

Osobitosti sjećanja oca i majke na traumatski događaj nestanka i posmrtno identifikacije sina deset godina poslije nestanka : kvalitativna analiza

---

Jurčević, Slavica

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, School of Medicine / Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:105:677883>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-03**

Repository / Repozitorij:

[Dr Med - University of Zagreb School of Medicine Digital Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
MEDICINSKI FAKULTET**

Slavica Jurčević

**Osobitosti sjećanja oca i majke na
traumatski događaj nestanka i
posmrtno identifikacije sina deset
godina poslije nestanka:
kvalitativna analiza**

DISERTACIJA

Zagreb, 2011.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
MEDICINSKI FAKULTET**

Slavica Jurčević

**Osobitosti sjećanja oca i majke na
traumatski događaj nestanka i
posmrtno identifikacije sina deset
godina poslije nestanka:
kvalitativna analiza**

DISERTACIJA

Zagreb, 2011.

Disertacija je izrađena u Katedri za psihološku medicinu Medicinskog fakulteta
Sveučilišta u Splitu.

Voditelj rada: prof. dr. sc. Goran Dodig

ZAHVALA

Zahvaljujem prof. Matku Marušiću i prof. Ivici Kostoviću jer su mi ukazali na važnost dokumentiranja tragičnih ljudskih sudbina u ratu za Domovinu.

POSVETA

Nestalom hrvatskom vojniku.

*“Putniče, javi u Spartu da ovdje ležimo mrtvi štujući zakone
naših očeva“*

Bitka kod Termopila (480g.p.K)

SADRŽAJ	
1. UVOD	1
1.1. Ličnost kao pojam ('concept') ili kao predodžba ('image')	2
1.1.a. Oblikovanje „image-a“ u memoriji: subsimbolički proces	2
1.1.b. Oblikovanje „image-a“ u memoriji: simbolički proces	3
1.2. Autobiografska memorija	5
1.2.1. Semantička (epizodno-autobiografska) memorija	5
1.2.2. Proceduralna memorija	7
1.2.3. Dopuna sustava memorije s obzirom na razine svijesti	7
1.2.4. Neuropsihološka razina funkcioniranja autobiografske i proceduralne memorije.	8
1.3. Socijalna memorija	10
1.3.1. Rane reprezentacije i doživljaj vanjskog svijeta	11
1.3.2. Trajna narativna sjećanja na događaje iz ranog djetinjstva i razvoj privrženosti	16
1.4. Emocionalna memorija	18
1.4.1. Traumatska memorija	18
1.5. Disocijacija: poricanje svijesti o događaju	20
1.5.1. Primarna disocijacija	22
1.5.2. Sekundarna disocijacija	22
1.5.3. Tercijarna disocijacija	22
1.5.4. Psihološka i somatoformana disocijacija	23
1.6. Flashbulb memorija	24
1.7. Dosljednost prisjećanja traumatskih događaja.	26
1.7.1. Točnost oporavljenih sjećanja	28
1.7.2. Čimbenici koji oblikuju traumatska sjećanja	29
Cilj istraživanja	31
2. POSTUPCI I METODE	32
2.1. Ispitanici	32
2.2. Provjera valjanosti i pouzdanosti u kvalitativnim istraživanjima	34
2.3. Analiza sadržaja	36
2.4. Kriteriji dobre procjene pouzdanosti u analizi sadržaja	46

2.5. Veličina uzorka jedinica sadržaja u procjeni pouzdanosti	47
2.6. Odabir jednog ili više pokazatelja pouzdanosti	51
2.6.a. Razlozi odabira Krippendorffov alpha koeficijenta pouzdanosti u procjeni pouzdanosti sadržaja svjedočanstva	54
2.6.b. Odabir kodiranog materijala s odgovarajućom pouzdanošću	54
2.6.c. Izvješće o pouzdanosti procjenjivača	55
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	57
3.1. Pilotno testiranje pouzdanosti (Krippendorf alpha) procjena petorice procjenjivača za slučajno odabran uzorak od 62 teme	57
3.2. Pročišćavanje kodiranog materijala s odgovarajućom pouzdanošću	60
3.3. Provjera pouzdanosti pročišćenih tema (N=30, Krippendorf Alpha $\geq 0,50$) na temelju drugog pokazatelja pouzdanosti Cronbach alpha	66
3.4. Faktorska analiza probranih čestica-tema <i>Obrasca za procjenu sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina</i>	69
3.5. Testiranje značajnosti razlika između procjena sadržaja svjedočanstava oca i majke obzirom na prisutnost tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (30 tvrdnji)	80
3.6. testiranje značajnosti razlika u procjenama sadržaja svjedočanstva koji se odnose na nestalu odnosno posmrtno identificiranu osobu s obzirom na prisutnost tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (30 tvrdnji)	81
4. RAPRAVA	83
4.1. Emocionalni doživljaji (teme) i emocionalne epizode u narativnim iskazima (svjedočanstvima) oca i majke nestale i posmrtno identificirane osobe	84
4.2. Razlike u narativnoj ekspresiji doživljaja vezanih uz nestalog i posmrtno identificiranog sina u iskazima očeva i majki	88
4.3. Značenja koja sinovljevu liku i žrtvi dodjeljuju otac i majka u svom pripovijedanju o njemu	92
4.4. Razlike u sadržaju traumatskih sjećanja očeva i majki nestalih osoba u odnosu na roditelje koji su identificirali svoju djecu na temelju analize DNA	96

4.5. Primjena integrativnog idiografsko nomoteskog pristupa u ispitivanju sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina	101
5. ZAKLJUČCI	103
6. LITERATURA	106
SAŽETAK	
ABSTRACT	
<i>Curriculum Vitae</i>	
<i>Curriculum Vitae (eng.)</i>	

PRILOZI

Prilog 1./Tablica 2. Statistička značajnost razlika odstupanja pojedinačnih procjena petorice procijenjivača od srednje vrijednosti procjena na slučajno odabranom uzorku 62 teme

Prilog 2./Tablica 9. Testiranje razlika u procjenama naglašenosti probranih traumatskih sadržaja između očeva i majki nestalih i identificiranih

Prilog 3./Tablica 10. Testiranje razlika u procjenama naglašenosti probranih traumatskih sadržaja između roditelja koji su identificirali svoju djecu i njih čija se djeca još vode nestalima.

1. UVOD

Svijest o sebi predstavljena je u individualnoj memoriji, pa se ličnost može promatrati kao vlastita memorija o samom sebi (Klein, 2001.). Kao i sva ostala znanja i svijest o sebi temelji se na ranijim senzornim iskustvima i refleksijama tih iskustava. Za ljudska bića spoznaja nije jednostavno vezana uz vanjski svijest. Naš razum usmjeren je prema unutra, omogućava nam primanje, pohranu, prizivanje i stjecanje znanja o nama samima. Bez sposobnosti zabilježbe iskustva u memoriji ne bi bilo ličnosti te bismo tada o ličnosti govorili kao o organizmu koji reflektivno odgovara na okolinske podražaje. Tako svijest o sebi nastaje kao rezultat asimilacije svojih iskustava unutar najprikladnijih mentalnih struktura ili shema koje nam omogućavaju nošenje s tim iskustvima. Sheme se akomodiraju prema sadržajima te na taj način osiguravaju kognitivnu uravnoteženost. Tijekom vremena sheme postaju sve integriranije te kao takve tvore koherentne mentalne strukture.

S druge strane, pojam "ličnost kao memorija" ('self-as-memory') nema smisla, ako ličnost nije reprezentirana u memoriji. Pojam "ja", "mene" ili "meni" prvenstveno označava svijest o sebi različitu od svijesti o drugim objektima i ljudima u okruženju. Mentalna reprezentacija ličnosti ('self') nije jednosmjerna, monolitna tvorba, koja funkcionira izolirano od mentalnih reprezentacija drugih ljudi. Mi prepoznajemo sami sebe unutar okvira srodstva, pripadnosti grupi i drugih međuljudskih odnosa. Drugi ljudi oblikuju bitan dio našeg pojma o sebi (Marcus i Cross, 1990., Ogilvie i Ashmore, 1991.). Tako "ličnost" predstavlja mentalnu reprezentaciju samoga sebe, uključujući i sva saznanja o samom sebi (Kihlstrom, 1984., 1988.).

Ličnost kao memorija jednako je zanimljiva stoljećima nakon Lock-a (1690.). Upravo sposobnost zapamćivanja omogućuje proširenje pojma identiteta na djela i osobna iskustva koja pamtimo.

Osim što ličnost možemo promatrati kao vlastitu memoriju o samom sebi (Klein, 2001.) možemo je promatrati i kao pojam ('concept') ili kao predodžbu ('image').

1.1. Ličnost kao pojam ('concept') ili kao predodžba ('image')

Svijest o sebi reprezentirana je u individualnoj memoriji u obliku misaonih predodžbi o sebi ('self-concept') i vizualnih predodžbi sebe ('self-image'), (Anderson, 1984., 2002.). Misaone predodžbe o sebi počivaju na poznavanju semantičkih odnosa među objektima, svojstvima i događajima, dok se predodžbe sebe zasnivaju na perceptivno zasnovanim reprezentacijama objekta (fizička svojstva objekta) i prostora (smještaj objekta u prostoru) datih u obliku mentalnih predodžbi ('image'). Predodžba o sebi nije isto što i reprezentacija sebstva/ličnosti. Prije je to vlastita predodžba samog sebe ili vlastite socijalne uloge (Blaxter, 2004., str. 146-147).

Takve mentalne reprezentacije ličnosti koje su zasnovane na percepcijama moguće je promatrati kao:

- prvo_ uobičajene mentalne predodžbe sebstva- koje su predstavljene kroz viđenja sebe „očima razuma“ i slušanja sebe „ušima razuma“, a temelje se na senzornim znacima o tome kako naše lice i tijelo izgledaju, kako naš glas zvuči;
- drugo_ prostorne predodžbe- koje odražavaju informacije o prostornim odnosima među svojstvima i objektima, lijevo-desno, naprijed-nazad u odsustvu senzornih detalja;
- treće_ predodžbe koje počivaju na redosljed- koje odražavaju informacije o vremenskom odnosu među događajima, kao što su prvi-zadnji, prije-poslije, ranije-kasnije, udaljeniji i nedavni događaji, kao prema redosljed- svojstava po važnosti kao npr. siromašniji-bogatiji ili duži-kraći neovisno o senzornom modalitetu (Farah, 1984., 1988a., 1988b.).

Usporedba misaonih predodžbi o ličnosti ('self-concept') s reprezentacijama ličnosti zasnovanim na percepcijama ('self-image') dolazi do izražaja u slučaju mnoštva kliničkih sindroma koji uključuju poremećaje vezane uz predodžu tijela ('body image') kao što su autotopagnosia, fantomski ud, shizofrenija, poremećaji hranjenja kao anoreksija i bulimija, dismorfni tjelesni poremećaj (Kihlstrom i Klein, 1994.).

1.1.a. Oblikovanje „image-a“ u memoriji: subsimbolički proces

Subsimbolično procesiranje je neverbalno, implicitno i nesvjesno i označava proces koji omogućava funkcioniranje u kojem nije moguće prepoznati niti specifične dimenzije niti kategorije (Bucci, 1995). Predodžbe (image) mogu biti predstavljene u memoriji u obliku prijelaza i to kombinacijom svojstava subsimboličnih predstava i jezičnih simbola (simbolična

svojstva). Tako iako na osnovu osobnog senzornog i kinestetskog iskustva prepoznajemo promjene vlastitih emocionalnih stanja ipak im ne možemo pridružiti bliža značenja niti možemo opisat načine na temelju kojih vršimo takve procjene (Bucci, 2002.). Subsimbolični procesi i reprezentacije nemaju 'komunikativna' svojstva pa ih tako ne možemo ni podijeliti s drugima. Ti se procesi mogu doživjeti u smislu „doživljaji izvan kontrole self-a“ ili kao „djelovanja bez izričite namjere“ (Bucci, 1997.). Oblikovanje predodžbe određeno je osjetnim modalitetom i počiva na istim mehanizmima kao i percepcije specifične modalitetu. Tako emocionalne informacije mogu biti dane u obliku subsimboličnog i simboličnog zapisa. Predodžbe kao što su opažaji osim što mogu pripadati određenom osjetnom modalitetu mogu imati i multimodalna svojstva, npr. opažaju ili prisjećanju baletnog skoka može se pridružiti i muzika koja je pratila taj skok. Sebi možemo predočiti i riječi uz prateći izraz lica zavisno o tome kako su te riječi izrečene npr. u ljutnji, u strahu, ljubavi i sl.

Predodžbe se mogu stvarati namjerno, u odsutnosti odgovarajućih predodžbi objekta, a mogu se oblikovati i onda kad ne postoji izrčita namjera. Tako predodžba može nalikovati ili opisivati određeni entitet, a može biti dana i analogno kao usporedna predodžba entiteta. Ona može biti organizirana u obliku slijeda (niza) predodžbi te tako predstavljati epizodu ili događaj. Diskretne predodžbe, kao i predodžbe sekvencionirane u epizode s višestrukim osjetilnim svojstvima predstavljaju intrinzičnu (unutarnju) osnovu povezivanja i simbolizacije subsimboličnoga iskustva. Povezivanje se ostvaruje izvan upotrebe jezika (neverbalni sustav). Te iste strukture omogućavaju povezivanje neverbalnog iskustva u riječi.

U usporedbi sa subsimboličkim oblicima za koje ne postoji mogućnost izričitog (eksplicitnog) prepoznavanja elemenata, dimenzija ili njihova mjerljivost, simbolički proces je generativan. Simbolička obrada upravo počiva na prepoznavanju (identifikaciji) izričitih odrednica entiteta i motivirana je namjerom.

1.1.b. Oblikovanje „imagea“ u memoriji: simbolički proces

Simbole definiramo kao diskretne entitete koji se odnose ili predstavljaju druge entitete. Oni mogu biti kombinirani na dominantan način, tako primjera radi, beskonačan set čudesnih kombinacija može dati ograničen set kategorija (Kaplan i Simon, 1990.; Fodor i Pylyshyn, 1988., Fodor, 1994.). Simboli mogu biti i predodžbe ('image') riječi. Tako da čovjek proizvodi

i razvija jezik, upotrebljavajući simbolizaciju logički pri čemu se aktivira mnoštvo predodžbenih funkcija.

Simbolične tvorbe ('symbolic imagery'). Simbolične tvorbe okosnica su oko koje je organizirano mišljenje (Kosslyn i Pomerantz, 1977.). Pomoću njih čovjek uočava promjene položaja i/ili facijalnu ekspresiju u ljudi koje poznaje ili pak promjene izgleda mjesta stanovanja pod različitim svjetlom i/ili u različito doba dana. Također prepoznaje stvari i/ili ljude kao iste, neovisno o različitim transformacijama objekta. Prepoznavanje alternacija objekta počiva na prototipovima simboličkih tvorbi i uključuje analogno ili paralelno procesiranje kontinuiranih dimenzija sa implicitnom i senzornom modalitetu specifičnom metrikom. Ova funkcija omogućava registriranje promjena lokalizacije ili oblika objekta, te prepoznavanje objekata kao istih unatoč promjenama bilo u lokalizaciji bilo u obliku. Zahvaljujući ovom mehanizmu, možemo prepoznati jedva zamjetne obrasce u facijalnoj ekspresiji naših prijatelja, te možemo registrirati njihovu tjelesnu napetost.

Druga funkcija odnosi se na prepoznavanje identiteta koji su funkcionalno ekvivalentni i smješteni unutar vizualnih kategorija ili prototipova. Na primjer moguće je prepoznati ekspresiju sreće ili napetosti koja se javlja u različitim osoba i to kao oblik ekspresije neke emocije, iskazane na različit način. Vizualni sistem u procesu kategorizacije zanemaruje varijacije unutar kategorije funkcionalne istovjetnosti, prepoznajući različite manifestacije kao da su iste.

Prototipovi određenih tvorbi npr. osobe, trokuta, jabuke uskladišteni su u dugotrajnoj memoriji i osiguravaju osnovu za simbolično procesiranje unutar neverbalnog sistema. Oni se oblikuju unutar pojedinoga osjetnoga modaliteta i nije im pridruženo verbalno značenje. Nije moguće dati značenja simboličkim reprezentacijama "tvorbi" ('image'), niti je tvorbe moguće primijeniti unutar subsimboličnog sistema ako nisu ranije formirani prototipovi simboličnih tvorbi. Prototipove simboličnih tvorbi koji su predstavljeni kao diskretne simbolične reprezentacije moguće je mapirati unutar jezika (Kosslyn i Pomerantz, 1977.).

Jezik. Riječi su osnovni simbolički elementi od kojih je građen sustav simbola. Riječi kao predodžbe mogu biti predstavljene u dugotrajnom pamćenju (memoriji) nizom različitih

zapisa. One imaju proizvoljna značenja uz nekoliko izuzetaka kao što su onomatopeje i neutralne informacije dane riječima u načinskim rečenicama (kako, kao što i sl.). Red riječi ima istu sintaksu i značenje kad se čuje, pročita ili dodirne (Braillovo pismo) dok je emocionalni odjek tih različitih zapisa drugačiji. Svaka izgovorena verbalna poruka može biti označena svojim glasovnim (fonemskim) obilježjima, svojom morfološkom i sintaktičkom strukturom, te svojim semantičkim značenjem. Tako jezik može biti višestruko šifriran. Višestruko šifriranje jezika prisutno je npr. u poeziji kao i u prenošenju emocionalnog iskustva, pri čemu zvuk i značenje pridonose odaslanju poruci. Paralingvistička obilježja jezika kao što su ton glasa, stanke i glasnoća mogu najizravnije izraziti emocije dane u subsimboličnom obliku. Ta obilježja radije označavamo glasovnim nego li verbalnim znacima i ona prevladavaju u emocionalnoj komunikaciji. Paralingvistička obilježja jezika mogu biti pridružena simboličnom jeziku, a mogu ostati i samo u okvirima paralingvističkog izričaja.

1.2. Autobiografska memorija

Filo-ontogenetski sustav memorije čine sustavi proceduralne i semantičke (epizodno-autobiografske) memorije.

1.2.1. Semantička (epizodno-autobiografska) memorija

Semantička (epizodno-autobiografska) memorija služi uspostavi svijesti o sebi ('sebstvo/'self') i procesuiranju događaja ili osobnih epizoda (Tulving 1992., 1993., 2002., Tulving i Markowitsch, 1998.). Prema Tulvingu (2005.) u epizodičkom pamćenju sadržan je 'subjektivni prikaz subjektivnoga vremena, kao i svijest o sebi i vlastitom iskustvu'. Semantičku (epizodno-autobiografsku) memoriju moguće je kao takvu opisati, definirati i klasificirati s obzirom na: neuropsihološku razinu, odnos između vremena i pamćenja i dimenzije sadržaja.

Neuropsihološka razina. Semantička memorija se na moždanoj razini temelji na sinkronom aktiviranju kognitivnih činjenica – procesnih i emocionalnih i procjenjivačkih struktura (npr., hippocampalne formacije, amygdaloidno tijelo). Uspostava epizodno-autobiografske memorije zahtijeva aktiviranje fronto-temporalnih područja i limbičkih regija, osobito desne hemisfere. Oštećenje tih područja ili njihovo funkcionalno neangažiranje udruženo s traumatskim, stresnim događajem, selektivno blokira prizivanje epizodno-autobiografske

memorije, tako da činjenice ostaju neokrnjene ('mnestic block syndrome', Markowitsch, 2000., str. 175.). Shodno tome, oštećenja i tkiva mozga i izmijenjenoga endokrinološkog statusa mogu imati za posljedicu retrogradnu amneziju. Retrogradna amnezija još se naziva i organskom ili disocijativnom amnezijom (Markowitsch, 2000.).

Odnos između vremena i pamćenja. Endel Tulving (1983.) ističe potrebu razlikovanja epizodne od semantičke memorije. Epizodna memorija je autobiografska memorija za događaje i iskustva iz prošlosti. Svaka epizodna memorija, po definiciji, sadrži mentalnu reprezentaciju stvari bilo da je riječ o aktivnosti, podražaju i/ili iskustvu (Kihlstrom, 1997.). Naš osjećaj sebe je vezan s "pričom" o tome što smo doživjeli i što smo učinili. Odnos između vremena i pamćenja može se promatrati i s obzirom na "konkretan doživljaj vremena". Dati trenutak, neovisno dali se radilo o neočekivanom oštećenju mozga ili stresnom traumatskom događaju, može mijenjati način procesuiranja informacija u odnosu na prošlost i na budućnost (kao u primjeru anterogradne ili retrogradne amnezije). Specifičan događaj može voditi biokemijskoj alteraciji. Mozak može mijenjati moždane mreže uporno procesuirajući informacije tako da pacijent nije u mogućnosti prepoznavati informacije na duže vrijeme ili pak ne može više prizivati stare, već pohranjene, informacije.

Dimenzije sadržaja. Semantička memorija više je generična (opća). Ona označava znanja o vanjskom svijetu koja su oslobođena od sadržaja. Semantička znanja sadržana u semantičkoj memoriji nemaju odjeka na ličnost. To možemo vidjeti na primjeru: "Jabuka je crvena, zelena ili žuta." Ova tvrdnja sigurno ne uključuje ličnost. Samo su neka semantička znanja povezana s ličnosti npr. godina rođenja, mjesto rođenja, i sl.. Takva znanja ne upućuju na nijednu odvojenu epizodu u našem životu. Neka semantička znanja koja se tiču samoodređenja dio su identiteta: i ona su ekvivalentna svijesti o sebi i predodžbi sebe, prevedena u vokabular memorije. Tako su i epizodna i semantička memorija oblici deklarativnih znanja (Winograd, 1972., 1975.). One čine fond činjeničnih znanja o svijetu. Činjenična znanja iz ovih izvora predstavljena su rečenicama – kao propozicije ili teoremi. Deklarativna znanja nisu samo znanja pohranjena u svijesti. Tu su također i postupci tj. naš kognitivni repertoar uloga i vještina kojim usklađujemo i preoblikujemo deklarativna znanja.

1.2.2. Proceduralna memorija

Postupci (proceduralna znanja) mogu biti reprezentirani (predstavljeni) kao ukupna produkcija specifičnih radnji (motornih ili mentalnih) koji omogućavaju postizanje ciljeva u specifičnim uvjetima (Anderson, 1989., 1996.). Važno je napomenuti da proceduralna znanja nemaju svoju odrednicu u ličnosti ('self'). Usporedbom s deklarativnim znanjima koja su dostupna (iako im nije moguće uvijek pristupiti) svjesnom dijelu svijesti, proceduralna znanja (postupci), po definiciji, nisu dostupna svjesnoj introspekciji ni pod kakvim uvjetima (Kihlstrom, 1987.). Zbog ovih razloga nevjerojatnim se čini da su proceduralna znanja (motorne i mentalne radnje) sama po sebi uključena u mentalne reprezentacije ličnosti ('self'). O proceduralnom znanju moguće je saznati indirektno putem neformalnih i formalnih analiza pojedinih izvedbi kognitivnih ili motornih zadataka.

Kad smo stekli vještinu i naučili je od drugih, postajemo svjesni vještine koju posjedujemo. To ne znači da smo svjesni i postupka koji se nalazi u osnovi te aktivnosti. S druge strane, posjedujemo i tzv. meta znanja o repertoaru kognitivnih i mentalnih vještina koje posjedujemo (Nelson, 1996., Reder, 1996.). Meta znanja su deklarativna znanja koja su dostupna svijesti (Nelson, 1996.) i ona čine dio pojma o sebi. Sva meta znanja potencijalno su važna za ličnost, tako da ukupnost meta znanja sadrži znanja ljudi o sebi samima, uključujući i ono što bi htjeli učiniti. Meta kognicija ("Znam kako treba voziti automobil.") u sebe uključuje i samoprocjenu očekivanja (Bandura, 2000.), koja je dio šireg repertoara socijalne inteligencije. Meta znanje je po svojoj prirodi deklarativno, a ne proceduralno.

1.2.3. Dopuna sustava memorije s obzirom na razine svijesti

Tulving (1993.) dopunjava sustav memorije s obzirom na razinu svijesti o zapamćenom, tako razlikuje djelovanje po automatizmu (eksplicitna ili deklarativna memorija) od djelovanja na implicitnoj i podsvjesnoj razini (proceduralna i osnovna memorija). Eksplicitna memorija povezana je sa sviješću o činjenicama i zahtjeva usmjerenost pažnje na obradu. Ona je posredovana funkcijama medijalnog dijela temporalnog režnja i uključuje hipokampus i povezane strukture koje omogućavaju verbalne reprezentacije (Wheler i sur., 1997., Squire i sur., 1990., 1992., Gardiner, 1990.). Implicitna memorija odnosi se na memoriju stečenu učenjem, navikama, i jednostavnim klasičnim uvjetovanjem. Obuhvaća složen sustav radnji (vožnja auta, skijanje, vožnja bicikla) dok osnovnu čine mnogobrojni podražaji koji su

opaženi ranije kao isti ili kao slični. Takav primjer su TV reklame emitirane u vremenu *Vijesti*, gdje se u prekidu prikazuju reklame za različite proizvode koje su kratko ponavljani ranije reklamirani proizvodi. Ponovljena inicijalna reklama samo obogaćuje podsvjesnu razinu realizacije (osnovnu). Implicitna memorija sadrži znanja koja je moguće izraziti samo putem izvedbe, a ne kroz sjećanja. Ova vrsta memorije manje je dostupna svijesti (Brewin i sur, 2001.). Tulving i Markowitsch (1998.) dopunili su sustav pamćenja dodajući mu i petu razinu tzv. "perceptivnu razinu memorije". Ona uključuje svjesne radnje ali na presemantičkoj razini i oslanjanja se na prosudbu.

1.2.4. Neuropsihološka razina funkcioniranja autobiografske i proceduralne memorije.

Markowitsch (2008.) i Tulving (2005.) pretpostavljaju da informacije u mozak dopijevaju putem senzornih organa i njihova daljnja obrada zavisi o vrsti informacija, procesu selekcije i okidačima ("trigger"). To znači da predsvesna obrada informacija počiva na jednomodalnim neokortikalnim strukturama (osnovnim), ili uključuje bazalne ganglije, premotoričke ili druga motorička područja ("proceduralno učenje"). Svjesno procesiranje informacija uključuje široku mrežu većim dijelom neokortikalnih struktura zaduženih za perceptualno učenje, uključujući i limbička područja ovih dvaju sistema pamćenja - sistem znanja i epizodičke-autobiografske memorije (EAM).

Iz ovih dvaju sistema ulazna informacija dopijeva u limbičke strukture u kojima se ostvaruju biološke i socijalne usporedbe. Prispjela informacija uspoređuje se s informacijama već prisutnim u memoriji, s kojima se kasnije povezuje i integrira. Ovaj proces se naziva sinkronizacijom (Axmacher, 2006). Daljnja konsolidacija pamćenja događa se tijekom spavanja (Stickgold, 2005.). Konsolidacija se može se odvijati i godinama poslije (Haist, 2001.).

Pohrana informacija je većim dijelom funkcija cerebralnog korteksa. Pohrana informacija međutim nikad nije dovršena. Tako nova informacija ili priziv stare već postojeće informacije vodi rekonsolidaciji pamćenja i novoj pohrani u kontekstu posljednje rekonsolidacije. Prizivanje činjenica i događaja zahtjeva uključivanje posljednje tri bliske interaktivne mreže: poglavito aktivaciju struktura moždanog debla sastavljenog od dijelova retikularnog aktivacijskog sistema., osnovnih informacija ili važnih činjenica vezanih za događaj (neokortikalne veze) plus limbičku mrežu koja osigurava protok emocija (pogotovo za epizodične događaje). Važno je napomenuti da se dešifriranje pohranjenih informacija zasniva

na hijerarhijskoj organizaciji memorijskog sustava (od proceduralnog do epizodičko-autobiografskog). Prisjećanje je neovisno o načinu dešifriranja informacija. Tulving (1995.) naglašava elastičnost memorijskog sustava označavajući ga kao SPI-model (engl. S/serial encoding, P/parallel storage, I/independent retrieval). SPI model se odnosi na serijsko dešifriranje, paralelno procesiranje i neovisno prizivanje informacija. Sve strukture limbičkog sustava komplementarno su uključene i istovremeno isprepletene u oblikovanju autobiografskih informacija, stoga neokortikalna i limbička područja predstavljaju glavno područje pohrane informacija (Tulving i sur., 1994.) i kombinirana su s aktivacijom frontalno temporalnih regija desne hemisfere kao okidača za prizivanje pohranjenih događaja.

Glavno obilježje pristupa proučavanju neuropsihološke razine funkcioniranja autobiografske i proceduralne memorije temelji se na pažljivom prikupljanju podataka o neurološkim bolesnicima u nakani uspostavljanja veze između područja mozga i memorijske obrade. Postupak je djelomično dopunjen tehnikama funkcionalnih slikovnih pretraga ('functional imagining techniques') u zdravih ispitanika. Klinički primjeri ukazali su na važnost limbičkog sustava u dešifriranju autobiografske memorije. Najodgovornije područje za stanje amnezije je hipocampus, zajedno s medijalnim dijelom temporalnog režnja (Mishkin i sur. 1997, Vargha-Khadem, 1998.).

Medijalni i anteriorni diencefalon, amigdala, zajedno s limbičkim sustavom čine "usko grlo" za dešifriranje autobiografske memorije. Obostrano oštećenje struktura medialnog diencefalona vodi višestrukoj anterogradnoj amneziji. Ova regija sadrži mnoštvo vlakana koji doprinose nastanku tzv. diskonekcijskog sindroma ('disconnection syndrome', Markowitsch, 1988.). Za ilustraciju diskonekcijskog sindroma Markowitsch (2003.) opisuje slučaj profesora medicine koji je nakon oštećenja diencefalona postao potpuno anterogradno amnestičan dok je njegova retrogradna memorija ostala parcijalno sačuvana (osobito za epizode iz prve životne dekade) kao i njegova još uvijek natprosječna inteligencija. Ozbiljnost njegove amnezije očita je iz činjenice da većinu vremena nije bio svjestan svog stanja. Na pitanje: "Kako biste opisali svoje pamćenje?" On bi odgovorio: "Pa, normalno je!" (op. nema uvida u problem). Na inzistiranje istraživača o problemima zapamćivanja pacijent navodi da zaboravlja svoje šale i svoje snove vrlo brzo. Rezultati testa zapamćivanja i konverzacije s pacijentom upućivali su na brzo zaboravljanje novih događaja u rasponu od nekoliko sekunda.

Druge regije, kao amigdala, rijetko su oštećene kompletno i obostrano. Iznimka je kad bolesnik boluje od Urbach-Wiethe bolesti (genetski uzrokovane dermatološke bolesti udružene s različitim manjim promjenama na tijelu koja učestalo vodi selektivnoj kalcifikaciji obje amigdale). Bolesnici s obostranim oštećenjem amigdala mogu pokazivati probleme procesiranja memorije jer je njihov evaluacijski sistem za biološku i socijalnu valjanost nadolazećeg podražaja oštećen (Cahill i McGaugh, 1995., Adolphs i sur, 2000.). Posljedica gore navedenih razloga je ispadanje autobiografskih epizoda prilikom procesiranja emocionalno naglašenih sadržaja.

1.3. Socijalna memorija

Smith i DeCoster (2000.) razvili su model socijalne memorije koja počiva na asocijativnom reciprocitetu između semantičke memorije o samom sebi ali i o važnim drugima, uključujući i grupe kojima pojedinac pripada. Ukoliko su ličnost i njezin partner reprezentirane u memoriji s istim osobinama, povećana asocijativnost pobudit će promjene vezane uz doživljaj samog sebe, ali i promjene u ostalim prosudbama iste ličnosti. Smanjenjem bliskosti u odnosima, umanjuje i indeks važnosti asocijativne veze između reprezentacije sebe i reprezentacija drugih.

Drugi ljudi također igraju važnu ulogu u definiranju situacija tako što omogućavaju razlikovanje situaciji specifičnih mentalnih reprezentacija sebe od situaciji specifičnih mentalnih reprezentacija drugih. Srivastava i Beer (2002.) proučavali su odnos između epizodnog i semantičkog samopoimanja s obzirom na bliskost odnosa između pojedinca i drugih. Dobiveni rezultati upućuju na to da se doživljaj sebe u odnosu na druge mijenja tijekom vremena.

Mentalne reprezentacije sebe u odnosu na vlastite roditelje i partnera gledane dugoročno obilježene su nezavisnim reprezentacijama semantičkih i epizodnih znanja. Tako naše poimanje partnera zavisi o epizodnim informacijama, dok poimanje roditelja i prijatelja počiva na semantičkim informacijama. Mentalne reprezentacije sebe u odnosu na kratkoročne odnose s drugima organizirane su na više zavisan način između semantičkih i epizodnih informacija.

Nezavisnost između mentalnih relacija pojedinca s roditeljima i pojedinca s partnerom nije u skladu s postavkama teorije attachmenta. Ta teorija postulira zaključke prema kojima

mentalna reprezentacija sebe u odnosu s roditeljima služi kao filter i oblikuje mentalnu reprezentaciju sebe s partnerom.

1.3.1. Rane reprezentacije i doživljaj vanjskog svijeta

Promjene mentalnih struktura (shema) slijede biološki određene faze razvoja. “Djeca rastu i razvijaju se tako što stalno mijenjaju načine na koje sebi reprezentiraju svijet“ (Jean Piaget, 1962.).

1.3.a. Sjećanja na rano djetinjstvo: infantilna amnezija

Piaget (1962.) je vjerovao da djeca mlađa od sedam godina ne mogu razlikovati svoj mentalni život od ostalog vanjskog svijeta. Na to upućuju mentalni procesi kao što su konfuzno mišljenje, sanjarenje, govorno prisjećanje, naglašena osjetilnost i motorno djelovanje koji prevladavaju u razdoblju djetinjstva. Za Piageta su kognitivni i emocionalni razvoj dva odvojena, premda međusobno vezana sustava tako da su kognitivni nedostaci, konflikti i kompetencije pokretači intelektualnog razvoja i kao takvi omogućavaju interakciju djeteta s njegovim okruženjem.

Freud (Freud 1905., 1916.-1917., prema Howe i Courage, 1993.) je zagovarao stajalište prema kojem se odrasle osobe ne sjećaju svog djetinjstva, dok djeca zaboravljaju događaje iz prve tri do četiri godine djetinjstva, usprkos formativnoj prirodi tih godina. On je ovaj fenomen zaboravljanja označio pojmom „infantilne amnezije“ (Freud 1905., 1916.-1917., prema Howe i Courage, 1993., Pillemer i White, 1989.) Bilo koji sadržaj kojeg se adolescent može prisjetiti iz svog djetinjstva premješten je i deformiran (Freud 1916-1917/1963.). Freud je vjerovao da nesvjesna premještanja i deformacije sadržaja sjećanja služe da bi zaštitile pojedinca od uznemiravajuće svijesti o ranoj psihičkoj traumi. Za njega su rana iskustva bila skrivena u nesvjesnom ili zaklonjena od svijesti (Freud, 1916.). Ranu memoriju opisao je kao „memoriju iza zaslona“ ('screen memory'). Freud je smatrao da su rana sjećanja refleksije stvarnih događaja ili trauma tj. uzročnih događaja pohranjenih u prikrivenom obliku. Za njega su takvi uzročni događaji oni događaji koji utječu na kasniji osobni razvoj (Freud prema McCabe i White, 1991.). Tako prerusene „manifestne sadržaje“ moguće je analizirati tako da tijekom analize skriveni-stvarni događaji postaju dostupni svijesti. Analizom se velika razdoblja psihoseksualnog razvoja sažimaju u jedan događaj. Infantilna amnezija, o kojoj je Freud

govorio, objašnjavana je iz perspektive odraslih osoba (Pillemer i White, 1989.). "Rana sjećanja su nedostupna stoga jer zrelo "Ja" mora biti zaštićeno od njihovih mučnih sadržaja." (Freud, 1963., str. 174). U nekim radovima Freud je ukazivao na alternativni model "selektivne rekonstrukcije sjećanja" prema kojem rane uspomene ostaju izvan svijesti odraslih zbog otežanog prevođenja sadržaja između niže i više razine kognitivne obrade (Freud, 1916-1917/1963, str 200). Kasnije je utvrđeno da selektivna rekonstrukcija o kojoj govori Freud nije rezultat masivnog potiskivanja već dramatičnih promjena autobiografskog pamćenja koje se javljaju tijekom predškolske dobi (Pillemer i White, 1989.).

1.3.b. Kognitivno-razvojni pristup: infantilna amnezija

Suvremeni nalazi u kognitivnoj psihologiji ukazuju na oskudnost sadržaja verbalne memorije za događaje u ranom djetinjstvu. Sjećanja na događaje u ranom djetinjstvu osim što su rijetka, ona su i činjenično osiromašena u odnosu na sjećanja na kasnije događaje (Winograd i Killinger, 1983.; Neisser, 1991., Usher i Neisser, 1993). Ta oskudna sjećanja rezultat su djetetovih nemogućnosti da razumije svoja vlastita iskustva. Tako djeca nemaju shemu razumijevanja osobnog iskustva kao ni shematsku živost naracije kojom bi povezali događaji. Rezultat toga su oskudna prisjećanja (Usher i Neisser 1993, str. 164).

Naracija doživljaja sebe nastaje kao rezultat razgovora o prošlosti između roditelja i djeteta (Hudson i Shapiro, 1991c.). Djeca se tako socijaliziraju preuzimanjem od roditelja i odraslih određenih pripovjedačkih formula razgovarajući s njima o prošlosti (Fivush i Heden, 1994a., Fivush, 1994b., Miller, 1994.). Ona počinju pričati o svojoj prošlosti gotovo istovremeno s početkom govora. Roditelji potroše puno vremena pričajući svojoj djeci o tome što se dogodilo u njihovoj prošlosti dajući pri tom djeci predložak o tome kako pričati i misliti o svojoj prošlosti. Prošlost tako ispričana izgleda kao lanac važnih događaja. Već s dvije godine djeca počinju sudjelovati u samoispovjestima odraslih. Miller i sur. (Miller i Mehler, 1988., Miller i Sperry, 1994.) ukazuju da su djeca vrlo zainteresirana za priče o sebi, o tome što drugi misle o njima, kao i o tome kako iskoristiti to što drugi misle kako bi preveli svoja iskustva u narativnu formu. Djeca uče oblikovati vlastitu životnu priču prema pravilima i normama spoznaje ('canonical historical narratives'). To je moguće vidjeti na temelju preciznog opisa „događaja sa saonicama“ koji je ispričao dvoipogodišnji dječak William (Dyson, 1993., str. 195.).

Njegovo prvo prepričavanje zgrade sa saonicama bilo je vrlo oskudno. „Ja sanjkam. Držim se. Držim se za saonice.“ (Dvogodišnje dijete svoj mentalni život doživljava odvojenim od okruženja. Taj proces se i označava tzv. 'djetinjim realizmom', Wellman i Wolley, 1990.).

U drugoj verziji njegova majka je odlučila pomoći mu elaborirati važan događaj tijekom avanture sa saonicama.

William je opet počeo: „Ja sanjkam. Ja idem...“ U tom trenutku majka ga je prekinula: „Reci Lizi što se dogodilo s tvojim licem. Tko ti je to učinio?“ William je odgovorio: „Ti si me oborila. Porezao sam se.“

U trećoj verziji William je strukturirao svoju priču oko nesreće: „Ja nisam htio ozlijediti lice. Eddie (njegov brat)... Ona (majka) me trebala uhvatiti. Nije me uhvatila. Njegova majka je rekla da se on nakon toga bojao. William je to odlučno negirao.

Svakim novim prepričavanjem Williamova avantura postajala je doradenija i više emocionalno naglašena. Dječak se u naraciji pomaknuo s kratkog osvrta na događaj, u avanturu s poantom oblikovanu uz pomoć majke.

Ovaj primjer elaborativno afektivnog ponavljanja izrečenog, obrazac je prema kojem oblikujemo samopis (samoispovijest, životnu priču). Životna priča je evaluativna i emocionalna sastavnica koja povezuje naša prošla iskustva s razvojem osjećaja sebe (self). Naša naracija o nama samima strukturira događaje u našem životu linearno i kauzalno (Fivush, 1994.) pri čemu nas-sebi opisujemo “emocionalno sadržajnim, uzročno povezanim sekvencama aktivnosti koje daju laičku i evaluativnu koheziju životnim događajima“ (Dyson, 1993.). Dječje životne priče mogu sadržavati simbole tipične njihovoj kulturi, zajednici i obitelji, dok je njihov afektivni odgovor specifičan samoj osobi (Labov, 1982., Spence, 1982.).

Waldfoegel je još 1948. ukazivao na sličnost vremenske raspodjele dugotrajnih sjećanja u odraslih i obrazca kongnitivnog razvoja. Tako su sjećanja oblikovana u skladu s dobi njihovog nastanka. Prirast sjećanja odvija se u obliku kumulativnog histograma i čini se da se paralelno odvija s razvojem jezika i memorije. To znači, prvo, da sjećanja na događaje iz djetinjstva mogu biti vezana za razinu mentalnog razvoja u vrijeme njihova javljanja, i drugo, da i drugi čimbenici osim represije mogu odrediti opseg i sadržaj sjećanja iz djetinjstva (Waldfoegel, 1948., str. 32). Memorija djeteta starog dvije do tri godine mješavina je

izmišljenih priča i točnih, ali kaotičnih rekonstrukcija. Organizirano sjećanje razvija se s razvojem inteligencije kao cjeline (Piaget, 1962, str. 187.).

Djetetov 'oporavak' od učinaka infatilne amnezije omogućavaju razvojna postignuća kao što su: razvoj jezika (Nelson, 1993); razvoj uzročnog i vremenskog rasuđivanja (Pillemer i sur., 1994; Pillemer i White, 1989); razvoj percepcije (Hayne i Rovee-Collier, 1995., Rovee-Collier, 2000.); kognitivni razvoj osjećaja sebstva (Howe i Courage, 1993); razvoj autobiografskog selfa (Fivush, 1988.); razvoj reprezentacija (Perner & Ruffman, 1995); hippocampalni razvoj (Ledoux, 1996); te sazrijevanje neurocorticalnih struktura (McKee i Squire, 1993.).

Pretpostavka je da se ove sposobnosti razvijaju međudjelovanjem pa je takav i njihov utjecaj na zapamćivanje priče/događaja. Dokazi o povezanosti ovih razvojnih prekretnica dobiveni su indirektnim, spekulativnim zaključivanjem i povezivanjem. Tako Howe i Courage (1993) ističu da novi kognitivni doživljaj sebstva omogućava sposobnost dojenčeta da u dobi od 18-24 mjeseca prepozna sebe u ogledalu. To osigurava novi organizacijski okvir za pamćenje. Tako dojenče s 18-24 mjeseca starosti ima koncept sebstva, dovoljno održiv da posluži kao okvir unutar kojeg osobno doživljene događaje može organizirati u pamćenje " (Howe i Courage, 1993. str. 318).

Razvojni pokazatelji infantilne amnezija upućuju na kognitivna ograničenja u vrlo male djece. Pogrešno bi bilo zaključiti da prisustvo infantilne amnezije znači istovremeno odsustvo sposobnosti memoriranja događaja u ranom djetinjstvu. Tako vrlo mala djeca ne mogu verbalno izraziti svoja sjećanja sve dok naracija nije potpuno formirana.

Tijekom predškolske i rane školske dobi povećava se broj sjećanja i ona postaju složenija s obzirom na informacije koje sadrže. U svakom slučaju, nije nađena univerzalna dob u kojoj sjećanja odjednom postaju dostupna. Postoji mogućnost da postoje čak i ranije uspomene na događaje koje se pojavljuju u kontekstualnoj i emocionalnoj interakciji s poznatim i pouzdanim ljudima. Teško je očekivati takva prisjećanja u neprirodnim okolnostima kao što su sudska vještva, psihoterapijska situacija ili ispitna situacija u koju su uključene nepoznate osobe (Mullen, 1994; Rubin i Schulkind, 1997., Usher i Neisser, 1993)..

1.3.c. Osjetilno-afektivna dimenzija rane memorije

Reprezentacije ranih sjećanja u skladu su sa zrelijim kognitivnim procesima koji se nalaze u podlozi pamćenja odraslih zato ih se je teško i prisjetiti. Prema tome, ona sjećanja na rano djetinjstvo koja traju i u odrasloj dobi su predodžbena ('imagistic') i fragmentarana, ili su pak prevedena u koherentnu verbalnu naraciju da bi mogla biti zapamćena (Pillemer i White, 1989; White i Pillemer, 1979.). U dobi do treće godine djeteta, u dječjoj igri se mogu pronaći elementi proživljene psihičke traume, prepoznavanjem glumljenja i emocionalnih reakcija tijekom psihoterapije iako ta djeca svoje poteškoće ne mogu opisati riječima. Istraživanja provedena krajem dvadesetog stoljeća (Damasio 1994., Greenspan i Benderly, 1997.) pokazuju da je ljudsko iskustvo dvojno oblikovano. Sva ljudska iskustva možemo sagledavati kroz njihovu ponašajnu i afektivnu dimenziju pri čemu narativna memorija može izostati (Terr, 1988.). Tako su preferencije novorođenčada visoko individualizirane i idiosinkratičke kao što su uostalom i naše emocionalne reakcije. Ona preferiraju miris svoje majke više od mirisa drugih žena te preferiraju slatkasto-kiseli okus u odnosu na neutralni. Greenspan i Benderly (1997.) navode da će dijete prije steći rutinu emocionalnog manipuliranja svojim okruženjem nego li će to učiniti fizički. Dijete vrlo rano nauči da će mu osmijeh skrbniku donijeti zagrljaj i povratni osmijeh.

Drugi način na koji možemo vidjeti 'kako emocije vode naše misli' je da usporedimo način na koji dijete nauči prepoznavati i grupirati članove svoje obitelji sa standardnim postupkom testiranja konzervacije objekata po veličini, boji, obliku i funkciji (namjeni) objekta (Piaget i Inhelder, 1974.). Djeca prije nauče prepoznati i grupirati članove svoje obitelji, nego grupirati objekte po svojstvima pa tako svoju obitelj doživljavaju kao emocionalno srodan skup osoba. Emocionalne interakcije su temeljni oslonac za dijete i za roditelja. Ovakva rana emocionalna iskustva oblikuju "osnovu" ('core') oko koje se kasnije oblikuje naš doživljaj sebe i svijeta. "Korištenje emocija na kognitivan način" (Scobbie, 1996.) prisutno je i kod mnogo složenijih razvojnih fenomena. Takav je i slučaj prvenstva konkretnog nad apstraktnim mišljenjem, a ono se temelji na refleksiji. Razvojno pravilo o povećanju apstrakcije u funkciji dobi djeteta ne odnosi se na sve situacije. Djeca stvaraju generalizacije (uopćavanja) na temelju emocionalne uključenosti u događaje. Upravo je dječja emocionalna uključenost ključ za razumijevanje njihovih generalizacija (Scobbie, 1996.). Naše generalizacije nisu rezultat pomaka s konkretnih operacija na apstraktne, već afektivnih veza među situacijama koje čine osnovu generalizacija. Scobbie (1996.) primjećuje: „S godinama ne postajemo apstraktni

mislioci već samo bivamo malo manje emocionalno uključeni.“(Scobbie 1996., str. 44). Tako se čini da neka djeca imaju komparativni koncept velikog, srednjeg i malog za apstraktne objekte kao što su šalice ili krug, dok za konkretne objekte to nemaju. Walkerdinea (1998.) je ispitivala načine oblikovanja koncepta veličine. Ona je primjetila da neka djeca nisu mogla prihvatiti mogućnost da tata medvjed može biti veći od mame medvjedice. Nakon što je autorica provjerila strukturu obitelji uvidjela je da su stvarne majke te djece u osnovi veće od njihovih stvarnih očeva, a ponekad je to bilo i figurativno rečeno jer je otac u obitelji bio odsutan.

1.3.2. Trajna narativna sjećanja na događaje iz ranog djetinjstva i razvoj privrženosti

Roditelji usmjeravanjem pažnje svog djeteta i njegovim podučavanjem potiču stvaranje trajnih narativnih sjećanja na događaje iz ranog djetinjstva i tako doprinose razvoju zdrave privrženosti između djece i roditelja. Main (1991.) je ispitivao odnos između oblika privrženosti i sadržaja dugotrajnog pamćenja. Zamolio je odrasle osobe da opišu svoje rane odnose s drugim ljudima. Uočio je postojanje više stilova memorije podudarnih s tipičnim načinom privrženosti koju su odrasli pokazivali dok su bili dojenčad i mala djeca. Main (Main i sur., 1985.) smatra da “unutarnji radni modeli” rane privrženosti vode ljudska ponašanja, osjećaje i pamćenje i u kasnijem životu. Za procjenu “radnog modela privrženosti” Main i sur, (1985.) razvili su Adult Attachment Interview (AAI). AAI-em je obuhvaćena rana životna povijest i međuljudski odnosi. Rezultati primjene AAI upućuju na snažnu povezanost između strukture i organizacije verbalnog opisa roditeljske privrženosti i kvalitete privrženosti novorođenčeta. Tako novorođenče može pokazivati jedan od četiri moguća primarna obrasca privrženosti ('attachment'): sigurno privrženost novorođenčad prvo traže blizinu roditelja poslije čega se vraćaju produktivnoj igri; dojenčad s izbjegavajućom privrženosti su stidljiva i zanemaruju odsustvo majke dok se ona ne vrati; ambivalentna dojenčad iskazuju ljutnjom svoju potrebu za kontaktnom i nije ih baš lako utješiti; dezorganizirana i dezorjentirana novorođenča pokazuju krajnje nepovezana ponašanja. Majka dojenčetu sa sigurnom privrženosti osigurava koherentno ispričanu životnu priču, koja uključuje vrijednosnu procjenu odnosa s drugim ljudima i takva djeca kao odrasle osobe imaju olakšan pristup memoriji vezanoj uz ranu privrženost. Roditelji koji imaju jasan i cjelovit uvid u vlastite emocionalne odnose mogu bolje razgovarati sa svojim dojenčadi i na takav način potiču sigurnu privrženost. Za razliku od toga, roditelji nesigurne dojenčadi produciraju osobne priče

koje su relativno nejasne, koje odstupaju od teme. Takve osobe imaju poteškoća u prepričavanju ranih uspomena (Main, 1991., str.143.). Ocjena privrženosti u odrasloj dobi ne ovisi o pozitivnoj ili negativnoj kvaliteti prizvanoga iskustva već o usklađenosti i pristupačnost ranih autobiografskih sjećanja (van IJzendoorn, 1995). Sigurne odrasle osobe mogu se sjetiti negativnih događaja iz ranog djetinjstva, ali ih isto tako mogu smjestiti u širi kontekst života. Bretherton (Bretherton i sur., 1993., 1995.) smatra da privrženost u kojoj roditelji i djeca pričaju o sadašnjim i prošlim događajima utječe na strukturu i organizaciju memorije, a ne samo na njezin sadržaj (Bretherton i sur. 1993., str. 257). Neka rana sjećanja istaknutija su od drugih jer su rezultat razgovora između roditelja i djeteta o zapamćenom događaju. Inhibicija tog razgovora može biti uzrok poremećajima memorije vezanim uz rane traumatske događaje (Oppenheim i Waters, 1995). Ako roditelji djetetu ne pružuju potporu u razgovoru o bolnim događajima, ili ako aktivno niječu da se događaj dogodio u djece se mogu javiti ponašajne i emocionalne manifestacije traume ali bez prisutnih verbalnih reprezentacija. Rezultati intervjua za procjenu privrženosti odraslih ne odražavaju samo stvarne događaje u djetinjstvu već i njihove kasnije pokušaje rekonstrukcije vlastite prošlosti. "Unutarnju radni model privrženosti" može biti promijenjen u slučaju da reinterpretacija prošlih iskustava doprinosi njihovoj koherenciji i razumijevanju. Roditelji pružaju smjernice ne samo o tome kako naracijom oblikovati memoriju već i o tome koje dijelove događaja trebamo dijeliti s drugima. Visoko elaborativni roditelji aktivno i s puno entuzijazma uključuju svoju djecu u razgovoru o sjećanjima. Postavljaju im pitanja koja pomažu doradi sjećanja i trude se uljepšati sjećanja svoje djece. Manje elaborativni roditelji osvrću se na nedavne razgovore, ne trude se uljepšati sjećanja svog djeteta. Odgovore na pitanja djeteta češće ponavljaju. Nisko elaborativne majke trude se dobiti točne odgovore o sadržaju sjećanja dok visoko elaborativne majke sudjeluju u zajedničkom prisjećanju (Fivush, 1991; Fivush i Fromhoff, 1988; Reese i Fivush, 1993; Reese, Haden, i Fivush, 1993).

Tako djeca čiji su roditelji visoko elaborativni produciraju više specifičnosti i detalja vezanih uz sjećanja od djece manje elaborativnih roditelja (McCabe i sur., 1991a., 1991b., Tessler i Nelson, 1994). Na ovaj način, djeca visoko elaborativnih majki nauče o obliku i vrijednosti uspomene (Reese i sur., 1993, str. 426-427).

Tessler i Nelson (1994.) bilježili su razgovore između majke i djeteta tijekom posjeta muzeju. Tjedan dan poslije djeca su intervjuirana bez pratnje majke. Ona su uspijevala prizvati u sjećanje samo one predmete o kojima su razgovarali s majkama za vrijeme posjeta muzeju.

1.4. Emocionalna memorija

Emocije su karakterizirane shemom “image – akcija“ pohranjenoj u memoriji. One se temelje na ponavljanju interakcija s drugima i to s onim osobama s kojima smo emocionalno vezani. Središnje afektivno stanje čini skupina elemenata primarno subsimboličkog sadržaja i uključuju motoričku aktivnost, facijalnu i vokalnu ekspresiju, somatsku aktivnost, poglavito u autonomnom i endokrinom sustavu (Emde, 1983.). Ponovljene emocionalne epizode središnji su oblik afektivnog stanja (ekvivalent klasama). Epizode su reprezentirane kao prototipovi i osiguravaju emocionalne strukture. Afektivno stanje je asocirano s reprezentacijama ljudi i mjesta u tim epizodama. Ovakav prototip emocionalne memorije istovjetan je Freudianskom značenju tzv. memorija iza zaslona ('screen memories'). Svijest o emocionalnim podražajima povećava adaptibilnost ljudske memorije (eksplicitna memorija, Hamann, 2001.). Emocionalni podražaji vezuju se za specifične kognitivne i neuralne mehanizme koji povećavaju eksplicitnu memoriju. Emocionalna pobuđenost utječe na memoriju preko faktora koji kodiraju memoriju (pažnja i prorada) i faktora koji oblikuju uspostavu (konsolidaciju) memorije. Amigdala u ovom procesu ima ključnu ulogu u pojačavanju eksplicitne memorije za ugodne i neugodne emocionalne podražaje putem kodiranja i konsolidacije memorije. Nekoliko psihologijskih studija upućuje na to da učinci emocionalne pobuđenosti na memoriju mogu biti objašnjeni bez nužnog postuliranja specijalnih mehanizama koji se nalaze u osnovi emocionalne memorije (Neisser i Harsch, 1992.). Poznato je da se pamte događaji koji uključuju emocije za razliku od neutralnih (Chambers i Reisberg, 1992.). Gledano iz evolucijske perspektive, emocionalna upečatljivi događaji bilo željeni ili odbojni omogućavaju prilagodbu na sadašnje i buduće događaje koja je važna za preživljavanje i ponavljanje iskustva (McGaugh, 2000.). Emocionalna memorija podložna je greškama, nadomještanju zaboravljenih informacija izmišljanjem novih, te nepotpunim prisjećanjima. (Mechanic i sur., 1998.).

1.4.1. Traumatska memorija

Studije koje uključuju žrtve koje su osobno uključene ili direktno izložene negativnim događajima pokazuju drugačiju pravilnost od eksperimentalnih studija i studija epizodne memorije u kojima ispitanici nisu osobno uključeni u emocionalni događaj (van Giezen i sur., 2005.). DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 1994.) traumom definira kao: “osobno iskustvo, prisustvovanje ili suočavanje s događajem ili događajima koji

su uključivali stvarnu prijetnju smrću ili ozbiljnom ozljedom, ili prijetnju fizičkom integritetu sebe ili drugih,“ kao i “osobni odgovor koji uključuje strah, bespomoćnost ili stravu.“ (DSM-IV, 1994., str. 427-428). DSM IV naglašava individualnost reakcija na događaj. Traumatski događaj je vrlo subjektivno iskustvo.

Istraživački nalazi koji se odnose na traumatsku memoriju su dvojaki: sjećanje na traumatski događaj je neizbrisivo i potpuno tijekom cijelog života (Conway, 1995., Conway i Pleydell, 2000., Conway, 2001.), s druge strane traumatski sadržaji su prilagodljivi i podložni subjektivnim izobličenjima i izmjenama (Southwick i sur., 1997.)

Dva su osnovna koncepta koja objašnjavaju način pohrane traumatskih sadržaja u memoriji: statistički i dinamički model memorije.

Statički model memorije. Statički model memorije polazi od pretpostavke da se informacije pohranjuju u memoriji po principu 'kapsuliranog vremena' ili videozapisa. Unatoč protoku vremena sva memorija ostaje točna, stabilna i istovjetna događaju. Potkrepu ovom stajalištu pružaju ispitivanja epizodne memorije tzv. flashbulb memorije, koja se naziva i autobiografskom memorijom. Epizodnu memoriju čine živopisni događaji, s mnoštvom detalja, s jasno posloženim okolnostima u kojima se prvi put dogodio neočekivan i potresan događaj. Epizodna memorija nalik je “fotografskom zapisu“ dopunjenom ekstremnim detaljima (Brown i Kulik, 1977.). Ovakav tip memorije, koja se odnosi na specifične životne događaje, trajan je i točan te samo ponekad može doći do izobličenja njegovog sadržaja (Neisser i Harsch, 1992., Schacter, 1996.). Eksperimentalna istraživanja pokazuju da je zapamćivanje emocionalno naglašenih događaja u potpunosti točno, a da se izobličenja zapamćenog sadržaja odnose na periferna zbivanja (okolina), a ne i na središnje odrednice događaja (Cahill i McGaugh, 1995., Christianson, 1989., Christianson i Loftus, 1990.).

Dinamički model memorije. Dinamički model memorije polazi od pretpostavke da se sadržaj traumatske memorije mijenja tijekom vremena i na njega utječu novi događaji. Rekolekcija originalnog događaja odvija se cijelo vrijeme. Tako pohranjeni sadržaji u memoriji su nepotpuni, izobličeni ili donekle dovršeni. Naša sjećanja nisu isto što i video ili audio zapisi nekog događaja i daleko su od savršenih preslika događaja. Neisser (1981.) je ovaj fenomen opisao na temelju svjedočanstva Johna Deana u skandalu Watergate. Uspoređujući usmeni

iskaz Deana o razgovoru s predsjednikom Nixonom s prijepisom audio zapisa istog razgovora utvrdio je da je samo manji dio iskaza bio točan. Nixon nije izrekao gotovo nijednu misao koju mu je Dean pripisivao. Njegovo interpretacije bile su uvjerljive, ali u suštini netočne. Tako da njegova sjećanja nisu odražavala događaje koji su se u stvarnosti dogodili.

Malo je nalaza koji potvrđuju da su sjećanja na traumatski događaj manje podložna izobličavanjima nego li su to sjećanja na neutralne ili svakodnevne događaje (Zola, 1998.). Čini se da osoba postupno prisjeća traumatskog događaja onako kako joj informacije o događaju bivaju dostupne (Brewin i sur., 1996., Melchert i Parker, 1997.).

Tvrđnje autora da je traumatska memorija prilagodljiva i sklona subjektivnim izobličavanjima zasnivaju se na eksperimentalnim istraživanjima netočnosti u prisjećanju neutralnih informacija, dezinformacijskom efektu i drugim pogreškama memoriranja: izvori pogreške, vremenske odrednice i greške zapamćivanja u djetinjstvu (Loftus, 2003., Hyman i Loftus, 1998.). Prisjećanje na traumatski događaj otežavaju neutralne informacije i svakodnevni događaji koji interferiraju s traumatskim događajem. Izobličavanje memorije može biti uvjetovano pogrešnim informacijama koje su uslijedile poslije događanja ('post-event'). Prema Hyman-u i Pentlandu (Hyman i Pentland, 1996.) čak i scena trumatskoga događaja može biti izobličena i kao takva umetnuta u autobiografsku memoriju. Studije stvarnih traumatskih životnih događaja također upućuju na to da je zapamćivanje tih događaja promjenjivo i podložno subjektivnim iskrivljanjima (Fergusson i sur., 2000.).

1.5. Disocijacija: poricanje svijesti o događaju

Disocijacijom označavamo podjelu ili paralelan pristup svijesti (Spiegel, 1990.) u kojem dva ili više mentalnih procesa ili sadržaja nisu asocirani ili povezani (Cardena, 1994.) pri čemu se svijest o jednoj emociji ili misli nastoji umanjiti ili izbjeći (Foa i sur., 1997.). Disocijaciju možemo promatrati kao izmijenjeno stanje ili fragmentiranu spoznaju (Marmar i sur., 1996.). Takvi obrasci očituju se tijekom proživljavanja traumatskoga iskustva tako što preplave osobu intenzivnim strahom ili naglim emocijama, bolnim osjetima i intenzivnim osjećajem bespomoćnosti. Zbog toga se traumatizirana osoba bolje sjeća onih aspekata traumatskoga događaja na koje je njihova pažnja bila usmjerena odnosno središnjih detalja prijetjećeg događaja (Christianson 1992.).

Disocijacija se može javiti i u vrijeme traumatskoga događaja tzv. peritraumatska disocijacija (Putnam i sur., 1996., van der Kolk, 1987., van der Kolk i sur., 1989., Marmar i sur., 1996., Marmar i sur., 1998.). Pojava većeg broja disocijativnih fenomena u traumatizirane osobe (depersonalizacija, emocionalna otupjelost) ukazuje na strahove pridružene traumatskom događaju (Kihlstrom, 1994., Putnam i sur., 1996., Cardena i Spiegel, 1996., Foa i sur., 1995.). Najčešće je prisutan strah od smrti, gubitka osobe, gubitka kontrole nad vlastitim životom ili od ponavljanja istog traumatskog događaja (Gershuny i Thayer, 1999.).

Više istraživača i teoretičara opisuju disocijaciju kao multidimenzionalan ili multifaktorski fenomen (Cardena, 1994.) od kojeg se sastoji kontinuum iskustva. Depersonalizacija, derealizacija i amnezija dijelovi su disocijativnog spektra: a) konfuzija identiteta i izmjene ego stanja (Steinberg, 2000.), b) emocionalna otupjelost koja je konceptualizirana istovjetno s depersonalizacijom i derealizacijom (DSM IV, Foa, 1995.), c) apsorpcija (Waller i Ross, 1997., Putnam, 1996.), i d) isključenost emocionalna i prostorna “spacing out“ (Briere i Runtz, 1993.).

Veći dio kliničke i nekliničke populacije imali su neko disocijativno iskustvo (Atchison i McFarlane, 1994., Kihlstrom, 1994.). Iskustvo apsorpcije (imaginativna uključenost) učestalije je u nekliničkom uzorku (Ray, 1996., Ross, 1996.). U kliničkom uzorku depersonalizacija je treći zajednički simptom među psihijatrijskim bolesnicima (Steinberg, 1995.).

Janet (prema van der Hart i sur., str. 6.) je bio prvi autor koji je analizirao disocijativnu prirodu traumatske memorije ilustrirajući ga prikazom slučaja bolesnice Irene. Irene je razvila amneziju na majčinu smrt. Disocirane misli, koje su se pojavile, nisu se odnosile samo na majčinu smrt već i na njezino vlastito tijelo. Ponovo proživljavanje traumatskog događaja uključivalo je povećan tjelesni nemir, osjetilnu percepciju i ostale somatoformne reakcije.

Ponavljajući čini u Irene bili su puno složeniji od onih ponašanja koja označavamo ponovljenim ('flashback') epizodama traumatskog događaja. Disocirani sadržaji memorije “oslobađaju sami sebe“ u Janetovu (prema Steele i sur., str. 23) značenju, dopunjavaju se i dalje nezavisno od ostatka ličnosti, čini se kao da “žive svoj život“ (Steele i sur., 1998.).

1.5.1. Primarna disocijacija

Primarnom disocijacijom označavamo odnos između stabilnih predodžbi i sadržaja memorije podložnih promjenama, što ujedno predstavlja osnovu razlikovanja prividno normalnog stanja od traumatskoga stanja (van der Hart i sur., 2004.). Ovakvo stanje svojstveno je posttraumatskom stresnom poremećaju i uključuje ponovnu mentalnu i tjelesnu proradu događaja putem ponavljenih sjećanja, noćnih mora i flashback epizoda, povećane osjetilnosti, izbjegavanja podražaja vezanih uz događaj, emocionalne otupjelosti prateće događaju, uz osjećaj prekida emocionalne vezanosti i izolacije (Spiegel i sur., 1988.).

1.5.2. Sekundarna disocijacija

Nakon što je osoba jednom iskusila disocijativno stanje sve kasnije disocijacije koje se budu javljale mijenjati će se u stupnju složenosti. Parcijalni oblici sekundarne disocijacije učestalije se javljaju kod osoba koje su preživjele saobraćajnu nesreću i vojnika traumatiziranih u ratu (van der Hart 2004., van der Kolk 1987.).

Disocijacija između promatrajućeg i iskustvenog ega uključuje iskustvo mentalnog odvajanja od tijela što omogućava opažanje onoga što se događa s egom s određenim odmakom (Noyes, Hoenck i Kupperman 1977; Gelinias, 1983.). Dok u isto vrijeme drugi dio osobnosti čine trajna emocionalna i tjelesna iskustva. Primarnu disocijaciju ljudi obično prepoznju i kao takvu ignoriraju ili poriču stvarnost vezanu uz traumatski događaj (Christianson i Nilsson, 1984., Spiegel, 1988.), dok je sekundarna disocijacija posljedica podjele između kognitivne svijesti i emocionalnog iskustva vezanog uz bolni afekt, osjetljivost i motorički odgovor povezan s traumom. Ovakav akutni posttraumatski disocijativni odgovor uključuje depersonalizaciju, 'out-of-body' iskustvo i izmijenjenu predodžbu tijela (Bremner i sur. 1993., Koopman i sur., 1994., Marmar i sur. 1994., Shalev i sur., 1996.).

1.5.3. Tercijarna disocijacija

Traumatsku disocijaciju neki autori definiraju isključivo u značenju sekundarne traumatizacije i to kao mentalni mehanizam distanciranja od traumatskog događaja (Terr, 1994.). Klinička iskustva upućuju na javljanje složenijih disocijativnih formi od sekundarne disocijacije npr. identitet ubojice koji se javlja u veterana oboljelih od PTSP (Spiegel, 1988., Bradshaw, Ohlde i Horne, 1991.). Takve tercijarne disocijacije uključuju oblikovanje odvojenih ego stanja koja je moguće vidjeti u pacijenata s ekstremnim disocijativnim poremećajem (DID). Ako kao

posljedica kroničnih trauma distanciranje postane uobičajen način sučeljavanja i pri tom se koristi i kod manjih stresora, što može dovesti preoblikovanju temeljnog identiteta. Ponovljena trauma utjecat će na autobiografsku memoriju tako što će intenzivirati prethodno pohranjena iskustva, reakcije i predodžbe. Reaktivacija traumatskih sjećanja može uključivati percepciju stvarnosti do čijeg iskrivljavanja može doći pod utjecajem ograničenog polja svijesti. Npr. disocirani pacijent svog partnera tijekom seksualnog čina može doživjeti kao zlostavljača, aktivirani disocirani identitet ovaj događaj može pohraniti kao drugi čin silovanja. Neadekvatna percepcija može se javiti i onda kada su misli, fantazije ili snovi pacijenta u vrijeme traume, ili neposredno nakon traume doživljeni kao stvarni događaji. Tako traumatska memorija može uključivati rekonstruktivne kao i reproduktivne aspekte nekog događaja (Janet 1928., prema van der Hart i sur, 1989.).

1.5.4. Psihološka i somatoformna disocijacija

U skladu s DSM IV klasifikacijom osnovna značajka disocijativnog poremećaja je prekid inače integriranih funkcija svijesti, memorije, identiteta ili percepcije okoline (APA, 1994.). Različita istraživanja potvrđuju da patološke disocijacije imaju svoja očitovanja u tjelesnim simptomima, reakcijama i funkcijama. Nijenhuis (Nijenhuis i sur., 1996.) je ovakve disocijativne smetnje označio je somatoformnom disocijacijom. Slično kao psihološka disocijacija, somatoformna disocijacija uključuje negativne simptome kao što su analgezija, anestezija i motorička zakočenost (inhibiranost) kao i pozitivne kao što su osjet boli specifično vezan za određenu stranu tijela ili promjene u sklonosti pojedinim okusima ili mirisima. Disocijativna simptomatologija može uključivati raspad memorije, iskrivljavanje valjanosti izvješća o traumi u jednom ili drugom smjeru, prenaglašavanje točnih ili netočnih dijelova traumatskog događaja ili njihovo premještanje (Kluft, 1996.), dok traumatska sjećanja sama po sebi ne ometaju prisjećanja na ostale događaje (Kluft, 1996.). Utvrđeno je da traumatski događaji prizivaju peritraumatsku disocijaciju što je ujedno potvrda hipoteze o povezanosti između disocijacije i traume kao u slučaju izloženosti intenzivnoj traumi tijekom koje je prisutna disocijacija kao i poslije (Zatzick i sur., 1994.). Stupanj peritraumatske disocijacije pod utjecajem je osobina ličnosti i mehanizama sučeljavanja kao što su bijeg i izbjegavanje, niske razine prosuđivanja, identiteta, ambicija i znanja (Marmar, 1996.).

1.5.4.a. Disocijacija implicitne memorije

Klinička opažanja i eksperimentalne potvrde Petersona i suradnika (1998.) upućuju da disocijacija implicitne neverbalne memorije može uključivati povezana stanja ('state-dependent'), disocijativne tjelesne reakcije kao što su alergijske reakcije na specifičnim dijelovima tijela ili neka druga tjelesna obilježja kao crvenilo kože na oba zapešća pa se čini da je osoba bila vezana.

Jednostavno pasivno izbjegavanje nije isto što izbjegavanje priče o traumi ili ne izlaganje situacijama koje podsjećaju na traumu najčešće su to nesvjesna očitavanja traumatskog iskustva u ponašanju traumatizirane osobe npr. seksualno zlostavljana osoba često izbjegava pogledati ili dodirnuti vlastito tijelo (Nijenhuis i van der Hart, 1998.).

Namjerno aktivno izbjegavanje uključuje kognitivna značenja kao što su potiskivanje misli i njihovo usmjeravanje na manje prijeteće osjećaje, misli, aktivnosti ili događaje (Putnam i sur., 1986., Solomon, Mikulincer i Avitzur, 1988.).

Takvo izbjegavanje može početi kao namjeran čin koji ponavljanjem u određenom vremenu postaje automatiziran (nesvjestan). Prividna normalnost može se održavati kao neovisan životni stil koji se oslanja na izbjegavanje intimnosti i emocija i usmjerenost na profesionalne aktivnosti.

Djelomično ili potpuno ponavljanje traumatskog iskustva može oblikovati pozitivne disocijativne simptome (Nijenhuis i van der Hart, 1998.). Iako posttraumatsku pseudonormalnost obilježava širok raspon negativnih disocijativnih simptoma (gubitak afekta, gubitak senzorne osjetljivosti, smanjen interes za vlastito tijelo i gubitak identiteta/depersonalizacija). Neki pacijenti nisu svjesni pojedinih simptoma pa je stanje nalik "indiferenciji jednog histerika" („la belle indifference d'une hysterique“), ...

1.6. Flashbulb memorija

Bljeskovi sjećanja ('flashbulb') predstavljaju poseban oblik epizodne memorije za određen intenzivno naglašen emocionalni događaj: npr. glas o smrti bliske osobe (Neisser, 1992.). Oblikovanje 'blic' sjećanja odvija se po određenom scenariju emocionalne pobuđenosti i ponavljanja. Pojam 'flashbulb' memorije prvi put su upotrijebili Brown i Kulk (1977.) odnosi

se na živa sjećanja koje čovjek može imati o događajima važnim za njega ili grupu kojoj pripada. Ova sjećanja se opisuju fotografskim kvalitetama i pridruženi su im detalji-identični kontekstu u kojem su se javili (vrijeme, prostor, glazbena podloga, nošena odjeća). U 'flashbulb' memoriji sadržane su emocionalne i kognitivne informacije važne za preživjelog ili grupu. U kliničkoj praksi 'flashbulb' memorija uzima se kao dio šireg spektra iskustava tzv. repetitivnih tvorbi kao što su: 'flashback' epizode, eidetske slike, palinopsia, palinacsis, postraumatska memorija, te živa i 'zarobljena' sjećanja u ispitanika s nekim oblikom mentalnih poremećaja: fobije, panični ataci, opsesivni poremećaj, fenomen fantomskog uda i depresivna melankolija. Sva ova iskustva dio su kliničkih slika kao što su paroksizmalna repeticija i senzorna slikovitost. Ona služe kao emocionalni okidači. Svojevremeno im je disforija kao i sklonost pamćenju događaja po modelu izmjeničnih uloga s 'glumca na promatrača'. Sadržaj 'flashbulb memorije' predstavljen je u obliku stereotipne naracije. Opravdanim se čini proučavati 'flashbulb' memoriju u kontekstu ostalih repetitivnih tvorbi i to iz dva razloga: prvo, vrlo je malo nalaza na temelju kojih je moguće o 'flashbulb' memoriji govoriti kao o specijalnom fenomenu; i drugo, 'flashbulb' memorija odvija se prema pravilima naracije. Posljednje se čini posebno važnim. Doslovnim tumačenjem 'flashbulb' memorije u značenju savršeno-detalnog senzornog image-a može se steći krivi dojam da su 'flashbulb' epizode neprevedive u postojeće narativne okvire.

'Flashbulb' sjećanje odnosi se samo na iznenađujući događaj i događaj koji dovodi do određenih posljedica (npr. ubojstvo Kennedyja). Conway (1995.) daje elegantnu empirijsku analizu fenomena 'flashbulb' memorije u okviru autobiografske memorije: „Stajalište Browna i Kulika da je flashbulb memorija različita vrsta sjećanja na događaje koji su emocionalno i osobno važni i ponekad iznenađujući. Ova sjećanja su detaljnija i dugotrajnija od većine svakodnevnih događaja sadržanih u autobiografskoj memoriji. 'Flashbulb' memorija ima središnju ulogu u autobiografskoj memoriji. Ima različite namjene u regulaciji međuljudskih odnosa, te facilitira kulturalne procese formulirajući generacijski identitet“ (Conway, 1995., str.126-127.).

Nije poznato je li vizualno predodžbena memorija uključena u oblikovanje "flashbulb" memorije Wright (1995.). Ranija istraživanja bila su usmjerena na vizualne fenomene kao što su točnost i stabilnost detalja u sjećanju. Utvrđeno je da su vizualne predodžbe traumatskog događaja (npr. eksplozija aviona) učestalije od slušnih (71%) Neisser i Harsh, 1992.

Flashbulb memorija jasnija je i stabilnija od svakodnevnih sjećanja (Pillemer, 1990., Christianson, 1989.), iako je i ta memorija podložna rekonstrukcijama. Emocionalna pobuđenost koja prati traumatsku epizodu utječe na živost i jasnoću 'flashbulb' memorije. Dokazi iz kliničke prakse podržavaju stajalište o kodiranju memorije. Naime, rekonstrukcija sadržaja prvih paničnih ataka u anksioznih bolesnika ponekad sadrže detalje 'flashbulb' memorije (Winokur i Holemon, 1963.).

Vizalne predodžbe nekih sjećanja nisu samo kopije originalnog iskustva već su to preoblikovana sjećanja u kojima se traumatizirana osoba može sjećati sebe kao 'vanjskog promatrača' događaja. Ovakav obrazac može se javiti i tijekom traumatske epizode i u literaturi se označava kao disocijativna depersonalizacija. Disocijativna depersonalizacija posljedica je alterirajućeg prekida dodira ('detachment') između osobe i okoline (Cardena i Spiegel, 1991.).

1.7. Dosljednost prisjećanja traumatskih događaja.

Velik broj studija nastojalo je provjeriti u kojoj mjeri je sposobnost prizivanja traumatskog događaja dosljedna samom događaju. Različiti termini i definicije uzete su da bi opisale dosljednost/konzistentnost memorije. Sinonimno je korišten i pojam istinitosti. Važno je napomenuti da zapamćivanje može biti dosljedno, ali ne i istinito.

O konzistentnost memorije možemo govoriti ako su dobivene iste informacije u različitim vremenima. Razlike u dosljednosti mogu se vidjeti na temelju dvije vrste pogrešaka i to: pogreške izostavljanja ('omission error') i pogreške dodavanja ('commission error'). Pogreške izostavljanja odnose se na smanjenje informacija o traumatskom događaju u odnosu na ranije izvješće, dok se dodavanje odnosi na povećanje informacija tijekom vremena. Važno je naglasiti da se u procjeni konzistentnosti traumatske memorije treba koristiti isti instrument.

Suprotno konzistentnosti je istinitost i ona predstavlja stupanj slaganja između prisjećanja i objektivnih podataka ili činjenica vezanih uz traumatski događaj (Fivush, 1993.).

U nedostatku empirijske građe o stvarnim traumatskim životnim događajima, ostaje nejasno znači li nedosljednost istovremeno i neistinitost sjećanja na stvarne životne traumatske događaje.

Na dosljednost prisjećanja na traumatski događaj može utjecati težina traumatskog događaja, osobna uključenost u traumu, pojava psiholoških smetnji ili psihijatrijskih simptoma tijekom

dogadaja ili ubrzo nakon traume te vrijeme proteklo od traumatskog događaja do prve procjene sadržaja sjećanja na traumatski događaj (Winnigham, Hyman, 2000.). Osobe višestruko izložene teškoj traumi mogu različito šifrirati informacije ili ih prizivati u sjećanje tijekom traume (Foa, Molnar, 1995., van der Kolk i Fessler, 1995.).

Sjećanje na tešku traumu je, kao što se i može očekivati, više dosljedno nego li na lakšu (Krinsley, Gallagher, 2003.). Događaji koje je osoba iskusila direktno, kao žrtva, više su dosljedni u prisjećanju od onih u kojima nije bila prisutna osobna uključenost (npr. svjedoci nasilja). Pojava psiholoških smetnji ili psihijatrijskih simptoma tijekom događaja ili ubrzo nakon traume, očituje se kao postraumatski stresni sindrom i peritraumatska disocijativna reakcija na traumatski događaj koja je povezana s prenapetosti sjećanja na traumatski događaj (Southwick, 1997.). S obzirom na prirodu informacija kojih se osoba prisjeća, utvrđena je veća dosljednost središnjeg obrasca traumatskog događaja u usporedbi s specifičnim detaljima (Schacter, 1996.). Memorija je nedosljednija ukoliko se traumatski događaj dogodio u ranijoj životnoj dobi (Goodman i sur., 1994.).

Od 1887. - 2004. godine o dosljednosti traumatskih sjećanja objavljeno je 37 znanstvenih studija, podijeljenih s obzirom na vrstu traumatskog iskustva: žrtve nasilja, izloženost ratna stradanja, epizodno traumatsko iskustvo te eksperimentalne studije (Krinsley, 2003.). Vrijeme proteklo od traumatskog događaja do prve procjene bilo je 10 dana do 4.85 godina, dok su procjene sjećanja na traumatski događaj u dvije studije izvršene 30 godina poslije. Sve su studije provedene u posljednjem desetljeću osim onih koje su ispitivale epizodnu memoriju (1984.-2003.). Metode procjene korištene u ispitivanju dosjećanja traumatskog doživljaja i dosljednosti zapamćenih sadržaja bile su intervju i upitnici samoprocjene ('self report questionnaire '). Intervju preporuča kao pouzdanija i valjanija mjera procjene (Southwick, 1997.).

Epizodno sjećanje na eksploziju "space shuttle" ostalo je dosljedno zapamćeno za 60.7% sadržaja i devet mjeseci nakon što se dogodio traumatski događaj. Ispitanici se nisu mogli sjetiti dijelova sadržaja, dok je dio sadržaja bio izmijenjen (McCloskey, 1988.).

Ispitujući dosljednost sjećanja na teroristički napad od 11. rujna 2001. u SAD pokazalo se da su se i sjećanja na traumatsku epizodu i na dnevne aktivnosti u vrijeme napada mijenjala cijelo vrijeme, s tim što su ispitanici bili sigurniji u točnost sadržaja traumatske epizode (Hirst i sur., 2009., Lee i Brown, 2003.).

1.7.1. Točnost oporavljenih sjećanja

Dalenberg (1996.) je ispitivao točnost oporavljenih (ponovno oživljenih sjećanja) u odnosu na neprekinuta sjećanja u 17 ispitanica koje su u djetinjstvu bile žrtve tjelesnog ili seksualnog zlostavljanja. Osim objektivnih medicinskih podataka o posljedicama zlostavljanja u rekonstrukciji zlostavljanja sudjelovali su i sami zlostavljači. Prije i poslije rekonstrukcije događaja ispitanice su popunjavale bateriju testova. Napravljen je audio zapis terapijskih seansi. Nakon toga osam procjenjivača je analiziralo i uspoređivalo sadržaj ponovno oživljenih sjećanja. Ispitanice su tijekom terapijskih seansi oživjele 57 traumatskih sjećanja. Usporedbom točnosti oporavljenih odnosno ponovno oživljenih sjećanja sa sadržajem neprekinutih sjećanja uočeno je da oporavljena sjećanja sadrže prijetnju, sram, strah od smrti ali i značajno manje sadržaja koji ukazuju na tugu. 47.4% traumatskih događaja potaknuli su vanjski događaji nevezani za terapijski proces dok su 42.1% traumatskih događaja bili potaknuti terapijskom situacijom. Uvjerenost ispitanica u točnost sjećanja bila je veća za neprekinuta sjećanja nego za ponovno oživljena dok su procjenjivači procijenili da je 74.7% sadržaja ponovljenih sjećanja bilo točno dok je 74.6% neprekinutih sjećanja bilo točno.

Zaključno, 75% oporavljenih i neprekinutih sjećanja procjenjivači su ocijenili točnim odnosno vrlo uvjerljivim i razumno objašnjenim. Dalenberg (1996.) zaključuje da se sadržaj neprekidnih sjećanja značajno ne razlikuje od sadržaja ponovno oživljenih (obnovljenih) sjećanja u terapiji.

Schooler (1994.) na temelju pregleda znanstvenih nalaza koji se odnose na oporavljenu memoriju izvodi slijedeće zaključke:

- usprkos poteškoćama u pristupu memoriji, obnovljena sjećanja na traumatski događaj ponekad su potkrijepljena aktualnom traumom;
- iako je traumatsko iskustvo zadržano u memoriji, postoje znanstveni dokazi koji upućuju na fluktuaciju u pristupačnosti traumatskog iskustva, osobito za situacije o kojima je neopisivo teško pričati;
- znanstveni nalazi upućuju da se obnovljena memorija kao i preoblikovana (izmišljena) podudaraju sa stvarnim traumatskim događajem.

Scheflin i Brown (Scheflin AW. i Brown D. 1996.) ukazuju na dvije vrste stavova o mogućnostima obnavljanja (ponovno prizivanja) traumatskih iskustava u memoriji: neki su

lakovjerni, dok su drugi skeptični prema kliničkim podacima. Načelno, ne postoji točan način utvrđivanja valjanosti obnovljenih sjećanja bez vanjske potvrde (očevidci, objektivni medicinski nalazi). To u isto vrijeme ne znači da su samoizvješća traumatiziranih osoba koja nemaju vanjsku potvrdu sama po sebi istinita ili lažna.

Verbalno zasjenjivanje traumatskog događaja. Uobičajeno je tijekom istražnih radnji od očevidaca zločina tražiti da opišu pojavu nasilnika. Takav opis je koristan istražiteljima. Međutim, sadašnja istraživanja upućuju na to da raniji verbalni opis može omesti naknadno prepoznavanje. Schooler, Ryan i Reder (1996.) opisuju ometajući učinak verbalizacije (opisa) ranije viđenih lica na njihovo prepoznavanje. To označavaju pojmom verbalnog zasjenjivanja ('verbal overshadowing'). Učinak verbalnog zasjenjivanja konceptualiziran je u okviru općeg shvaćanja da mnoge aktivnosti imaju svoju verbalnu i neverbalnu komponentu. Iako retrospektivna procjena traume može producirati neistinite učinke: lažno pozitivne (o traumi izvještavaju kao da se nije dogodila) ili lažno negativne.

1.7.2. Čimbenici koji oblikuju traumatska sjećanja

Istraživanja McNally (2005.) pokazala su da emocionalne reakcije koje su bile prisutne tijekom traumatskog događaja i sadašnja raspoloženja mogu izmijeniti sjećanje na traumatsku epizodu ('mood-state-dependent-memory hypothesis', McNally, 2005., str. 41-42). Neisser i sur. (1996.) zaključuje da su stupanj uključenosti u traumatski događaj, osobna težina traumatskoga događaja i razina emocionalne pobuđenosti događajem povezani s visokom dosljednosti sjećanja na traumu tijekom vremena ili služe kao pojačivači memorije. Krinsley (2003.) je pokazao da cjelovite (u potpunosti zaokružene) traumatske događaje dosljednije pamtime.

Van der Kolk i Fisler (1995.) pružili su dokaze da intenzitet emocionalne pobuđenosti vezane uz događaj interferira s konstrukcijom koherentne priče o tome što se dogodilo. Osoba postupno postaje sposobna prizvati više informacija o događaju. Prisustvo simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja i disocijativnih simptoma ili trenutnog raspoloženja, nezavisno o razini pobuđenosti tijekom kodiranja, može također utjecati na uspostavu i prizivanje sjećanja na traumatski događaj (McNally, 2003.).

U studijama u kojim se proučavao odnos posttraumatskih simptoma i/ili disocijacije i nedosljednosti pokazalo se da je povećano prisustvo posttraumatskih simptoma povezano s

nedosljednosti izvješća o traumatskom događaju. Respondenti s više posttraumatskih stresnih simptoma imaju pojačana sjećanja na traumatski događaj.

U skladu s prirodom informacija, pokazalo se da su sjećanja na traumatski događaj opsežnija po svom sadržaju od onih koja se odnose na svakodnevne. Središnji događaj i kritički detalji vezani uz njega bolje se pamte, od perifernih detalja (Bremner i sur., 1996., Christianson, 1992., Herlihy, 2002.).

U slučajevima kad je osoba osobno pogođena traumatskim događajem, tijekom intervjua nije moguće u cijelosti rekonstruirati događaja budući su događaji asocirani s emocionalnim reakcijama. Emocionalna pratnja traumatskog događaja javlja se i u kasnijim prisjećanjima na traumatski događaj (Krackow i Lynn, 2003., Lynn i sur., 2003.). Studije koje su uključivale žrtve nasilja i žrtve rata dale su pouzdanije i valjanije rezultate od studija prisjećanja na neosobnu traumatsku epizodu (smrt Kenedya, Olafa Palmea, teroristički napad 11. rujna) i eksperimentalnih studija. U studijama epizodne memorije „provocirane“ u eksperimentalnim uvjetima kriteriji korištenja intervjua i standardiziranih mjernih instrumenata kao i odabir uzorka pokazali su se neadekvatnima (van Giezen i sur., 2005.). U proučavanju takvih specifičnih pojava preporuča se rabiti naturalistički pristup (“opis pojave“). Takav pristup svojstven je kvalitativnim istraživanjima i zahtijeva pojašnjenje, razumijevanje i proširivanje zakonitosti utvrđenih u jednom području na druge slične situacije (Hoepfl, 1997.).

Rezultati ovih istraživanja imaju svoje implikacije u praksi: sjećanje je rekonstruktivan proces i sklon je pogreškama. Ne možemo sa sigurnošću govoriti o točnosti sjećanja, potpunosti i dosljednosti. Tako očevidci nasilja koji svjedoče u prisustvu žrtve pokazuju nepouzdanu emocionalnu reakciju. I svjedočanstva dana neposredno nakon nasilja mogu biti nekompletna i netočna, a naročito u djelu koji se odnosi na detalje događaja. Izvješće koje se odnosi na nasilan čin može biti vrlo dosljedno, a da pri tom ne bude i istinito. Bilo bi preporučljivo uzimati dosljednost iskaza kao pokazatelj točnosti i izvlačiti zaključke na temelju pojedinačnih svjedočanstava (Morgan i sur., 2004., Porter i Birt, 2001., Van Giezen i sur., 2005.). Rezultati kliničkih studija pokazuju da terapeut u kliničkoj praksi nije u mogućnosti sa sigurnošću izvoditi zaključke o pacijentovoj prošlosti o točnosti i javljanju traumatskih događaja. Terapeutima se preporuča suzdržavanje u izvođenju zaključaka o vjerodostojnosti traumatske memorije (Everaerd i Gersons-Wolfensberger, 1994.).

Iskustvo nestanka sina u ratu i njegove posmrtno identifikacije bez mogućnosti vizualnog prepoznavanja žrtve specifična je životna pojava kojom nije moguće manipulirati u istraživačke svrhe. Stoga je kvalitativni istraživački pristup bio najprimjereniji odabir u istraživanju sadržaja traumatskih sjećanja na traumatski događaj nestanka i posmrtno identifikacije sina deset godina poslije nestanka. Odabirom kvalitativnog istraživačkog pristupa i primjenom kvalitativnih metoda (analiza sadržaja svjedočanstva) u istraživanju traumatskih sjećanja oca i majke na odvođenje, nestanak i posmrtno identifikacije sina nastojala se sačuvati individualnost i idiografičnost traumatskih sjećanja (Weber, 1990., Strauss i Corbin, 1990., Denzin i Lincoln, 1994. str. 513). U postupku analize sadržaja podatke prikuplja uvijekbani opažatelj. Snima ili zapisuje sadržaje dane u tekstualnom, slikovnom ili zvučnom obliku (Hayes i Krippendorff, 2007.). Od ispitanika se obično traži neki oblik prosudbe, mišljenja i sl. Tako prikupljeni podatci mogu se predložiti kao svojevrsni načini razmišljanja (*kategorije* kojima ti sadržaji pripadaju), mogu ukazivati na raširenost neke pojave ili na upadljivost pojedinog obilježja (koliko često se određeno obilježje pojavljuje). S roditeljima nestalih prvi sam se put susrela 1992. godine, nakon pada Vukovara. Zapisujući njihova svjedočanstva činilo mi se da roditelji prepričavaju svoja iskustva na način da ih dorađuju, objašnjavaju unutar nekoliko činjenica kojima raspolažu što im je predstavljalo "okvir", a sve drugo bili su njihovi introspektivni doživljaji u kojima su bili jednako važni san, prividi i stvarnost. Nastojeći razumjeti stanje u kojemu se ožalošćeni nalaze i pretpostavljajući što od mene očekuju, nesvjesno sam bila uvučena u njihove priče. Kao sve priče, i njihova priča imala je svoju strukturu i uvod, razradu, i dramaturšku alteraciju uloga u kojoj je roditelj u jednom trenutku akter događaja a u drugom promatrač, samo što njihov misaoni narativni tijek nije završavao s krajem svjedočanstva (Jurčević, 2002., 2005a., 2005b., 2007.). Na temelju tako dobivenih podataka zaključke je moguće izvoditi jedino ako su pouzdani. Kvalitativna istraživanja jednako kao i kvantitativna, trebaju testirati i dokazati svoju vjerodostojnost u smislu pouzdanosti postupaka analize sadržaja i primjenjivosti zaključaka.

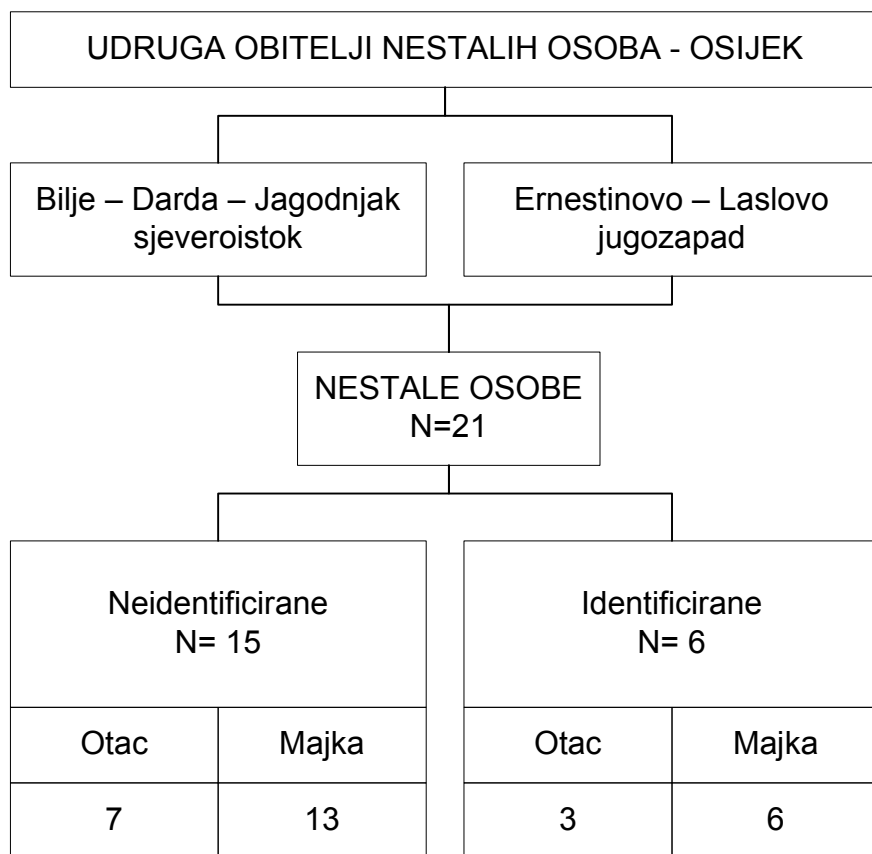
Stoga je *cilj* istraživanja bio procijeniti osobitosti sjećanja na traumatski događaj nestanka i posmrtno identifikacije sina deset godina poslije nestanka, a s obzirom na značajke i jasnoću emocionalnih epizoda sačuvanih u sjećanju. Usporedit će se značajke sjećanja očeva i majki kojima sinovi jesu odnosno nisu identificirani prema (oskudnim) posmrtnim ostacima.

2. POSTUPCI I METODE

2.1. Ispitanici

Istraživanje je provedeno u četiri sela sjeveroistočno i jugozapadno od Osijeka: Laslovu, Ernestinovu, Bilju i Dardi. Ta sela nalaze se na putu prema Vukovaru (Laslovo i Ernestinovo) odnosno Belom Manastiru (Bilje i Darda). U ta četiri sela, početkom 1991. godine, nestala je 21 osoba. Nestale osobe nasilno su odvedene u isto vrijeme i s istog mjesta: uz željezničku prugu u Laslovu, iz podruma obiteljske kuće u Bilju, sa školskog dvorišta u Ernestinovu i iz ciglane u Jagodnjaku (Darda). Odabравši četiri susjedna sela koja su iskusila potpuno iste događaje, stvorili smo uzorak homogen po iskustvu, kulturi i navikama njegovih članova. To nam omogućava bolje tumačenje i procjenu rezultata tako da se možebitne razlike, primjerice između roditelja kojima sinovi jesu ili nisu identificirani, mogu uvjerljivije pripisati utjecaju razlika u iskustvu (ishodima nestanka). Broj ispitanika, tj. očeva i majki nestalih, nije bio unaprijed određen već je zavisio o životnoj situaciji u kojoj smo zatekli oca i majku tijekom istraživanja (Milas, 2005., str. 587.). Veličina ispitivanog uzorka zavisi o projektu; dobro mjerilo je 30 uzoraka ispitivanog sadržaja (Lombard, 2009.). U istraživanjima u kojima je razina pouzdanosti niska rabi se veći uzorak ($50 < N < 300$) (Neundorf, 2002., Lacy i Riffe, 1996.).

Od 21 nestale osobe šest ih je posmrtno identificirano (6/21), a petnaest ih se još uvijek vodi nestalima (15/21). Prosječna dob nestalih osoba u trenutku nestanka bila je 31 godinu (raspon godina 18-41). Petorica nestalih bila su oženjena. Petnaest nestalih osoba ima žive jednog ili oba roditelja, tako da ispitivani uzorak čini ukupno 13 majka i 7 očeva nestalih osoba. Šest majka i tri oca posmrtno su identificirali svoje sinove, u prosjeku deset godina nakon njihovog nestanka. Prosječna dob majki je 65 godina (53-77), a očeva 67 godina (60-75).

Schema 1. Shematski prikaz odabira uzorka očeva i majki nestalih osoba

2.1.a. Kriteriji odabira uzorka u kvalitativnim istraživanjima

Kriterije odabira uzorka u kvalitativnim istraživanjima potrebno je prilagoditi specifičnim ciljevima istraživanja. O načinu odabira uzorka zavisi i mogućnost poopćivanja rezultata (Patton, 1990.). Poopćivanje rezultata u provedenom istraživanju odnosi se na mogućnost uopćavanja zaključaka dobivenih ispitivanjem sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog sina na iste ili slične situacije (Patton, 1990.). Upravo stupanj mogućeg poopćivanja rezultata na veće skupine ili situacije čimbenik je koji omogućava jasno razlikovanje kvantitativnog od kvalitativnog istraživačkog pristupa. To je ujedno uobičajen test valjanosti kvalitativnih istraživanja (Maxwell, 1992.).

Patton (1990.) definira šesnaest specifičnih ciljeva kvalitativnih istraživanja i načine odabira uzorka u skladu s njima. Usporedbom odabranog uzorka roditelja nestalih osoba s Pattonovim kriterijima (1990.), taj bi nam uzorak trebao omogućiti više vrsta specifičnih uvida u fenomen nestanka osoba u ratu.

Prvo, moguće je pretpostaviti da bi odabrani uzorak mogao pružiti informacije o utjecaju nestanka sina u ratu i različitih ishoda nestanka (ekshumacije, DNK-analiza, nepronalaženje sina) na psihički život ožalošćenog. To bi ujedno omogućilo identifikaciju zajedničkih obrazaca ponašanja roditelja nestalih a s obzirom na različite ishode nestanka sina. (Navedeno je u skladu s trećim specifičnim obilježjem uzorkovanja prema Patton, 1990.).

Drugo, odabrani uzorak roditelja nestalih trebao bi omogućiti provjeru primjenjivosti postavki Bowlbyjeve teorije žalovanja u situacijama nestanka i posmrtno identifikacija sina. Tako je u ovom radu Bowlbyjeva teorija žalovanja (Bowlby, 1980.) bila teorijska podloga u formulaciji pitanja razgovora vođenog s ocem ili majkom nestalog. Stajališta te teorije bila su i jedan od kriterija u odabiru jedinica sadržaja prema kojima su analizirani sadržaji svjedočanstva (Bowlby, 1980). Odabrani uzorak roditelja nestalih trebao bi omogućiti i provjeru primjenjivosti Protokola traumatske memorije – TMI u analizi prisjećanja na traumatske događaje vezane uz nestalog sina (van der Kolk i Hooper, 2001, Hooper i van der Kolk, 2001.). (Navedeno je u skladu s desetim specifičnim obilježjem uzorkovanja prema Pattonu, 1990.).

Treće, informacije dobivene od ispitanika na temelju istraživanja i dubinske analize sadržaja svjedočanstva, traženja iznimaka u sadržajima i testiranja promjena trebali bi omogućiti potvrdu ili odbacivanje hipoteza ovog istraživanja. (Navedeno je u skladu s jedanaestim specifičnim obilježjem uzorkovanja prema Pattonu, 1990.).

Četvrto, pitanjima otvorenog tipa ispitanicima je dana mogućnost odgovaranja u opsegu koji žele. Na taj način istraživač postaje pripravan na neočekivane obrate u svjedočenjima ispitanika. (Navedeno je u skladu s dvanaestim specifičnim obilježjem uzorkovanja prema Pattonu, 1990.).

2.2. Provjera valjanosti i pouzdanosti u kvalitativnim istraživanjima

U proučavanju sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina primijenjen je kvalitativni istraživački pristup. Kvalitativni pristup uobičajen je u proučavanju stvarnih životnih pojava kojima nije moguće manipulirati u istraživačke svrhe (Patton, 2001. str. 39.). Za razliku od kvantitativnih istraživanja, koja zahtijevaju uzročna određenja, predikciju i poopćivanje rezultata istraživanja, kvalitativna istraživanja umjesto toga zahtijevaju pojašnjenja, razumijevanje i proširivanje zakonitosti utvrđenih u jednom području na druge slične situacije (Hoepfl, 1997.). U tijeku svih faza izradbe nacrtu ovoga istraživanja, rabljen je

postupak triangulacije ili primjene više vrsta različitih metoda obrade i prikupljanja podataka. Tako su korištena četiri tipa triangulacije: triangulacija podataka ili korištenje različitih izvora podataka u studiji; istraživačka triangulacija ili korištenje različitih profila istraživača u procjeni sadržaja ili ponašanja (psihijatri i psiholozi); teorijska triangulacija ili primjena multiplih paradigmi i perspektiva u interpretaciji pojedinih dijelova podataka i metodološka triangulacija ili primjena multiplih metoda i tehnika u proučavanju sadržaja traumatskih sjećanja na nestalog sina (Denzin, 1994.). Peta, interdisciplinarna triangulacija ili primjena više disciplinarnih područja u rješavanju teorijskih ili praktičnih problema (Janesick, 1994.), nije rabljena. Postupak triangulacije primijenjen je radi povećanja stupnja valjanosti i pouzdanosti istraživanja, odnosno vrijednosti nalaza (Patton, 2001.). Mathison (1988., str. 13.) ističe da primjena triangulacije omogućava evaluaciju i kontrolu izobličavanja ili pristranosti ('bias') rezultata, što je važan metodološki doprinos kvaliteti istraživanja.

Kvalitativna istraživanja, isto kao i kvantitativna, trebaju testirati i dokazati svoju vjerodostojnost u smislu pouzdanosti postupaka analize sadržaja i primjenjivosti zaključaka.

Utvrđivanje pouzdanosti omogućava izvođenje zaključaka o jedinstvenosti neke pojave ili o mogućim očitovanjima neke pojave. Pojam 'pouzdanost' preuzet je iz kvantitativnih istraživanja i odnosi se na "zamisao o testiranju kao načinu dobivanja informacija o kvaliteti istraživanja" dok u kvalitativnim studijama pouzdanost označava "namjeru da se objasni" (Stenback, 2001., str.551), odnosno nastojanje da se "doprinese razumijevanju" neke pojave (Eisner, 1991., str. 58). Lincoln i Guba (1985., str. 300) predlažu uporabu pojmova "zavisnost" (engl. 'dependability') odnosno "dosljednost" ('trustworthiness') umjesto pojmova pouzdanost i valjanost, kako bi naglasili njihovu specifičnu vezanost za kvalitativne studije. Budući da se pouzdanost često interpretira u smislu kvantitativnih istraživanja, preporuča se prosuđivanje kvalitete kvalitativnih studija unutar kvalitativnih paradigmi kao što su: kredibilitet, neutralnost ili potvrda, dosljednost ili zavisnost, primjenjivost ili prijenos (Lincoln i Guba, 1985). Seale (1999., str. 465.) smatra da se korištenjem novih izraza koji označavaju isto što i pouzdanost i valjanost u kvantitativnim istraživanjima samo želi ukazati na interpretativnost kvalitativnih koncepata. Ukratko, valjanost i pouzdanost dva su čimbenika na koje je potrebno usmjeriti pozornost u planiranju, analiziranju i prosudbi valjanosti kvalitativnih istraživanja (Patton, 2001. i Seale, 1999.).

2.3. Analiza sadržaja

2.3.a. Kodiranje sadržaja sjećanja roditelja na nestalog i posmrtno identificiranog sina

Analiza sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina predstavljala je, u istraživačkom smislu, prijelaz je s pripovijedanja 'životne priče' o nestalom sinu na analizu sadržaja njihovih sjećanja (svjedočanstva): kodiranje jedinica sadržaja, procjenu tih jedinica i utvrđivanje pouzdanosti procjena (prema Weber, 1990.). U analizi sadržaja, snimljene ili zapisane sadržaje dane u tekstualnom, slikovnom ili zvučnom obliku potrebno je svrstati u kategorije (Hayes i Krippendorff, 2007.). Kategorije sadržaja mogu predstavljati svojevrsne načine razmišljanja, mogu upućivati na raširenost neke pojave ili na upadljivost pojedinog obilježja.

U ovom istraživanju, nakon prijepisa audio-zapisa svjedočanstva oca i majke nestale osobe, pojedine dijelove teksta nadopunila sam na osnovi bilješki vođenih tijekom intervjua opisom ponašanja ispitanika: stanka, plač, ustajanje, lomljenje ruku i sl. Sadržaj prijepisa svjedočanstva kodirala sam s još dva procjenjivača, nezavisno jedni od drugih. Bowlbyjeva teorija žalovanja bila nam je teorijska podloga i jedan od kriterija u kodiranju sadržaja svjedočanstva (Bowlby, 1980). Drugi kriterij bio je način na koji traumatizirana osoba opisuje svoja traumatska iskustava (van der Kolk i sur., 1996., Sierra i Berrios, 1999., Gershuny i Thayer, 1999., Volkan, 1970.). Tako smo u tekstu svjedočanstva podcrtavali rečenice ili odjeljke i to samo one za koje nam se činilo da najbolje oslikavaju identitet izgubljene osobe i ulogu koju je nestali imao za života ili su mu je otac i majka posmrtno dodijelili, uzroke i okolnosti njegovog stradanja, stavove i vjerovanja ožalošćene osobe, socijalno okruženje u kojem ožalošćeni živi, kao i ranija životna iskustva ožalošćene osobe (Bowlby, 1980). Na isti način bilježili smo i opise emocionalnih doživljavanja traumatskih događaja koje je po svom sadržaju i intenzitetu moguće izdvojiti u 'traumatske epizode' (prema Hooper i van der Kolk, 2001.).

Osim toga, izdvajali smo tvrdnje i dijelove sadržaja (odjeljke) za koje nam se činilo da se ponavljaju i u iskazima drugih roditelja (a). Zasebno smo bilježili obrasce ponašanja, usporedbe, opise i sl. o kojima otac i majka izvještavaju a koji su se istraživačima učinili čudnim, bizarnim ili nikad ranije za nešto takvo nisu čuli (b). Bilježili smo i naše asocijacije i latentna značenja koja su po našoj procjeni bila sadržana u iskazu oca i majke (c).

Na taj način dobili smo 546 opisa. Taj broj opisa osim što je bio prevelik, sadržavao je i istovjetne opise. O takvim iskustvima u primjeni analize sadržaja izvještava i Weber (Weber, 1990., GAO, 1996., str. 20.,).

U daljem postupku analize sadržaja sažimali smo slične i istovjetne opise u teme. Tako smo dobili 173 teme. Te teme moguće je izdvojiti iz sadržaja svjedočanstava očeva i majki u istovjetnom ili sinonimnom značenju. Teme predstavljaju jedinice sadržaja svjedočanstva. Na *Obrascu za procjenu* uz svaku temu navedena je ljestvica za procjenu. U nastojanju da primijenimo jednoznačna pravila procjene, ispitivane jedinice opisali smo s pet kvaliteta kojima smo pridružili brojevu vrijednost: tvrdnja potpuno prisutna u svjedočanstvu - 5, tvrdnja većim dijelom prisutna u svjedočanstvu - 4, tvrdnja djelomično prisutna u svjedočanstvu - 3, tvrdnja gotovo da nije prisutna - 2 i tvrdnja uopće nije prisutna u svjedočanstvu - 1. Ordinalnu mjernu ljestvicu odabrali smo jer nam omogućava uredbu i kategorizaciju kvalitativnih podataka (jedinica sadržaja) na smislen način, a u cilju boljeg opisa sadržaja traumatskih sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina.

Valjano kodiranje sadržaja obvezan je, ali ne i dovoljan uvjet pouzdanosti (Neunedorfer, 2002.). Citat: "Cilj analize sadržaja jest prepoznati i zabilježiti relativno objektivne (ili manje subjektivne) značajke poruke. Pouzdanost poruke vrhovni je cilj analize sadržaja. Bez dokazane pouzdanosti beskorisne su procjene sadržaja analizom sadržaja" (završen citat, Neunedorfer, 2002., str. 141).

2.3.b. Sadržaj *Obrasca za procjenu*

Obrazac za procjenu sadrži 173 teme. Zadatak je procjenjivača da nakon što su pročitali prijepis svjedočanstva oca ili majke na *Obrascu za procjenu* procijene naglašenost navedenih tema u istovjetnom ili sinonimnom značenju. Tijekom procjene mogu provjeravati navode ponovnim čitanjem svjedočanstva. Na zadnjoj stranici *Obrasca* nalazi se slobodan prostor gdje je procjenjivačima ostavljena mogućnost da prema vlastitom nahođenju i u slobodnoj formi bilježe obrasce ponašanja, usporedbe, opise i sl. o kojima otac i majka izvještavaju a koji su se istraživačima učinili čudnim, bizarnim ili nikad ranije za nešto takvo nisu čuli (b). Isto tako mogu bilježiti i svoje asocijacije i latentna značenja koja su po njima sadržana u iskazu oca i majke (c).

Teme (131) koje odnose na *sadržaje koji odražavaju osobne stavove ožalošćenog prema gubitku i socijalnoj skupini kojoj pripadaju* su sljedeće:

1. *Sinovljevi motivi odlaska u rat (6 tema)*: Otišao je jer je volio ovu Hrvatsku.; Sad možeš staviti svoju zastavu na kuću, možeš ići u Crkvu, možeš slaviti Uskrs i Božić.; Dobili su „uniformu i pušku“ i na njih nitko više nije mogao utjecati.; Nestali i njegovi vršnjaci rat su zamišljali kao na filmu.; Otišao je branit svoje selo, zemlju i mjesto.; Sinovljevu pogibiju doživljava kao sinovljevu spremnost da pogine za majku: “Nije nikom to tio kazat da će on poginut za mene, onda sam ga molila da ide doktoru, da ne ide tamo. Nema tog ko će njega zaustavit (plače).

2. *Žrtva (9 tema)*: Rat je besmislen pa je tako i žrtva bila besmislena.; Nestali sin podnosi žrtvu za ostalu oženjenu braću radi nastavka obiteljskog kontinuiteta.; Majku je strah da je žrtva njezinog sina bila uzaludna, jer izjednačavaju žrtvu i zločinca.; Čini joj se da nikoga ne zanima što njezina sina nema da se on vrati, ne bi vjerovao da je tako.; Majka je razočarana državom koja zločince oslobađa krivnje.; Pomirbu i oprost majka doživljava kao poniženje sina i pritisak na roditelje nestalih i poginulih da zaborave svoje žrtve.; Osjeća se krivom zbog nakade koju prima za izgubljeni sinovljev život, jer toliko „košta“ život njezina sina pa ga tako i ona ponižava.; Majka ne može vjerovati da je njezina žrtva bila uzaludna s obzirom na sve što je prošla od trenutka sinovljeva nestanka.; Majka ima dojam da su njezin sin i suborci žrtvovani.

3. *Značenje “čovjek je nestao“ (6 tema)*: Nestanak sina doživljava kao poništenje sinovljeva postojanja.; Nestanak kao Božja volja, jer nestanak osobe nije uobičajeno ljudsko iskustvo.; Pojam „nestao“ je za majku začuđujući, šokantan i nepojmljiv: „Kako čovjek može nestati?! Je li ranjen? Poginuo? Zarobljen?; Vijest da je čovjek nestao plaši suborce.; Najočitija bespomoćnost, neimanje izraza.; Majka je umorna od traženja; ima potrebu da netko formalno potvrdi da je ona učinila sve što je mogla da nađe sina.

4. *Nestanak sina kao stigma u socijalnim kontaktima (6 tema)*: Majka je jedina kojoj je nestao sin od svih njezinih prijatelja i susjeda.; Izbjegava susrete s ljudima, bučna mjesta, okupljanja i sl.; Majka ima osjećaj da je drugi ljudi izbjegavaju.; Izgubila je povjerenje u druge ljude.; Ne traži pomoć od drugih ljudi već samo od Boga i svećenika.; Nitko ne može razumjeti majčinu

bol pa ni njezina rođena majka, samo onaj tko je to iskusio i Djevica Marija koja je izgubila svog sina. Sve je to toliko bolno, to nitko ne može shvatiti.

5. *Razlozi nasilnog odvođenja (1 tema)*: Generirana mržnja iz II. svjetskog rata o kojoj su majke saznale od svojih roditelja.

6. *Osobine nestale osobe (8 tema)*: Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji.; Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama i više puta u životnoj opasnosti.; Nestali je bio privrženiji majci nego li ocu.; Majka i sin imali su zajedničke tajne. Jedna majka nije htjela reći ocu da je sin nestao jer se plašila njegove reakcije.; Nestali je nenametljiv, najmanje zahtjevan, omiljen u društvu.; Nestali se ne ističe junaštvom već je pomalo svojeglav, naivan i povodljiv za društvom.; Majka je za nestalog bila još od djetinjstva zabrinutija nego za drugu djecu.; Majka je oduvijek imala strah da će se nestalom sinu nešto dogoditi.

7. *Glasnik (2 teme)*: Majka je sumnjičava prema vijesti koju joj donosi glasnik, traži nelogičnosti u njegovu iskazu nastojeći umanjiti njegovu vjerodostojnost.; Okrivljuje očevidce i glasnika dok vjerodostojnim uzima iskaze onih osoba koji potkrjepljuju njezina vjerovanja da je nestali sin živ.

8. *Krivac (7tema)*: Ne generalizira krivnju na cijeli srpski narod već na počinitelja.; Samookrivljuje se, jer nije spriječila sina u odlasku na ratište.; Okrivljuje muža, jer nije zaštitio sina.; Okrivljuje sina jer nije htio slušati roditelje kad su mu govorili da bježi.; Samookrivljuje sebe, jer je ona učila sina da voli Hrvatsku.; Ne može imenovati krivca.; Krivci su ljudi koji majci uskraćuju informacije o sinu.

9. *Vjerovanje da je nestali sin živ (5 tema)*: Majka ima saznanja da su se neke nestale osobe vratile.; Susreti s roditeljima nestalih pothranjuju njihova vjerovanja da sin živi negdje u zarobljeništvu (logor, rudnik, zabita mjesta).; Ukoliko dobivene informacije ne potkrjepljuju vjerovanja da je sin živ, roditelji sami organiziraju traženje.; Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihove nade.; Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci učvršćuju njihova vjerovanja, budući da znaju ime nestalog, ime nekog člana obitelji, pozivi uslijede prije ili poslije razmjene, ekshumacije i sl.

10. Očekivanje sinovljeva povratka (8 tema): Lajanje psa i kucanje na vrata u majke budi nadu da se sin vratio.; Majka vjeruje u skori povratak i kupuje stvari koje sin voli. Skriva ih na njima poznata mjesta.; Kroz štućanje (sin govori o njoj) i san održava kontinuiran odnos sa sinom.; Većernji fantazmi o povratku sina.; Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema postelju.; Održava kontakte s njegovim prijateljima i bivšim djevojkama.; Nada se da će sin kad se vrati nastaviti sa svojim životom tamo gdje je stao.; Nada se sinovljevu povratku, ali se i plaši da će biti izmijenjen.

11. Strah od zaborava sina (7 tema): Strah ju je da za vrijeme svojega života ne će pronaći sina, a poslije ga nitko ne će tražiti.; Više nitko ne priča o nestalima, kao da nisu ni postojali.; Majka ukućanima stalno priča o nestalom, jer ju je strah da ga ne zaborave.; Majka čuva predmete, odjeću i sl. nestalog sina nastojeći sačuvati kontinuitet sinovljeva života.; Skuplja ostatke hrane za vrijeme kad se sin vrati, neka vidi da ga nisu zaboravili.; Za stolom ostavlja praznim njegovo mjesto, jer je on tu sjedio.

12. Višestruka traumatizacija majke i vremensko sažimanje traumatskih događaja (5 tema): Sažima događaje vezane uz nestanak sina i ostale traumatske događaje svoje i članova svoje obitelji u jedan doživljaj.; Nestanak sagledava kao jedan u nizu traumatskih događaja koji su je pogodili od djetinjstva; postupak izgleda kao zgušnjavanje aktualne traume s rane doživljenim.; Majka je višestruko traumatizirana: opasnošću po vlastiti život, gubitak doma, smrt bliskih prijatelja, smrt roditelja, smrt supruga, bolest u kući, vlastita bolest.; Majka u obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.; Sagledavajući vlastiti život u kontekstu životnih događaja majci se čini da je ona sudbinski predodređena na patnju još od svojega ranog djetinjstva.

13. Stav prema obiteljima nestalih (5 tema): Doživljavaju ih kao prijatelje kojima ne trebaš puno pričati jer oni znaju što ih tišti.; Svi dijele zajedničku sudbinu.; S njima se ne osjećaju obilježeno, jer nisu oni jedini kojima se nestanak dogodio.; Poistovjećuju se sa skupinom: koriste zamjenicu "mi", iznose zajedničke stavove prema vani u pogledu države, rata, zatajivanja informacija od strane države, žrtvovanja i sl.; Preuzimaju njihova iskustva u oblikovanju, doradi informacija o nestanku sina.

14. Strah od ludila (3 tema): Majka izražava strah da će poludjeti.; Plaše je priviđanja sina u situacijama kad je sama.; Ima osjećaj da je sinovljeva slika živa dok je gleda, nešto joj govori ili mu se pokreću oči.

15. Poremećaj obiteljskih odnosa (7 tema): Sinovljev lik i njegovu sudbinu koristi u reguliranju obiteljskih odnosa – uspostavljanju kontrole nad ukućanima.; Najožalošćeniji član obitelji uvijek je majka.; Majka zanemaruje potrebe žive djece.; Ukućani su zasićeni pričom o nestalom i otvoreno prigovaraju.; Majka veliča osobine nestalog u odnosu na drugu djecu.; Majka ne dopušta promjene u kući.; Živa djeca ne mire se s pozicijom koju im dodjeljuje majka.

16. Memorijalne svijeće (3 teme): Majka među ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestalog sina (unuk, unuka, sin nestalog).; Odabrana osoba “memorijalna svijeća” osim simboličke sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestalu osobu.; Memorijalna svijeća je ponekad osoba kojoj je nestali sin na odlasku preporučio svoju majku na brigu i da joj bude od pomoći.

17. Zavist (2 teme): Zavist prema cjelovitim obiteljima.; Zavist prema ljudima koji su pobjegli iz rata a sada se vraćaju “punih džepova”.

18. Snovi (5 tema): Sadržaj snova pridonosi jačanju stava “sin je živ” ili “sin je mrtav”.; Kako vrijeme od nestanka prolazi snovi nisu više upečatljivi kao u početku i poruke koje joj sin daje nisu jasne kao prije.; Snovi o skorom viđenju sina.; U snovima sa sinom prepričava svakidašnje obiteljske događaje.; Posebnu važnost pridaje uputama koje dobiva od sina u snu i nastoji se ponašati prema njima.

19. Nestanak sina kao uzrok bolesti (5 temi): Puno roditelja nestalih se razboljelo.; Neki roditelji nestalih umrli su za vrijeme traženja sina, a neki nakon što su ga sahranili.; Vlastitu, suprugovu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.; Često osjeća malaksalost u tijelu, unutarnji pritisak i glavobolje.; Strah ju je da će umrijeti prije nego li pronađe sina.

20. *Vjera (7 tema)*: Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli.; Majke svakodnevno idu u Crkvu i mole se.; Hodočaste u Rim, Međugorje.; Ispovijed predstavlja poseban čin vjere.; Ponekad sumnjaju u Božju pomoć “jer je i Bog samo čovjek.”; Svećenik izražava nemoć pred majčinim suzama.; U svjedočanstvima se spominje u naznakama kletva, prokletstvo i proklinjanje i okrivljavanje, međutim ne personalizira se “grieh je druge proklinjati i okrivljavati”.

21. *Grob (8 tema)*. Imanje groba zaštitilo bi njezina sina od zaborava.; Imanje groba ujedno je i priznanje podnesene sinovljeve žrtve.; Grob je mjesto na kojemu majka svojemu sinu povjerava svoje strahove, prepričava mu događaje.; Grob je najznačajnije mjesto u kontinuitetu odnosa s nestalim sinom.; „Da ti vidiš groblje tamo u Vukovaru pa da ti srce proplače, ništa drugo. Kolike tamo leže nevine duše.; “Ali ništa ne žalim sada, jer znam da je ubijen, njega ne mogu vratiti, samo želim njega, njegove kosti naći da ga sahranim i da idem ja kao svaka majka na Svi Svete na groblje da se isplačem š njim, da se ispričam š njim malo i to mi je jedina želja na svetu.!”; “Ali kažu da imaš groblje da imaš nositi cveće. Svugde nosimo cveće sa Šteficom, (nap. predsjednica udruge) sad na centralno sad na križanje, na ono staro groblje i ono kad će početi to polje kositi pa može da su mu kosti tamo iza Dalja. I za svakog. Pa može bit da je tako ali kak ćemo tak nam je već godina, sutra umremo ko će?!; Mi to mjesto čuvali... (nap. mjesto za grob)

22. *Racionalizacija (4 teme)*: Majka nastoji razumjeti zašto se upravo njoj ova tragedija dogodila “nije nikome ništa zla učinila, niti ona niti njezin sin, pa opet joj se ovo dogodilo.”; Sama ne zna zašto, ali Bog to vjerojatno zna. “Bog valjda zna koliko majka može podnijeti. Molim Boga da mi ne daje više nego mogu podnijeti.”; Ima osjećaj da je događaje vodila njezina sudbina.; Majka ističe obilježnost nestalog (usud) od samog rođenja do sada.

23. *Opis narativnog tijeka (12 tema)*: Oskudna narativna eksploracija u početku razgovora.; U početku se zadržava na kronologiji događaja, ali joj ne uspijeva.; Istodobno slijedi nekoliko događaja koji joj služe kao orijentir u smještaju centralnog događaja u kontekst.; Uzbuđena je tijekom razgovora, kao u zanosu.; Intervju nema komunikativnu svrhu i rijetko se obraća intervjueru.; Odgovori ne korenspondiraju pitanjima. Slijedi unutarnji misaoni tijek i po

završetku se vrati na postavljeno pitanje.; Intervju je prekidan plačem, ustajanjem, lomljenjem ruku, što je navedeno u transkriptu.; Smjenjuju se događaji, sudionici, konverzacije u kojima je ponekad akter a ponekad promatrač.; Priča zadihano.; Rabi sadašnje vrijeme i upravni govor za događaje koji su se dogodili u prošlosti.; Prisutne su misaone disocijacije, isprekidan govor, nedovršene rečenice, brzi prijelazi, stanke koje nemaju komunikativnu svrhu.; Na završetku razgovora majke spominju one događaje koje nisu dotaknuti tijekom razgovora.

Teme koje se po *sadržaju i intenzitetu izdvajaju u 'traumatske epizode'* (42 teme) koje se na njih odnose su slijedeće:

1. Posljednje viđenje sina (6 tema): Posljednje viđenje sina nije doživjela kao oproštaj te ima osjećaj kao da se nisu oprostili.; Na oproštajnu scenu sa sinom majka se vraća u više navrata tijekom svjedočanstva.; Prije nego ode na ratište sin nastoji zbrinuti roditelje i ohrabriti ih na odlazak.; Tijekom oproštaja uvijek je prisutan netko tko tješi majku.; Sin prije odlaska majku preporuča na brigu nekom od ukućana i daje joj neki zadatak.; Posljednji oproštaj vrlo je živa scena, akteri su užurbani, vodi se nekakav razgovor u hodu.

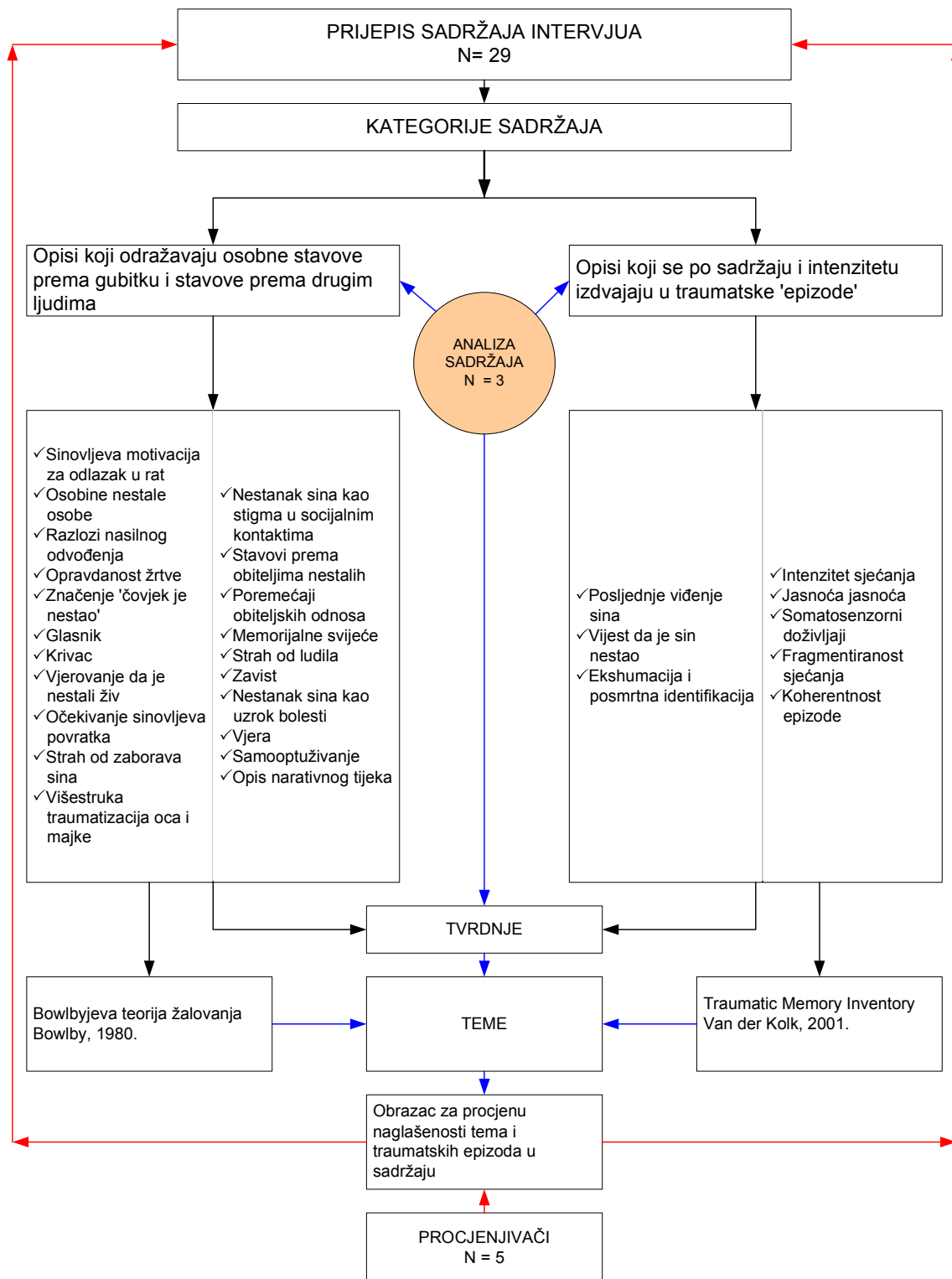
2. Razmjena zarobljenika (6 tema): Detaljni opisi razmjena, poimenično navođenje prisutnih osoba, prozivki i sl.; Detaljan opis priprema za razmjenu i slikovit prikaz užurbanosti ukućana (priprema hrane za predstojeću gozbu radi sinovljevog povratka i sl.); Prisustvovanje brojnim razmjenama s jednakom uvjerenošću da će se sin baš taj put razmijeniti.; Priviđanja sina (učinilo mi se da sam ga vidjela.); San koji prethodi razmjeni.; Razočaranje nakon neuspjele razmjene.

3. Vijest da je sin nestao (9 tema): Scena u kojoj majka saznaje o sinovljevu nestanku ostaje zamrznuta kao da se dogodila 'ovdje i sad'.; Majka sebe smješta u prostor gdje ju je vijest zatekla 'stajala sam tu..'; Navodi što je u tom trenutku radila.; Opisuje osobu (u fizičkom smislu) koja je vijest donijela.; Opisuje svoj predosjećaj kad je vidjela glasnika.; Koristi upravni govor u prepričavanju razgovora s glasnikom.; Opisuje svoj osjećaj u tijelu.; Majka ne zna što se s njom događalo nakon što je saznala vijest o nestanku sina.; O svom ponašanju nakon što je saznala vijest saznaje iz priča drugih ljudi (nap. depersonalizacija).

4. *Sudsko–forenzički nalaz o načinu stradanja sina (4 teme)*: Način stradanja sina naveden u nalazu nadilazi njezina i najgora predviđanja moguće sinovljeve smrti.; Na temelju nalaza vizualizira sinovljevu smrt doradujući je s opisom sinovljeve patnje, prisjećanjima kako ju je zvao dok je bila bolestan.; Opisuje sinovljevu pogibiju kao da joj je bila prisutna.; Snažna emocionalna pratnja prilikom prepričavanja sadržaja sudsko-forenzičkog nalaza (nap. jauci boli).

5. *Ekshumacija posmrtnih ostataka (5 tema)*: Prisustvovala je većem broju ekshumacija iz masovnih grobnica.; Zastrašena je ekshumiranim ostacima.; Strah ju je da će se njezine slutnje da je njezin sin ekshumiran obistiniti.; Iznosi niz bizarnih detalja, morbidenih asocijacija vezanih uz ekshumaciju.; Ekshumaciju doživljava kao poraz i besmisao cijele svoje žrtve.

6. *Posmrtna identifikacija sina (12 tema)*: Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka.; Majka se boji da ne će moći identificirati sina, jer ima osjećaj da joj je sinovljeva slika izbljedila.; Identifikaciju doživljava vrlo dramatično s nizom bizarnih detalja.; Čest fantazam vezan uz identifikaciju je da bi joj mogli “podvaliti” nečije tuđe posmrtne ostatke.; Strah ju je da identifikacija ništa vezano uz njezinog sina neće razriješiti “sahraniti samo po krvi onaj papir.”; Ima osjećaj da mora prihvatiti rezultate identifikacije bez mogućnost odlučivanja (“što su mi ponudili to sam uzela”); Majka se priprema za identifikaciju prizivajući u sjećanje tjelesna obilježja sina preko kojih bi ga mogla prepoznati (slomljeni zubi, prijelom noge i sl.); Vađenje krvi za DNA-analizu naglašena je emocionalna epizoda koja personalizira moguću smrt sina; Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.; I ranije je pokušavala proraditi process identifikacije kroz iskustva roditelja koji su identificirali djecu; Odbijanje pronađenih posmrtnih ostataka sina znači isto što i odbacivanje sina.; “Jedino ga mogu prepoznati na odijelo i na zubima jer on ovdje kad je išo u osnovnu školu pao nekako sa klupom i nekako, što ja znam na klupi, ivici, udario ove zube i to je mu bilo puknuto, ti zuba, gornji zubi.”; “Ne plaši. Ne plaši me ništa, jedino volim umreti. Ja sam rekla (nap. kroz plač) “sam mi dotle daj zdravo dok sina nađem i ako njega nađem ja ću umreti. (nap. plače) To mi je jedina želja da umrem, ništa više.”.

Shema 2. Shematski prikaz analize sadržaja traumatskih sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina.

2.4. Kriteriji dobre procjene pouzdanosti u analizi sadržaja

U analizi sadržaja središnje mjesto zauzima pouzdanost više procjenjivača tj. stupanj suglasja među procjenjivačima oko procjenjivanog sadržaja (Hayes i Krippendorff, 2007). Dobiveni pokazatelji pouzdanosti, osim što kodiranje čine učinkovitijim, daju i težinu prikupljenim podacima, te omogućuju njihovu analizu i interpretaciju. „Pouzdanost procjenjivača uzima se kao standardna mjera kvalitete istraživanja. Visoko nesuglasje među procjenjivačima upućuje na metodološke slabosti istraživanja, uključujući i moguće slabosti operacionalnih definicija, kategorizacije i uvježbanosti procjenjivača“ (Kolbe i Burnett 1991., str.248). Pouzdanost je obavezan kriterij u validaciji istraživanja, tako da ona čini istraživački projekt opravdanim ili besmislenim (Hayes i Krippendorff, 2007). Zato je potrebno:

1. Utvrditi suglasje između dvaju ili više opažачa odvojeno, za svaku jedinicu analize sadržaja. Kada postoje više od dva procjenjivača te procjene moraju biti a) nezavisne o broju procjenjivača b) nepromjenjive s obzirom na poredak i selektivno sudjelovanje opažачa. U skladu s navedenim, suglasje ne smije biti rezultat zajedničkog usuglašavanja većeg broja osoba okupljenih na obradbi podataka već mora proistjecati iz osobitosti ispitivanog sadržaja.

2. Suglasje mora biti utemeljeno na distribuciji kategorija ili vrijednosnoj ljestvici koju procjenjivač pridružuje pojedinoj jedinici sadržaja. Indeks pouzdanosti ne smije biti opterećen brojem kategorija ili ljestvicama procjene kojima je kodiran sadržaj. To je tako zato što pouzdanost ne predstavlja podudarnost između sadržaja koji su kategorizirali istraživači i onoga što bi ti podatci trebali pokazivati.

3. Potpuno suglasje označavamo s '1' ili 100%, dok vrijednost '0' ne znači potpuno nesuglasje. Tako se između apsolutno moguće suglasnosti ($p=1$) i apsolutne nemogućnosti ($p=0$) nalaze svi ostali slučajevi manje ili veće vjerojatnosti pojavljivanja. Nula nije krajnja vrijednost ljestvice pouzdanosti nego predstavlja situaciju u kojoj jedinice analize nisu u statističkom odnosu s obzirom na način kako su prepoznate, opisane ili kodirane u tekstu.

4. Potrebno je voditi računa o mjernoj ljestvici na kojoj su izraženi podatci. Informacije treba kategorizirati (prisutno-odsutno i sl.) ili stupnjevati (ljestvica). Kada primijenimo statističke postupke na različite vrste podataka, oni trebaju održavati njihov matematički ustroj, strukturu tih podataka i za očekivati je da odražavaju i svojstva mjerne ljestvice, i to upravo ljestvice

koja je rabljena u kodiranju sadržaja. To omogućava usporedbu rezultata izraženih na različitim mjernim ljestvicama, pod uvjetom da je prethodno udovoljeno ostalim standardima pouzdanosti.

5. Način odabira uzorka treba biti definiran ili barem izračunljiv.

Nakon što je udovoljeno tim kriterijima, može se raspravljati o opravdanosti pojedine mjere pouzdanosti. U literaturi se uz analizu sadržaja navodi i velik broj mjera pouzdanosti (ili indeksa). Tako da je istraživač često u situaciji da ne zna koji indeks odabrati i zašto.

2.5. Veličina uzorka jedinica sadržaja u procjeni pouzdanosti

Lucy i Riffe (1996.) pouzdanost procjenjivanja vezuju uz uzorkovanje jedinica sadržaja. Veličina uzorka jedinica sadržaja trebala bi omogućiti utvrđivanje raspona pouzdanosti uz pretpostavku da uzorak jedinica sadržaja predstavlja cijeli sadržaj koji su kodirali procjenjivači.

Svaki istraživač koji provodi analizu sadržaja susreće se s pitanjem: Koliko velik uzorak jedinica sadržaja treba uzeti da bi se mogla utvrditi pouzdanost sadržaja?

Veličina uzorka jedinica sadržaja zavisi od ukupnog kodiranog sadržaja, homogenosti procjenjivanog materijala i načinu njegova kodiranja. Problem uzorkovanja jedinica sadržaja zahtjeva pojašnjenje pojma 'populacija'.

U analizi sadržaja 'populaciju' čine 'svi sadržaji koje je moguće kodirati' (Lucy i Riffe 1996., str. 963). Uzorak čine jedinice sadržaja koje su slučajno odabrane radi provjere pouzdanosti.

Više je pristupa uzorkovanju jedinica sadržaja u cilju provjere pouzdanosti sadržaja.

Weber (1990.) drži da je „najbolji način provjere jasnoće sadržaja jest kodiranje malih uzoraka za provjeru“ (str. 23.), a 'najmanji zahtjev kojemu bi trebalo udovoljiti je odabir tri odlomka koja bi trebali kodirati svi procjenjivači'.

Wimmer i Dominick (1971., str. 173.) predlažu analiziranje sadržaja na pilotnoj studiji uzorka 'ukupnog sadržaja'; tek nakon što su postignuti zadovoljavajući rezultati pouzdanosti moguće je pristupiti kodiranju ostalog sadržaja. Drže da takav poduzorak čini otprilike 10-25% (Wimmer i Dominick, 1971.) dok je za Kaida i Wadswortha (1989., str. 208.) dovoljan poduzorak onaj koji obuhvaća 5-7% ukupnog sadržaja.

2.5.a. Vjerojatnost pogreške uzorkovanja

Prava je rijetkost u raspravama o pouzdanosti procjenjivanja sadržaja pronaći radove koji govore o slučajnom uzorku i vjerojatnosti pogreške uzorkovanja (Lacy i Riffe, 1996, str. 964.). (Nap. Scott (1955., str. 321-25) je u jednadžbu Scott π koeficijenta pouzdanosti uključio pogrešku uzorkovanja dok Cohen (1960., str. 37-46) raspravlja o pogrešci uzorkovanja pri izračunavanju $kappa$ pouzdanosti.)

Schutz (1952., str. 119-29) se bavi odnosom pogreške uzorkovanja i veličine uzorka. Tako istražuje učinak 'vjerojatnosti suglasnosti' u procjeni pouzdanosti. Primjerice, neka se suglasja među procjenjivačima mogu pojaviti po zakonima vjerojatnosti. Kriteriji za kodiranje sadržaja smanjuju mogući utjecaj koji slučaj ima na pouzdanost procjena. Schutz nudi formulu koja omogućava utvrđivanje najniže prihvatljive razine pouzdanosti. Tako izračunata razina pouzdanosti sadrži i „vjerojatnost suglasja“ među procjenjivačima. Schutz u svoju formulu uključuje i moguću pogrešku uzorkovanja (Schutz 1952., str. 119-29).

Formula za utvrđivanje pogreške uzorkovanja i određivanje veličine uzorka definira uzorak uz određeni raspon pouzdanosti. Npr., kada je koeficijent pouzdanosti jednak ili nadilazi 0.80, odabrani uzorak mora imati raspon pouzdanosti koji se ne proteže ispod 0.80.

$$n = \frac{(N - 1)(SE)^2 + PQN}{(N - 1)(SE)^2 + PQ}$$

N = veličina populacije (ukupan broj jedinica sadržaja koje obuhvaća istraživanje)

P = razina suglasnosti

Q = (1-P)

N = veličina uzorka (određeni broj jedinica sadržaja) za procjenu pouzdanosti suglasja procjenjivača.

2.5.b. Utvrđivanje veličine uzorka jedinica sadržaja u pilotnom testiranju pouzdanosti sadržaja svjedočanstva

Prvi korak prilikom utvrđivanja veličine uzorka jedinica sadržaja potrebnih za procjenu pouzdanosti je utvrditi N, odnosno ukupan broj jedinica sadržaja koje obuhvaća istraživanje. To se određuje prije provjere pouzdanosti instrumenta. U provedenom ispitivanju sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina izdvojene su 173 jedinice sadržaja za koje je potrebno procijeniti pouzdanost.

Istraživaču je ostavljena sloboda da sam određuje prihvatljivu razinu vjerojatnosti za utvrđivanje raspona pouzdanosti. Većina istraživača koji rabe analizu sadržaja uzimaju istu razinu vjerojatnosti pogreške tj. 95% ($P=0.05$) i 99% ($P=0.01$).

Nakon što smo odredili prihvatljivu razinu vjerojatnosti pogreške, raspon pouzdanosti izračunava se na osnovi standardne pogreške mjerenja (S.E.). Formula je:

Raspon pouzdanosti ('Confidence interval probability') = Z (S.E.)

Istraživač sam utvrđuje najmanju razinu pouzdanosti procjenjivanja (raspon pouzdanosti) potrebnu za testiranje pouzdanosti odabranih jedinica sadržaja. Istraživači koji se bave analizom sadržaja upozoravaju da prihvatljiva razina pouzdanosti procjenjivanja treba reflektirati prirodu i poteškoće kategorizacije i osobitost analiziranog sadržaja. Primjerice, najmanja razina pouzdanosti uzorka jedinica sadržaja uzima se za onaj sadržaj koji se prvi put kodira.

Razina suglasja (P) procjenjuje se za sve jedinice sadržaja obuhvaćene istraživanjem. Ta razina suglasja odnosi se na sve istraživače koji su procjenjivali jedinice sadržaja. Taj korak je najkritičniji jer uključuje procjenu nepoznate 'populacije'. Dva su moguća pristupa: prvo, procijeniti P na temelju ranijeg testiranja kodiranog sadržaja ili ranijih istraživanja; i drugo, pretpostaviti da P premašuje minimalnu prihvatljivu pouzdanost. Druga pretpostavka polazi od pitanja koliko postotaka iznad minimalne razine pouzdanosti mora biti P. Za takve analize uzima se vrijednost 5% iznad minimalno prihvatljive razine suglasja (ako je minimalno prihvatljiva razina suglasja 80% onda je $P=85%$).

U našem primjeru raspon pouzdanosti je 5% i željena razina pouzdanosti je 95%, tako

$$0,05 = 1,64 \text{ (S.E.)}$$

$$\text{S.E.} = 0,5 / 1,64 = 0,3.$$

(Rezultati su standardizirani prema normalnoj krivulji, a rasponu pouzdanosti 0,05 odgovara standardizirani Z rezultat 1,64.)

Vratimo li se na formulu za veličinu uzorka, počevši s pogreškom uzorkovanja (S.E.)

$$\text{S.E.} = \sqrt{\frac{PQ}{n-1}} \cdot \sqrt{\frac{N-n}{N-1}}$$

iz čega proistječe veličina uzorka (n).

$$n = \frac{(N-1)(SE)^2 + PQN}{(N-1)(SE)^2 + PQ}$$

Uvrštavanjem vrijednosti u formulu moguće je odrediti veličinu slučajnog uzorka uz najnižu razinu vjerojatnosti pogreške.

Navedenu formulu primijenili smo za izračunavanje veličine uzorka za procjenu pouzdanosti sadržaja traumatskih sjećanja na nestalog sina u pilotnom testu. Veličina uzorka za pilotno testiranje na 173 kodirane jedinice sadržaja svjedočanstva, uz raspon pouzdanosti od 0.05 i pogrešku uzorkovanja 0.03 iznosi 62 jedinice:

$$n = \frac{(173-1)(0.03)^2 + 0.90 \times 0.10 \times 173}{(173-1)(0.03)^2 + 0.09} = \frac{(172)(.0009) + 0.09(173)}{(173)(.0009) + 0.9} = 64.2 \approx 62.$$

Na pogreške uzorkovanja ne utječe broj procjenjivača, dok na pogreške mjerenja taj broj utječe. Pogreške mjerenja nisu isto što i pogreške uzorkovanja. (Pogreške mjerenja moguće je utvrditi primjenom jednog od ova tri indeksa Scott π , Krippendorph alpha i Cohen kappa. Koji ćemo od ta tri indeksa rabiti ovisi o mjernoj ljestvici na kojoj su rezultati izraženi, kao i o broju procjenjivača. U rezultatima o razini pouzdanosti, raspon pouzdanosti mora biti naveden uz standardnu pogrešku uzorkovanja.)

Reprezentativnost uzorka testiranih jedinica sadržaja ne zavisi o primijenjenom testu. Prvo: veličine uzorka izračunate su matematički uz određenu vjerojatnost (95% odnosno 99%) i dane su tabelarno za slučajeve koji uključuju 100, 250, 500, 1000, 5000 i 10 000 jedinica sadržaja. Ako broj jedinica sadržaja ne odgovara broju u tablici, potrebno je primijeniti navedene formule ili uzeti najbližu vrijednost prema tablici.

Drugo: kada su varijable jednostavna prebrojavanja, kao npr. novinski članci, pretpostavljena razina suglasja među procjenjivačima mora biti 90%. Naime, kodiranje jednostavnog sadržaja, kao što je nabranje priča, novinski članci i sl. mora imati veću pouzdanost, jer je kodiranje više eksplicitno. Niža pouzdanost prihvatljiva je kada se radi o kategoriziranju načina mišljenja (Lacy i Riffe, 1997., str. 973), tada je dovoljno suglasje od 85% (Lacy i Riffe, 1997., str. 970).

2.5.c. Pilotno testiranje pouzdanosti procjena sadržaja sjećanja

Sljedeća zadaća u analizi sadržaja sjećanja na nestalog sina bila je utvrditi pouzdanost, orijentacijski, u pilotnom testu. Ako orijentacijska procjena daje zadovoljavajuće rezultate na taj će se način pročisti instrument i upute za kodiranje. Slučajnim odabirom (moguće je i drugim postupcima uzorkovanja), odabrali smo 62 jedinice sadržaja za pilotno testiranje pouzdanosti. U procjenu tih jedinica uključena su tri nova procjenjivača koja ranije nisu sudjelovala u kodiranju materijala (Lombard, 2009.). Procjenjivačima nisu dana nikakva dodatna pojašnjenja vezano za sadržaj svjedočanstva, način kodiranja kao ni uvid u preostale jedinice sadržaja (Lombard, 2009.).

Nakon što se utvrdi da je razina pouzdanosti procjenjivača odgovarajuća (na temelju rezultata pilotnog testa pouzdanosti), isti procjenjivači trebali bi nastaviti s procjenom ukupnog sadržaja (uzorak jedinica sadržaja svjedočanstva, $n=173$). Razina pouzdanosti dobivena tim testiranjem predstavlja mjeru pouzdanosti istraživanja u pilotnom testiranju. Ukoliko razina pouzdanosti nije zadovoljavajuća potrebno je dodatno uvježbavanje procjenjivača, pročišćavanje kodiranog instrumenta i, u ekstremnim slučajevima, zamjena jednog ili više procjenjivača. Ukoliko je razina pouzdanosti i dalje niska, sadržaje procjenjivane u pilotnom testiranju pouzdanosti treba isključiti iz ukupnog ispitivanog uzorka (Lombard, 2009.).

2.6. Odabir jednog ili više pokazatelja pouzdanosti

U odabiru odgovarajućeg indeksa pouzdanosti potrebno je voditi računa o broju procjenjivača, o razini mjerenja ili ljestvici mjerenja (nominalna, ordinalna, intervalna i omjerna), veličini uzorka ispitivanog sadržaja, veličini uzorka jedinica sadržaja, o prikupljenim podacima i podacima koji nedostaju (Hayes i Krippendorff, 2007., Lombard, 2009.).

Razumijevanje svojstava podataka nije trivijalno pitanje već nužan uvjet za valjanu interpretaciju svakog pojedinog indeksa pouzdanosti (Krippendorff, 2004b). Odabir indeksa pouzdanosti potrebno je napraviti uvažavanjem prednosti i slabosti svakoga od njih. Uvijek treba objasniti kriterije odabira pojedinog pokazatelja pouzdanosti (Lombard, 2009.)

Lombard (2009.) ne preporuča uporabu postotaka suglasnosti u testiranju pouzdanosti procjena. Unatoč njegovoj jednostavnoj i širokoj uporabi, u metodološkoj literaturi postotak suglasnosti se uzima kao varljiv i neprimjeren, proizvoljan pokazatelj suglasja između

procjenjivača (kao procjena “iz prve ruke“). Isto tako ne preporuča se uporaba Cronbach alpha koeficijenta, Pearsonova koeficijenta korelacije, kao ni ostalih mjera povezanosti utemeljenih na standardiziranim vrijednostima i mjerama kovarijacije. Ti se koeficijenti mogu uzimati kao mjere pouzdanosti u ostalim kontekstima ali ne i u kontekstu analize sadržaja, jer analiza sadržaja počiva na procjeni suglasja među procjenjivačima u svezi ispitivanog sadržaja. Neprikladnim pokazateljem pouzdanosti uzima se i χ -kvadrat test, jer daje visoke vrijednosti suglasja, kao i nesuglasja, zbog toga što dobivene rezultate (opažene frekvencije) stavlja u odnos s očekivanim (teoretskim) frekvencijama.

Suglasnost izražena u postotcima-jednostavna je proporcija opisanih jedinica analize sadržaja oko kojih su opažači suglasni. Tu procjenu lako je izračunati, ali njezin je nedostatak što se može rabiti kao pokazatelj suglasja samo između dva procjenjivača. Suglasje je teško utvrditi kada postoji više kategorija koje se procjenjuju. Bez smislene ljestvice pouzdanosti, sva odstupanja od stopostotnog suglasja postaju besmislena, pogrešna i neobjašnjiva. Suglasje izraženo u postotcima zadovoljava samo za nominalno izražene podatke. (Iste primjedbe odnose se na Osgoodov (1959.) indeks pouzdanosti i Holstijev (1969.) indeks koji su u osnovi suglasje izraženo u postotcima.)

Benettov koeficijent pouzdanosti „S“ (Bennet, Alpert i Goldstein, 1954.) prerađen je uz manje izmjene u Guilfordov indeks G (Holley i Guilford, 1964.) koeficijent slučajne pogreške/random error R.E koeficijent (Maxwell, 1970.), C indeks (Janson i Vegilius, 1979.), Brennan i Predigerov indeks i koeficijent pouzdanosti *Ir* Perreaulta i Leigha (1989.). Benettov koeficijent pouzdanosti nema nedostatke kao suglasje izraženo u postotcima. Nedostatak korigira povećanjem broja procjenjivanih kategorija, ali i dalje ostaje ograničen na procjene dvaju procjenjivača i nominalne vrijednosti.

Scott Pi (π , Scott, 1955.) – prvi je koeficijent koji potpuno zadovoljava mogućnost utvrđivanja pouzdanosti u kategoriziranim varijablama i smislenom interpretacijom 100% suglasja među procjenjivačima. Taj indeks korigira nedostatke suglasja izraženog u postotcima više od Benettovog „S“ koeficijenta. Unatoč korekcijama Scott π indeks nije nadišao ograničenja koja se odnose na samo dva moguća procjenjivača i na nominalne podatke koje rabi.

Cohen Kappa (κ)- Cohen (1960) je nastojao unaprijediti Scott π metodu utvrđivanja pouzdanosti, ali opet je dobio složenicu. Kappa (κ) unaprjeđuje postotak suglasja, upravo kao i Scott π , ali Kappa (κ) narušava jednostavnost računanja koju ima postotak suglasja. Ne dopušta slobodne promjene ili zamjene procjenjivača, pa sva odstupanja od stopostotnog suglasja postaju besmislena, pogrešna i nepotpuna. Način na koji je Kappom (κ) definirana vrijednosti „0“ (nepouzdanost) bio bi prikladan u kauzalnoj ili asocijativnoj statistici. Kappa (κ) ne uspijeva odraziti odnos prema podacima čija je pouzdanost upitna, dok kod podataka kod kojih postoji suglasje dolazi do 'napuhavanja' vrijednosti (Brennan i Prediger, 1981, Zwick, 1988.). Hayes i Krippendorf (2007.) taj fenomen opisuju kao „efekt kažnjavanja procjenjivača“. Kappa (κ) zadržava ograničenja koja ima postotak suglasja jer ograničava broj procjenjivača na dva i rabi nominalne podatke. Cohen Kappa (κ) je usprkos svemu primjenjiv indeks pouzdanosti u drugim istraživačkim područjima, ali ne i u analizi sadržaja.

Fleiss K – Flesis (1971.) je proširio Scottov π s dva na više procjenjivača i nazvao ga kappa. Siegel i Castellan (1988.) preimenovali su kappa u K. Taj indeks pouzdanosti omogućava utvrđivanje pouzdanosti podataka s dva i više procjenjivača. Indeksom K izbjegnuti su svi nedostaci Cohen kappa (κ) indeksa. Taj indeks ograničen je samo na nominalno izražene podatke.

Cronbach Alpa α (Cronbach 1951.) postupak je namijenjen utvrđivanju pouzdanosti podataka izraženih na intervalnoj i omjernoj ljestvici (jedinice analize izražene brojevima). Taj koeficijent naziva se koeficijentom pouzdanosti, ali ne mjeri pouzdanost već kvantificira konzistentnost procjena jednog procjenjivača na intervalnoj ljestvici. Indeks Cronbach α prilagođen je mjerenju unutarnje dosljednosti a na temelju korelacija među česticama. Taj koeficijent stoga nije primjenjiv u procjeni pouzdanosti prosudbi jednog procjenjivača, već kao pokazatelj pouzdanosti ukupnih procjena svih procjenjivača i kao takav predstavlja aritmetičku sredinu njihovih prosudbi.

2.6.a. Razlozi odabira Krippendorffov alpha koeficijenta pouzdanosti u procjeni pouzdanosti sadržaja svjedočanstva

Krippendorf-alpha (1970., 2004.) zadovoljava sve kriterije pouzdanosti i uzima se kao standard za utvrđivanje statističke pouzdanosti procjena u analizi sadržaja. Može se rabiti za utvrđivanje pouzdanosti procjena više procjenjivača, za različite veličine uzorka, u situacijama kada su podatci nepotpuni, i s varijablama čije su vrijednosti izražene na nominalnoj, ordinalnoj, intervalnoj i omjernoj ljestvici. Izračunavanje toga indeksa vrlo je složen postupak, tako da je razvijena računalna podrška za njegovo izračunavanje.

Hayes (Hayes i Krippendorff, 2007.) je razvio program za izračunavanja Krippendorffova koeficijenta pouzdanosti alpha tzv. *KALPHA macro*. (Izračunavanje koeficijenta pouzdanosti izvodi se uz programsku podršku SPSS nakon što je aktiviran *KALPHA macro*. Izlazne informacije toga programa su: matrica opaženih i matrica očekivanih procjena te delta matriks koji upućuje na koincidenciju koeficijenta α i korištene ljestvice procjene. Potrebno je utvrditi pravu vrijednost α (α_{true}) za sve jedinice analize obuhvaćene mjerenjem, a ne samo za poduzorak jedinica analize koji smo odabrali radi utvrđivanja pouzdanosti).

Dobivene pouzdanosti α omogućuju izvođenje primjerenih zaključaka. Tako dobivena vrijednost α oslikava varijabilnost rezultata prisposodobivu uzorku jedinica sadržaja, a ne osobinama procjenjivača (Hayes i Krippendorff, 2007., str.86).

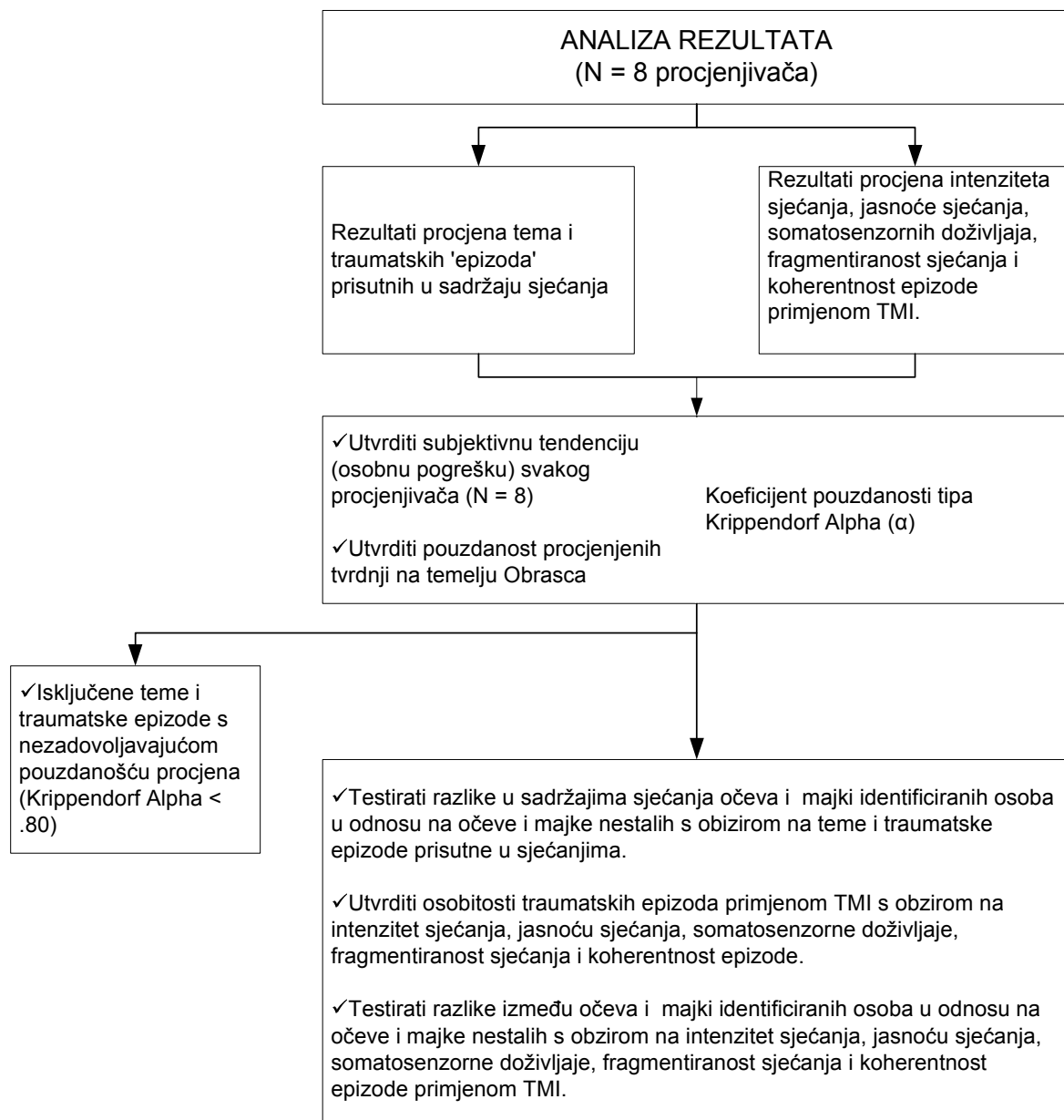
2.6.b. Odabir kodiranog materijala s odgovarajućom pouzdanošću

U selekciji kodiranog materijala s odgovarajućom pouzdanošću u odnosu na ostali procjenjivani materijal potrebno je odabrati odgovarajući minimum prihvatljive razine pouzdanosti za rabljeni indeks. Koeficijent pouzdanosti od 0.90 ili viši gotovo uvijek je prihvatljiv, 0.80 ili viši prihvatljiv je u većini situacija, i koeficijent 0.70 može biti odgovarajući u nekim studijama za neke pokazatelje. Visoke vrijednosti trebaju se uzeti kao kriterij ako se pouzdanost izračunava u postotcima, a niže su vrijednosti prihvatljive ako se kao pokazatelj rabe 'konzervativniji' pokazatelji kao što su Cohen kappa indeks, Scott π indeks ili Krippendorff alfa. Preporuča se izračunavati i izvještavati o pouzdanosti na temelju dvaju ili više pokazatelja.

2.6.c. Izvješće o pouzdanosti procjenjivača

Izvješće o pouzdanosti procjenjivača je pažljiv, jasan i detaljan opis istraživanja u kojemu se navodi: veličina uzorka i metoda oblikovanja pouzdanog uzorka, s pojašnjenjima vezanim uz rabljene metode; odnos između dijela uzorka ispitivanja za koji postoji pouzdano suglasje u odnosu na ukupan uzorak ispitivanja (npr. podskup za koji postoji suglasje i podskup oko kojega postoji razmimoilaženje); broj pouzdanih procjenjivača (koji mora biti dva ili više njih) i istraživač; ukupan broj pouzdanih procjena i broj procjena koje su nepouzidane, kao i pouzdanost procjenjivača; indeksi ili pokazatelji pouzdanosti, te pojašnjenja njihova odabira; razina pouzdanosti među procjenjivačima za svaku ispitivanu varijablu, odabrani indeksi pouzdanosti; prosječno vrijeme potrošeno na uvježbavanje procjenjivača; način na koji se objašnjava neslaganje procjena u odnosu na ukupan ispitivan uzorak; upoznavanje čitatelja s detaljnim informacijama o kodiranju instrumenta, postupcima i uputom procjenjivačima.

Shema 3. Shematski prikaz analize rezultata istraživanja

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

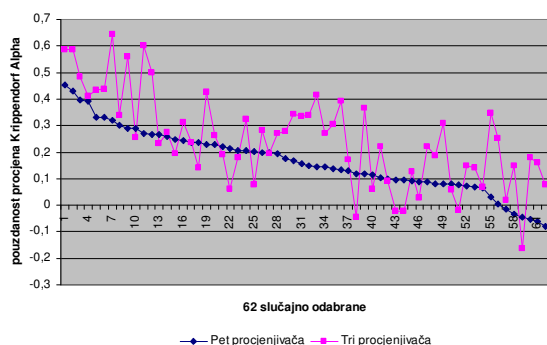
Analiza sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina prijelaz je s pripovijedanja „životne priče“ o nestalom sinu na analizu sadržaja njihovih sjećanja (svjedočanstva): kodiranje jedinica sadržaja, procjenu tih jedinica i utvrđivanje pouzdanosti procjena. Utvrđivanjem pouzdanosti izvršenih procjena petorice procjenjivača omogućilo bi nam izvođenje zaključaka o jedinstvenosti promatrane pojave i o njezinim mogućim očitovanjima (značajke i jasnoća emocionalnih epizoda sačuvanih u sjećanju na nestalog sina):

3.1. Pilotno testiranje pouzdanosti (Krippendorff alpha) procjena petorice procjenjivača za slučajno odabran uzorak od 62 teme za koje se pretpostavlja da se u svjedočanstvima 29 ispitanika pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju

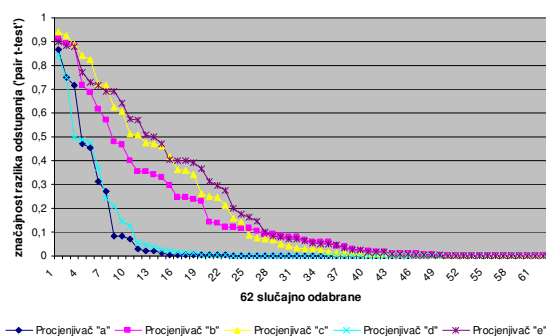
Tablica 1. Rezultati pilotnog testiranja pouzdanosti procjena (Krippendorff Alpha) za pet odnosno troje procjenjivača za slučajno odabran uzorak od 62 teme

R.br.	Tema	PET PROCJENJIVAČA						TRI PROCJENJIVAČA					
		Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1	70	0,4521	0,3598	0,5403	29	5	278	0,5843	0,4406	0,7307	29	3	83
2	94	0,4305	0,3191	0,5302	29	5	274	0,5858	0,4256	0,735	29	3	83
3	36	0,394	0,2906	0,4947	29	5	274	0,4825	0,3173	0,6313	29	3	83
4	31	0,3909	0,2913	0,4896	29	5	274	0,4124	0,2319	0,5768	29	3	83
5	17	0,3326	0,2257	0,4316	29	5	278	0,4357	0,268	0,5889	29	3	85
6	83	0,3317	0,2079	0,4457	29	5	274	0,4378	0,2237	0,6372	29	3	83
7	181	0,3192	0,2054	0,4301	29	5	274	0,6413	0,4866	0,7677	29	3	83
8	154	0,3015	0,1834	0,4178	29	5	274	0,338	0,1342	0,5279	29	3	83
9	29	0,2911	0,1795	0,3983	29	5	274	0,5604	0,4201	0,6977	29	3	83
10	69	0,2887	0,1743	0,3943	29	5	274	0,2533	0,0508	0,4343	29	3	83
11	79	0,2715	0,1601	0,3951	29	5	278	0,6017	0,3772	0,7969	29	3	83
12	114	0,2681	0,1495	0,3803	29	5	274	0,4978	0,3374	0,6416	29	3	83
13	131	0,2674	0,1536	0,3711	29	5	274	0,2305	-0,0004	0,4239	29	3	83
14	105	0,2585	0,1333	0,37	29	5	270	0,2745	0,0652	0,4655	29	3	83
15	1	0,2465	0,1321	0,3496	29	5	278	0,1955	-0,0035	0,3827	29	3	85
16	59	0,2444	0,1273	0,3549	29	5	274	0,3106	0,0849	0,5313	29	3	83
17	124	0,2379	0,1231	0,3534	29	5	274	0,2375	-0,0171	0,4394	29	3	83
18	27	0,2343	0,1115	0,346	29	5	274	0,1407	-0,0826	0,3497	29	3	83
19	96	0,2294	0,1031	0,3529	29	5	274	0,4272	0,1823	0,6349	29	3	83
20	39	0,2282	0,1171	0,34	29	5	278	0,2645	0,0516	0,4583	29	3	83
21	165	0,2199	0,1073	0,3337	29	5	274	0,1894	-0,0306	0,3981	29	3	83
22	126	0,2134	0,0997	0,321	29	5	274	0,0621	-0,1389	0,2485	29	3	83
23	26	0,2066	0,0813	0,3091	29	5	270	0,1809	-0,0417	0,3813	29	3	81
24	85	0,2056	0,0702	0,3384	29	5	274	0,3245	0,0871	0,5473	29	3	83
25	155	0,2005	0,0628	0,3152	29	5	274	0,0783	-0,173	0,3158	29	3	83
26	73	0,1981	0,0846	0,3137	29	5	274	0,2802	0,0709	0,4757	29	3	83
27	122	0,1967	0,0735	0,314	29	5	270	0,1958	-0,0265	0,416	29	3	83
28	43	0,1958	0,0749	0,3127	29	5	274	0,2705	0,0809	0,4475	29	3	83
29	60	0,1749	0,0399	0,3049	29	5	274	0,2788	0,0331	0,4993	29	3	83
30	111	0,1678	0,0426	0,29	29	5	270	0,3436	0,1307	0,5296	29	3	83
31	84	0,1568	0,0345	0,2847	29	5	274	0,3357	0,1316	0,5102	29	3	83
32	178	0,149	0,0198	0,2694	29	5	274	0,3389	0,1282	0,5495	29	3	83
33	89	0,1445	-0,0384	0,3163	29	5	274	0,4161	0,112	0,691	29	3	83
34	98	0,1437	-0,0087	0,2922	29	5	274	0,2706	-0,0716	0,5774	29	3	83
35	103	0,1366	0,0064	0,2616	29	5	270	0,3035	0,0972	0,5013	29	3	83
36	78	0,132	0,005	0,2692	29	5	274	0,391	0,1409	0,6302	29	3	83
37	67	0,1287	0,002	0,2633	29	5	274	0,1701	-0,0676	0,3816	29	3	83
38	156	0,1173	-0,0138	0,245	29	5	274	-0,0437	-0,2914	0,1916	29	3	83
39	4	0,1166	-0,0043	0,2499	29	5	278	0,3663	0,1368	0,566	29	3	85
40	41	0,1131	-0,0243	0,2312	29	5	274	0,0622	-0,175	0,3002	29	3	83
41	2	0,1027	-0,0252	0,2221	29	5	274	0,2196	-0,0004	0,4245	29	3	85
42	158	0,0999	-0,0572	0,2493	29	5	274	0,091	-0,1818	0,3332	29	3	83
43	22	0,0966	-0,0222	0,2225	29	5	278	-0,0231	-0,2815	0,1929	29	3	85
44	128	0,0964	-0,038	0,2209	29	5	274	-0,0208	-0,2723	0,2189	29	3	83
45	74	0,0928	-0,0318	0,2151	29	5	274	0,1277	-0,1115	0,3347	29	3	83
46	10	0,087	-0,0366	0,2011	29	5	274	0,0261	-0,2057	0,2568	29	3	85
47	61	0,0869	-0,044	0,2121	29	5	274	0,222	-0,0031	0,4236	29	3	83
48	90	0,0816	-0,0408	0,2074	29	5	274	0,1848	-0,0358	0,3899	29	3	83
49	142	0,0802	-0,0716	0,2192	29	5	274	0,3101	0,1021	0,5053	29	3	83
50	6	0,0799	-0,0512	0,1943	29	5	274	0,0562	-0,1466	0,2666	29	3	83
51	42	0,075	-0,0622	0,2099	29	5	274	-0,0169	-0,256	0,2105	29	3	83
52	63	0,0732	-0,06	0,193	29	5	274	0,1473	-0,0892	0,3536	29	3	83
53	174	0,067	-0,0813	0,2118	29	5	274	0,1425	-0,1548	0,4081	29	3	83
54	18	0,0649	-0,0661	0,1926	29	5	278	0,0704	-0,1352	0,2746	29	3	85
55	102	0,031	-0,0947	0,1642	29	5	270	0,3452	0,141	0,5314	29	3	83
56	80	0,0057	-0,1289	0,1425	29	5	274	0,2495	-0,0047	0,5107	29	3	83
57	92	-0,0138	-0,1421	0,1293	29	5	274	0,0194	-0,2245	0,2416	29	3	83
58	109	-0,0355	-0,1657	0,0893	29	5	270	0,1477	-0,078	0,3348	29	3	83
59	24	-0,0443	-0,1755	0,0895	29	5	278	-0,1645	-0,4099	0,0638	29	3	85
60	99	-0,051	-0,1833	0,0689	29	5	274	0,1784	-0,0479	0,4027	29	3	83
61	100	-0,0617	-0,1947	0,0697	29	5	270	0,1584	-0,0454	0,3523	29	3	83
62	149	-0,0784	-0,249	0,0838	29	5	274	0,0759	-0,3087	0,4442	29	3	83

Rezultati u tablici 1. pokazuju da su pouzdanosti procjena petorice procjenjivača za 62 slučajno odabrane teme niske i nepouzdanе, tako da su vrijednosti pouzdanosti procjena Krippendorff Alpha za većinu tema ispod vrijednosti 0 (raspon pouzdanosti Krippendorff Alpha iznosi od -0,789 do 0,452).

Slika 1. Pilotno testiranje pouzdanosti procjena pet procjenjivača u odnosu na procjene trojice procjenjivača na uzorku 62 slučajno odabrane (poredanih od viših prema nižim vrijednostima Krippendorff Alpha)

Slika 2. Statistička značajnost razlika odstupanja pojedinačnih procjena petorice procjenjivača od srednje vrijednosti procjena na slučajno odabranom uzorku 62 teme

3.1.a. Testiranje značajnosti odstupanja (t-test parova) pojedinačnih rezultata procjene svakog procjenjivača (5) od aritmetičke sredine procjenaza uzorak 62 slučajno odabrane teme

Na temelju rezultata testiranja značajnosti odstupanja pojedinačnih procjena svakog procjenjivača od aritmetičke sredine procjena svih procjenjivača (t-test parova): za uzorak 62 slučajno odabrane teme, uočava se da procjene 1. i 4. procjenjivača u najvećem broju slučajeva odstupaju od aritmetičke sredine procjena svih procjenjivača (tablica 2, u prilogu).

Tako se procjene prvoga procjenjivača statistički značajno razlikuju ($P < 0.05$) od aritmetičkih sredina procjena ostalih procjenjivača za 52 slučajno odabrane teme (52/62).

Procjene drugoga procjenjivača statistički se značajno razlikuju ($P < 0.05$) od aritmetičkih sredina procjena ostalih procjenjivača za 27 slučajno odabranih (27/62). Procjene trećega procjenjivača statistički se značajno razlikuju ($P < 0.05$) od aritmetičkih sredina procjena ostalih procjenjivača za 33 slučajno odabrane teme (33/62). Procjene četvrtoga

procjenjivača statistički se značajno razlikuju ($P < 0.05$) od aritmetičkih sredina procjena ostalih procjenjivača za 51 slučajno odabranu (51/62). Procjene petoga procjenjivača statistički se značajno razlikuju ($P < 0.05$) od aritmetičkih sredina procjena ostalih procjenjivača za 27 slučajno odabranih tema (27/62).

Nakon što smo na temelju rezultata pilotnog testa pouzdanosti (tablica 1) utvrdili da razina pouzdanosti procjenjivača nije odgovarajuća, testiranje značajnosti razlika između procjena pojedinog procjenjivača i aritmetičke sredine procjena ostalih procjenjivača (tablica 2, prilog 1) omogućilo nam je uvid u to koji su to procjenjivači čije se procjene značajno razlikuju od procjena ostalih procjenjivača. Na osnovu tih dviju vrsta podataka, iz daljeg istraživanja, isključili smo dva procjenjivača (procjenjivači 1. i 4.).

Iz slike 2. je moguće uočiti statistički značajno odstupanje od aritmetičke sredine većine procjena procjenjivača 1 i 4 ($P < 0.05$) za razliku od procjena preostala tri procjenjivača čije se procjene za većinu tema statistički značajno ne razlikuju od aritmetičke sredine. Opetovanom provjerom pouzdanosti procjena, preostalo troje procjenjivača na pilot uzorku od 62 teme dobili smo pouzdanije procjene (tablica 1). Tako vidimo da su procjene trojice preostalih procjenjivača za većinu tema iznad vrijednosti Krippendorff Alpha 0.30, dok su procjene 16 tema ispod vrijednosti 0 (raspon pouzdanosti Krippendorff Alpha iznosi od -0.1645 - 0.6413). Usporedbe radi, u istoj tablici (tablica 1) predložili smo rezultate procjena petorice procjenjivača kao i rezultate procjena nakon što su dva od njih isključena iz istraživanja.

Tako da su preostala tri procjenjivača nastavila s procjenom ukupnog sadržaja (173 kodirane teme) za koje se pretpostavlja da se u svjedočanstvima 29 ispitanika pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju.

3.2. Pročišćavanje kodiranog materijala s odgovarajućom pouzdanošću

U selekciji kodiranog materijala (173 teme koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju, Obrazac za procjenu) s odgovarajućom pouzdanošću u odnosu na ostali procjenjivani materijal bilo je potrebno odabrati odgovarajući minimum prihvatljive razine pouzdanosti za rabljeni indeks. Postupak pročišćavanja kodiranog materijala obuhvaćao je tri faze.

Tablica 3-1. Koeficijenti pouzdanosti procjena u funkciji probira tvrdnji s većom pouzdanošću (80 tvrdnji, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,30$; 52 tvrdnje, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,40$; 30 tvrdnji donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,50$)

80 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.3

52 TVRDNJE - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.4

30 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.5

ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1	2	2	0,4517	0,3278	0,5674	80	3	238	1	2	2	0,4955	0,3439	0,6296	52	3	154	1	2	2	0,5454	0,3497	0,7269	30	3	88
2	2	1	0,5467	0,4459	0,6443	80	3	240	2	2	1	0,6589	0,5571	0,7559	52	3	156	2	2	1	0,8108	0,7271	0,8845	30	3	90
3	2	1	0,4194	0,314	0,5293	80	3	240	3	2	1	0,4067	0,2665	0,5341	52	3	156	3	2	1	0,3058	0,1118	0,5075	30	3	90
4	1	2	0,4495	0,2525	0,6218	80	3	86	4	1	2	0,682	0,531	0,8257	52	3	56	4	1	2	0,6619	0,4206	0,877	30	3	32
5	2	2	0,7219	0,6528	0,791	80	3	238	5	2	2	0,6783	0,5747	0,7712	52	3	154	5	2	2	0,7153	0,6045	0,8156	30	3	90
6	2	2	0,5503	0,4637	0,6343	80	3	240	6	2	2	0,7107	0,6273	0,7899	52	3	156	6	2	2	0,8155	0,7226	0,8886	30	3	90
7	2	2	0,4624	0,3446	0,5756	80	3	240	7	2	2	0,4714	0,3159	0,6248	52	3	156	7	2	2	0,3525	0,1218	0,5667	30	3	90
8	2	1	0,5719	0,4805	0,6544	80	3	240	8	2	1	0,6335	0,5342	0,7228	52	3	156	8	2	1	0,7177	0,6118	0,8132	30	3	90
9	1	2	0,5612	0,4573	0,6556	80	3	240	9	1	2	0,4321	0,2779	0,5876	52	3	156	9	1	2	0,3446	0,1231	0,5891	30	3	90
10	1	2	0,2181	0,0684	0,3583	80	3	240	10	1	2	0,2686	0,0734	0,4534	52	3	156	10	1	2	0,2959	0,0005	0,5798	30	3	90
11	1	2	0,4641	0,3468	0,5683	80	3	234	11	1	2	0,4379	0,2937	0,5662	52	3	152	11	1	2	0,4423	0,254	0,6131	30	3	86
12	1	1	0,5575	0,4553	0,6435	80	3	240	12	1	1	0,7088	0,6153	0,7893	52	3	156	12	1	1	0,6855	0,5556	0,8096	30	3	90
13	2	1	0,5315	0,4263	0,6274	80	3	240	13	2	1	0,5948	0,4743	0,7093	52	3	156	13	2	1	0,7028	0,5702	0,8214	30	3	90
14	1	2	0,5521	0,4458	0,6406	80	3	240	14	1	2	0,5654	0,442	0,6877	52	3	156	14	1	2	0,5857	0,4294	0,7296	30	3	90
15	2	1	0,464	0,3685	0,5675	80	3	240	15	2	1	0,459	0,3231	0,5806	52	3	156	15	2	1	0,5756	0,4088	0,7243	30	3	90
16	2	2	0,4802	0,3721	0,5778	80	3	240	16	2	2	0,4978	0,3509	0,6384	52	3	156	16	2	2	0,5096	0,3099	0,6956	30	3	90
17	1	1	0,5556	0,4626	0,6473	80	3	238	17	1	1	0,6396	0,5237	0,7417	52	3	154	17	1	1	0,6614	0,5132	0,7855	30	3	90
18	2	2	0,5618	0,4544	0,6565	80	3	240	18	2	2	0,6562	0,5508	0,7575	52	3	156	18	2	2	0,5484	0,3644	0,7099	30	3	90
19	2	2	0,5367	0,4303	0,6345	80	3	240	19	2	2	0,6517	0,5377	0,7573	52	3	156	19	2	2	0,7264	0,5899	0,8431	30	3	90
20	2	2	0,6088	0,515	0,6881	80	3	240	20	2	2	0,7278	0,6462	0,8061	52	3	156	20	2	2	0,7774	0,6973	0,8505	30	3	90
21	2	2	0,6163	0,5424	0,6929	80	3	240	21	2	2	0,623	0,5287	0,709	52	3	156	21	2	2	0,6102	0,4825	0,7249	30	3	90
22	2	2	0,5792	0,4709	0,6803	80	3	240	22	2	2	0,578	0,4305	0,6929	52	3	156	22	2	2	0,5399	0,3577	0,7315	30	3	90
23	2	2	0,386	0,2686	0,4893	80	3	240	23	2	2	0,4091	0,2615	0,5329	52	3	156	23	2	2	0,4391	0,2547	0,5986	30	3	90
24	1	2	0,5072	0,3474	0,6529	80	3	240	24	1	2	0,5791	0,3736	0,768	52	3	156	24	1	2	0,5088	0,1951	0,7819	30	3	90
25	2	2	0,5499	0,4542	0,6483	80	3	240	25	2	2	0,6169	0,4976	0,718	52	3	156	25	2	2	0,5909	0,4355	0,7518	30	3	90
26	2	2	0,5632	0,4648	0,6537	80	3	238	26	2	2	0,6557	0,5419	0,7503	52	3	154	26	2	2	0,6647	0,522	0,7814	30	3	90
27	1	2	0,6895	0,5521	0,8361	80	3	80	27	1	2	0,6731	0,483	0,8522	52	3	52	27	1	2	0,7538	0,5262	0,9342	30	3	30
28	2	2	0,561	0,4559	0,6533	80	3	240	28	2	2	0,6607	0,5719	0,7558	52	3	156	28	2	2	0,6961	0,574	0,8111	30	3	90
29	2	2	0,687	0,6019	0,7622	80	3	240	29	2	2	0,6682	0,5554	0,7708	52	3	156	29	2	2	0,7749	0,6383	0,8867	30	3	90

Tablica 3-2. Koeficijenti pouzdanosti procjena s obzirom na srodstvo s netalom ili identificiranom osobom u funkciji probira tvrdnji sa većom pouzdanošću (80 tvrdnji, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,30$; 52 tvrdnje, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,40$; 30 tvrdnji donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,50$)

80 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.3

52 TVRDNJE - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.4

30 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.5

OČEVI

R.br.	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1.	27	1	2	0,6895	0,5521	0,8361	80	3	80	12	1	1	0,7088	0,6153	0,7893	52	3	156	27	1	2	0,7538	0,5262	0,9342	30	3	30
2.	9	1	2	0,5612	0,4573	0,6556	80	3	240	4	1	2	0,682	0,531	0,8257	52	3	56	12	1	1	0,6855	0,5556	0,8096	30	3	90
3.	12	1	1	0,5575	0,4553	0,6435	80	3	240	27	1	2	0,6731	0,483	0,8522	52	3	52	4	1	2	0,6619	0,4206	0,877	30	3	32
4.	17	1	1	0,5556	0,4626	0,6473	80	3	238	17	1	1	0,6396	0,5237	0,7417	52	3	154	17	1	1	0,6614	0,5132	0,7855	30	3	90
5.	14	1	2	0,5521	0,4458	0,6406	80	3	240	24	1	2	0,5791	0,3736	0,768	52	3	156	14	1	2	0,5857	0,4294	0,7296	30	3	90
6.	24	1	2	0,5072	0,3474	0,6529	80	3	240	14	1	2	0,5654	0,442	0,6877	52	3	156	24	1	2	0,5088	0,1951	0,7819	30	3	90
7.	11	1	2	0,4641	0,3468	0,5683	80	3	234	11	1	2	0,4379	0,2937	0,5662	52	3	152	11	1	2	0,4423	0,254	0,6131	30	3	86
8.	4	1	2	0,4495	0,2525	0,6218	80	3	86	9	1	2	0,4321	0,2779	0,5876	52	3	156	9	1	2	0,3446	0,1231	0,5891	30	3	90
9.	10	1	2	0,2181	0,0684	0,3583	80	3	240	10	1	2	0,2686	0,0734	0,4534	52	3	156	10	1	2	0,2959	0,0005	0,5798	30	3	90

MAJKE

R.br.	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1.	5	2	2	0,7219	0,6528	0,791	80	3	238	20	2	2	0,7278	0,6462	0,8061	52	3	156	6	2	2	0,8155	0,7226	0,8886	30	3	90
2.	29	2	2	0,687	0,6019	0,7622	80	3	240	6	2	2	0,7107	0,6273	0,7899	52	3	156	2	2	1	0,8108	0,7271	0,8845	30	3	90
3.	21	2	2	0,6163	0,5424	0,6929	80	3	240	5	2	2	0,6783	0,5747	0,7712	52	3	154	20	2	2	0,7774	0,6973	0,8505	30	3	90
4.	20	2	2	0,6088	0,515	0,6881	80	3	240	29	2	2	0,6682	0,5554	0,7708	52	3	156	29	2	2	0,7749	0,6383	0,8867	30	3	90
5.	22	2	2	0,5792	0,4709	0,6803	80	3	240	28	2	2	0,6607	0,5719	0,7558	52	3	156	19	2	2	0,7264	0,5899	0,8431	30	3	90
6.	8	2	1	0,5719	0,4805	0,6544	80	3	240	2	2	1	0,6589	0,5571	0,7559	52	3	156	8	2	1	0,7177	0,6118	0,8132	30	3	90
7.	26	2	2	0,5632	0,4648	0,6537	80	3	238	18	2	2	0,6562	0,5508	0,7575	52	3	156	5	2	2	0,7153	0,6045	0,8156	30	3	90
8.	18	2	2	0,5618	0,4544	0,6565	80	3	240	26	2	2	0,6557	0,5419	0,7503	52	3	154	13	2	1	0,7028	0,5702	0,8214	30	3	90
9.	28	2	2	0,561	0,4559	0,6533	80	3	240	19	2	2	0,6517	0,5377	0,7573	52	3	156	28	2	2	0,6961	0,574	0,8111	30	3	90
10.	6	2	2	0,5503	0,4637	0,6343	80	3	240	8	2	1	0,6335	0,5342	0,7228	52	3	156	26	2	2	0,6647	0,522	0,7814	30	3	90
11.	25	2	2	0,5499	0,4542	0,6483	80	3	240	21	2	2	0,623	0,5287	0,709	52	3	156	21	2	2	0,6102	0,4825	0,7249	30	3	90
12.	2	2	1	0,5467	0,4459	0,6443	80	3	240	25	2	2	0,6169	0,4976	0,718	52	3	156	25	2	2	0,5909	0,4355	0,7518	30	3	90
13.	19	2	2	0,5367	0,4303	0,6345	80	3	240	13	2	1	0,5948	0,4743	0,7093	52	3	156	15	2	1	0,5756	0,4088	0,7243	30	3	90
14.	13	2	1	0,5315	0,4263	0,6274	80	3	240	22	2	2	0,578	0,4305	0,6929	52	3	156	18	2	2	0,5484	0,3644	0,7099	30	3	90
15.	16	2	2	0,4802	0,3721	0,5778	80	3	240	16	2	2	0,4978	0,3509	0,6384	52	3	156	1	2	2	0,5454	0,3497	0,7269	30	3	88
16.	15	2	1	0,464	0,3685	0,5675	80	3	240	1	2	2	0,4955	0,3439	0,6296	52	3	154	22	2	2	0,5399	0,3577	0,7315	30	3	90
17.	7	2	2	0,4624	0,3446	0,5756	80	3	240	7	2	2	0,4714	0,3159	0,6248	52	3	156	16	2	2	0,5096	0,3099	0,6956	30	3	90
18.	1	2	2	0,4517	0,3278	0,5674	80	3	238	15	2	1	0,459	0,3231	0,5806	52	3	156	23	2	2	0,4391	0,2547	0,5986	30	3	90
19.	3	2	1	0,4194	0,314	0,5293	80	3	240	23	2	2	0,4091	0,2615	0,5329	52	3	156	7	2	2	0,3525	0,1218	0,5667	30	3	90
20.	23	2	2	0,386	0,2686	0,4893	80	3	240	3	2	1	0,4067	0,2665	0,5341	52	3	156	3	2	1	0,3058	0,1118	0,5075	30	3	90

Tablica 3-3. Koeficijenti pouzdanosti procjena svjedočanstava o nestalom ili identificiranom sinu u funkciji probira tvrdnji sa većom pouzdanošću (80 tvrdnji, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,30$; 52 tvrdnje, donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,40$; 30 tvrdnji donja granica pouzdanosti procjena $\geq 0,50$)

80 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.3

52 TVRDNJE - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.4

30 TVRDNJI - KRIPPENDORF ALPHA ≥ 0.5

IDENTIFICIRAN

R.br.	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1	8	2	1	0,5719	0,4805	0,6544	80	3	240	12	1	1	0,7088	0,6153	0,7893	52	3	156	2	2	1	0,8108	0,7271	0,8845	30	3	90
2	12	1	1	0,5575	0,4553	0,6435	80	3	240	2	2	1	0,6589	0,5571	0,7559	52	3	156	8	2	1	0,7177	0,6118	0,8132	30	3	90
3	17	1	1	0,5556	0,4626	0,6473	80	3	238	17	1	1	0,6396	0,5237	0,7417	52	3	154	13	2	1	0,7028	0,5702	0,8214	30	3	90
4	2	2	1	0,5467	0,4459	0,6443	80	3	240	8	2	1	0,6335	0,5342	0,7228	52	3	156	12	1	1	0,6855	0,5556	0,8096	30	3	90
5	13	2	1	0,5315	0,4263	0,6274	80	3	240	13	2	1	0,5948	0,4743	0,7093	52	3	156	17	1	1	0,6614	0,5132	0,7855	30	3	90
6	15	2	1	0,464	0,3685	0,5675	80	3	240	15	2	1	0,459	0,3231	0,5806	52	3	156	15	2	1	0,5756	0,4088	0,7243	30	3	90
7	3	2	1	0,4194	0,314	0,5293	80	3	240	3	2	1	0,4067	0,2665	0,5341	52	3	156	3	2	1	0,3058	0,1118	0,5075	30	3	90

NESTAO

R.br.	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs	ID	Rod	Sin	Alpha	LL95%CI	UL95%CI	Units	Obs	Pairs
1	5	2	2	0,7219	0,6528	0,791	80	3	238	20	2	2	0,7278	0,6462	0,8061	52	3	156	6	2	2	0,8155	0,7226	0,8886	30	3	90
2	27	1	2	0,6895	0,5521	0,8361	80	3	80	6	2	2	0,7107	0,6273	0,7899	52	3	156	20	2	2	0,7774	0,6973	0,8505	30	3	90
3	29	2	2	0,687	0,6019	0,7622	80	3	240	4	1	2	0,682	0,531	0,8257	52	3	56	29	2	2	0,7749	0,6383	0,8867	30	3	90
4	21	2	2	0,6163	0,5424	0,6929	80	3	240	5	2	2	0,6783	0,5747	0,7712	52	3	154	27	1	2	0,7538	0,5262	0,9342	30	3	30
5	20	2	2	0,6088	0,515	0,6881	80	3	240	27	1	2	0,6731	0,483	0,8522	52	3	52	19	2	2	0,7264	0,5899	0,8431	30	3	90
6	22	2	2	0,5792	0,4709	0,6803	80	3	240	29	2	2	0,6682	0,5554	0,7708	52	3	156	5	2	2	0,7153	0,6045	0,8156	30	3	90
7	26	2	2	0,5632	0,4648	0,6537	80	3	238	28	2	2	0,6607	0,5719	0,7558	52	3	156	28	2	2	0,6961	0,574	0,8111	30	3	90
8	18	2	2	0,5618	0,4544	0,6565	80	3	240	18	2	2	0,6562	0,5508	0,7575	52	3	156	26	2	2	0,6647	0,522	0,7814	30	3	90
9	9	1	2	0,5612	0,4573	0,6556	80	3	240	26	2	2	0,6557	0,5419	0,7503	52	3	154	4	1	2	0,6619	0,4206	0,877	30	3	32
10	28	2	2	0,561	0,4559	0,6533	80	3	240	19	2	2	0,6517	0,5377	0,7573	52	3	156	21	2	2	0,6102	0,4825	0,7249	30	3	90
11	14	1	2	0,5521	0,4458	0,6406	80	3	240	21	2	2	0,623	0,5287	0,709	52	3	156	25	2	2	0,5909	0,4355	0,7518	30	3	90
12	6	2	2	0,5503	0,4637	0,6343	80	3	240	25	2	2	0,6169	0,4976	0,718	52	3	156	14	1	2	0,5857	0,4294	0,7296	30	3	90
13	25	2	2	0,5499	0,4542	0,6483	80	3	240	24	1	2	0,5791	0,3736	0,768	52	3	156	18	2	2	0,5484	0,3644	0,7099	30	3	90
14	19	2	2	0,5367	0,4303	0,6345	80	3	240	22	2	2	0,578	0,4305	0,6929	52	3	156	1	2	2	0,5454	0,3497	0,7269	30	3	88
15	24	1	2	0,5072	0,3474	0,6529	80	3	240	14	1	2	0,5654	0,442	0,6877	52	3	156	22	2	2	0,5399	0,3577	0,7315	30	3	90
16	16	2	2	0,4802	0,3721	0,5778	80	3	240	16	2	2	0,4978	0,3509	0,6384	52	3	156	16	2	2	0,5096	0,3099	0,6956	30	3	90
17	11	1	2	0,4641	0,3468	0,5683	80	3	234	1	2	2	0,4955	0,3439	0,6296	52	3	154	24	1	2	0,5088	0,1951	0,7819	30	3	90
18	7	2	2	0,4624	0,3446	0,5756	80	3	240	7	2	2	0,4714	0,3159	0,6248	52	3	156	11	1	2	0,4423	0,254	0,6131	30	3	86
19	1	2	2	0,4517	0,3278	0,5674	80	3	238	11	1	2	0,4379	0,2937	0,5662	52	3	152	23	2	2	0,4391	0,2547	0,5986	30	3	90
20	4	1	2	0,4495	0,2525	0,6218	80	3	86	9	1	2	0,4321	0,2779	0,5876	52	3	156	7	2	2	0,3525	0,1218	0,5667	30	3	90
21	23	2	2	0,386	0,2686	0,4893	80	3	240	23	2	2	0,4091	0,2615	0,5329	52	3	156	9	1	2	0,3446	0,1231	0,5891	30	3	90
22	10	1	2	0,2181	0,0684	0,3583	80	3	240	10	1	2	0,2686	0,0734	0,4534	52	3	156	10	1	2	0,2959	0,0005	0,5798	30	3	90

I faza. U postupku pročišćavanja kodiranog materijala (173 teme) odabrali smo razinu pouzdanosti procjena Krippendorf $\alpha \geq 0,30$. Tim smo postupkom izdvojili 80 tema koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju (80/173). Pouzdanost procjena tih tema veća je od 0,30 (tablica 3-1).

Iz tablice 3. je razvidno da se te teme (80/173) s pouzdanosti procjena od $\geq 0,30$ prisutne u svjedočanstvima osam očeva (8/9) i 19 majki (19/20). Te tvrdnje s puno većom pouzdanošću Krippendorf $\alpha \geq 0,60$ oslikavaju sadržaje svjedočanstava koje se odnose na nestale negoli na identificirane osobe.

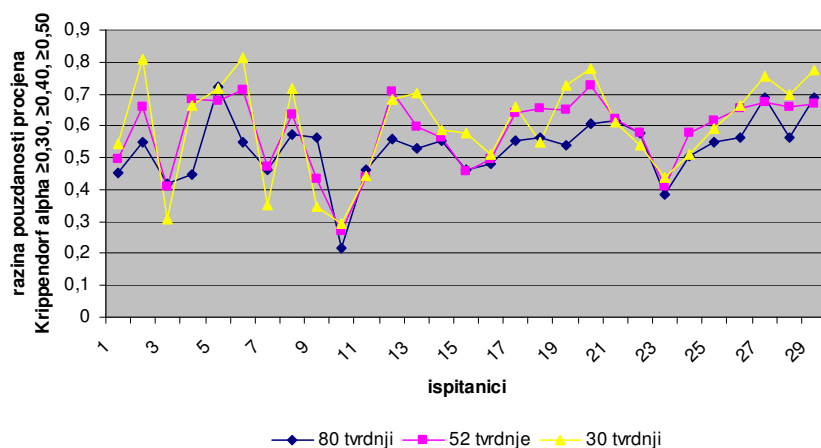
II faza. U daljnjem postupku pročišćavanja kodiranog materijala (173 teme) podigli smo razinu pouzdanosti procjena Krippendorf $\alpha \geq 0,40$. Tim smo postupkom izdvojili 52 teme koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju (52/173) (tablica 3-1, tablica 3-2, tablica 3-3).

Iz tablice 3 razvidno je da su te tvrdnje (52/173) s pouzdanošću procjena Krippendorf $\alpha \geq 0,60$ prisutne u pet svjedočanstava očeva (raspon pouzdanosti Krippendorf α 0,60-0,78) i 14 (14/20) svjedočanstava majki (raspon pouzdanosti Krippendorf α 0,60-0,73.). Teme pročišćene na taj način uz puno veći raspon pouzdanosti (Krippendorf α 0,57-0,72) bolje oslikavaju sadržaje svjedočanstava koje se odnose na nestale negoli na identificirane osobe. Moguće je zamijetiti da se s povećanjem razine pouzdanosti procjena više diferenciraju svjedočanstva koja se odnose na nestale od svjedočanstava koja se odnose na identificirane osobe.

III faza. U daljnjem postupku pročišćavanja kodiranog materijala (173 teme) podigli smo razinu pouzdanosti procjena Krippendorf $\alpha \geq 0,50$. Tim smo postupkom izdvojili 30 tema koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju (30/173) (tablica 3-1).

Iz tablice 3 razvidno je da su te teme (30/173) s pouzdanosti procjena od $\geq 0,50$ prisutne u svjedočanstvima 11 majki (11/20) i 6 očeva (6/9). Treba napomenuti da je u 11 svjedočanstava majki (11/20) donja granica pouzdanosti Krippendorf α 0,60, dok je gornja 0,82. Tako je u samo 4 svjedočanstva očeva raspon pouzdanosti tipa Krippendorf α 0,66-0,75. Ovo povećanje pouzdanosti Krippendorf $\alpha \geq 0,50$ samo je povećalo je

vrijednost i inače pouzdanih procjena, dok je umanjilo vrijednost procjena koje su bile i inače nepouzdanе (tablica 3-2).

Slika 3. Pročišćavanja kodiranog materijala u cilju probira tema s većom pouzdanosti suglasja u procjenama trojice procjenjivača u svjedočanstvima 29 ispitanika (tri razine pouzdanosti procjena Krippendorff alpha $\geq 0,30$, $\geq 0,40$, $\geq 0,50$)

Na temelju dobivenih pokazatelja (tablica 3-2, slika 3.) moguće je izdvojiti svjedočanstva u kojima su prisutne probrane teme od svjedočanstava u kojima nije moguće naći takve sadržaje. Takav primjer su svjedočanstva dvojice očeva (6. i 7.). Ta se svjedočanstva odnose na nestalog sina. Procjene sadržaja svjedočanstva 6. i 7. osim što su manje pouzdane mogu upućivati i na drukčiji način oblikovanja (naracije) traumatskih sjećanja na nestalog.

Uzmemo li primjerice svjedočanstvo 7. (tablica 3-2):

- Pouzdanost procjena sadržaja svjedočanstva na razini pouzdanosti Krippendorff alpha $\geq 0,30$, iznosila je Krippendorff Alpha = 0,4194;
- Pouzdanost procjena sadržaja svjedočanstva na razini pouzdanosti Krippendorff Alpha $\geq 0,40$, iznosila je Krippendorff Alpha = 0,4067;
- Pouzdanost procjena sadržaja svjedočanstva na razini pouzdanosti Krippendorff Alpha $\geq 0,50$, iznosila je Krippendorff Alpha = 0,3058.

Može postojati nesuglasje među procjenjivačima u nekim dijelovima sadržaja u inače pouzdanom uzorku. Između ostaloga, odgovarajuća razina suglasja procjenjivača upućuje na to koje su odluke pojedinog procjenjivača razumljive te treba li ih uključiti u konačne podatke. Tako se mogu navesti i dijelovi sadržaja oko kojih postoji nesuglasje. Istraživaču je ostavljena mogućnost da odluči što će učiniti s tim sadržajima. Zavisno od podataka i značajki

procjenjivača, nesuglasje se može objasniti kao slučajnost, vodeći se pritom zakonom većine (npr. jedan od ukupnog broja procjenjivača).

3.3. Provjera pouzdanosti pročišćenih tema (N=30, Krippendorf Alpha $\geq$ 0,50) na temelju drugog pokazatelja pouzdanosti Cronbach alpha

Preporučljivo je izračunavati i izvještavati o pouzdanosti na temelju dvaju ili više pokazatelja pouzdanosti.

Tablica 4. Analiza čestica (item-analysis) obrazca za procjenu sadržaja svjedočanstava koji sadrži 30 probranih tema s zadovoljavajućom pouzdanosti procjena Krippendorf alpha $\geq$ 0,50

R.br. teme	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item- Total Correlation	Alpha if Item Deleted
1.	60,1322	209,9472	-0,2857	0,8113
2.	59,7356	189,3939	0,2755	0,7856
3.	59,9540	187,4244	0,3316	0,7830
4.	60,8161	202,6336	-0,1088	0,7988
5.	60,6954	197,8057	0,0571	0,7935
6.	60,7701	200,2687	-0,0213	0,7952
7.	59,6264	171,9775	0,6353	0,7654
8.	59,2471	174,5885	0,6338	0,7670
9.	60,9425	199,7803	0,0102	0,7932
10.	59,7356	214,3423	-0,3550	0,8188
11.	59,5230	173,9637	0,6512	0,7661
12.	60,4828	184,5582	0,5200	0,7763
13.	60,6149	190,3514	0,3568	0,7830
14.	59,0920	184,5408	0,3246	0,7834
15.	59,4310	182,7272	0,3757	0,7806
16.	60,1207	187,0673	0,3207	0,7835
17.	58,7356	190,4534	0,1977	0,7899
18.	58,8851	183,6589	0,3653	0,7812
19.	60,2184	187,4288	0,2823	0,7855
20.	60,0920	191,8226	0,2166	0,7880
21.	60,6897	195,7475	0,1403	0,7903
22.	59,5287	184,0775	0,3860	0,7802
23.	60,8506	197,8439	0,1225	0,7902
24.	60,9310	192,2867	0,4082	0,7833
25.	60,1034	178,6933	0,5632	0,7717
26.	59,7184	182,4585	0,4562	0,7770
27.	59,9023	182,8522	0,4639	0,7769
28.	60,2356	182,5586	0,5744	0,7738
29.	60,4138	184,7135	0,5037	0,7768
30.	59,7759	176,6692	0,5411	0,7715

Tablica 5. Testiranje pouzdanosti tipa Cronbach Alpha Obrasca za procjenu sadržaja svjedočanstava koji sadrži 30 probranih tema s zadovoljavajućom pouzdanosti procjena Krippendorff alpha $\geq 0,50$

Source of Variation	Sum of Sq.	DF	Mean Square	F	Prob.
Between People	187,1767	28	6,6849		
Within People	1457,9907	841	1,7336		
Between Measures	319,7958	29	11,0274	7,8671	0 ,0000
Residual	1138,1950	812	1,4017		
Total	1645,1674	869	1,8932		

Grand Mean	2,0701
------------	--------

Reliability Coefficients	
N of Cases = 29	N of Items = 30
Alpha = 0,7903	

Analizom čestica ('item analysis') *Obrasca za procjenu sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina*, koji sadrži 30 tema koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju, a na uzorku od 29 ispitanika dobivena je zadovoljavajuća pouzdanosti tipa Cronbach Alpha koji iznosi 0.7903. Ukoliko izbacimo prvu tvrdnju (opcija 'if item deleted'), u tom slučaju pouzdanost tipa Cronbach alpha *Obrasca za procjenu sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina* pouzdanost iznosi 0.8113.

Tablica 6. Teme koje se u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju s pouzdanošću procjena tipa Krippendorf alpha u rasponu 0,60-0,82, pri tom Cronbach Alpha iznosi 0,7903.

Red. br.	TEME	Red. br.	TEME
1.	Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina	16.	Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".
2.	Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji.	17.	Vlastitu, suprugovu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.
3.	Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama	18.	Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.
4.	Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihova nadanja	19.	Hodočaste u Rime, Međugorje (svetišta)...
5.	Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci učvršćuju njihova vjerovanja da je nestali sin živ	20.	Ispovijed predstavlja poseban čin vjere, samopreispitivanja i izvor je snage.
6.	Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.	21.	Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi to mjesto čuvali..."
7.	Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema krevet....	22.	Tijekom oproštaja sa sinom ožalošćeni opisuje svoj predosjećaj u tijelu (tjelesne senzacije) da će se nešto dogoditi.
8.	Čuva predmete, odjeću i sl. od nestalog sina nastojeći očuvati kontinuitet njegovog života.	23.	Razmjenama vojnika prethodi san u kojem se sin vraća.
9.	Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.	24.	Razočaranje nakon neuspjele razmjene završi tjelesnom dekompenzacijom, rastresenošću. Ne zna što se kasnije dogodilo.
10.	U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.	25.	Ožalošćeni ne zna što se s njim(njim) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suzenje svijesti)
11.	Izražava strah da će poludjeti.	26.	Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka (kost, zub).
12.	Ima osjećaj da je sinovljeva slika živa dok je gleda, nešto joj želi reći.	27.	Identifikaciju doživljava vrlo dramatično s nizom bizarnih detalja.
13.	Živa djeca ne mire se s pozicijom	28.	Čest fantazam vezan uz identifikaciju je

	koju im dodjeljuje majka (prosvjeduju).		da bi im mogli "podvaliti" nečije tuđe posmrtno ostatke.
14.	Medju ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestaloga.	29.	Strah da DNK identifikacija ništa ne će razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".
15.	Odabrana memorijalna svijeća osim simboličke sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestalog.	30.	Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.

3.4. Faktorska analiza probranih čestica-tema *Obrasca za procjenu sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina*

U daljem postupku analize sadržaja svjedočanstava primijenjen je postupak faktorske analize kojim je obuhvaćeno 30 tema s odgovarajućom pouzdanošću na uzorku od 29 roditelja nestalih i posmrtno identificiranih osoba. Primjena postupaka faktorske analize omogućila bi nam izvođenje zaključaka o tome pojavljaju li se pojedine teme samostalno čineći tako samostalnu epizodu (faktor) ili se više tema grupira (saturira određeni faktor) te isto tako čine epizodu. U analizu su uzete teme čija je međusobna korelacija unutar faktora veća ili jednaka od 0,50.

Tablica 7. Faktorska analiza probranih sadržaja svjedočanstva s zadovoljavajućom pouzdanosti procjena Krippendorf alpha $\geq$ 0,50

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	6,489	21,629	21,629	6,489	21,629	21,629	4,471	14,904	14,904
2	3,985	13,284	34,914	3,985	13,284	34,914	3,279	10,929	25,833
3	3,139	10,462	45,376	3,139	10,462	45,376	2,707	9,022	34,855
4	2,655	8,851	54,227	2,655	8,851	54,227	2,531	8,436	43,292
5	2,298	7,659	61,886	2,298	7,659	61,886	2,507	8,357	51,648
6	1,909	6,363	68,249	1,909	6,363	68,249	2,428	8,092	59,740
7	1,565	5,216	73,464	1,565	5,216	73,464	2,172	7,239	66,979
8	1,458	4,860	78,325	1,458	4,860	78,325	2,121	7,072	74,050
9	1,050	3,501	81,826	1,050	3,501	81,826	1,687	5,624	79,675
10	1,034	3,445	85,271	1,034	3,445	85,271	1,679	5,597	85,271
11	0,814	2,712	87,983						
12	0,738	2,461	90,444						
13	0,580	1,934	92,379						
14	0,499	1,664	94,043						
15	0,396	1,320	95,363						
16	0,335	1,118	96,481						
17	0,283	0,943	97,424						
18	0,223	0,744	98,168						
19	0,139	0,462	98,630						
20	0,108	0,360	98,991						
21	9,535E-02	0,318	99,308						
22	8,459E-02	0,282	99,590						
23	4,868E-02	0,162	99,753						
24	3,021E-02	0,101	99,853						
25	2,356E-02	7,853E-02	99,932						
26	1,227E-02	4,092E-02	99,973						
27	5,419E-03	1,806E-02	99,991						
28	2,738E-03	9,126E-03	100,000						
29	7,630E-16	2,543E-15	100,000						
30	-2,529E-17	-8,430E-17	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablica 8. Faktorska struktura probranih sadržaja svjedočanstva s zadovoljavajućom pouzdanosti procjena Krippendorf alpha ≥ 0.50

Probrane teme s odgovarajućom pouzdanosti procjena	Component									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina			-0,537							
2. Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji.		0,866								
3. Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama		0,839								
4. Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihova nadanja				0,713						
5. Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci učvršćuju njihova vjerovanja da je nestali sin živ									0,833	
6. Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.				0,825						
7. Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema krevet....							0,821			
8. Čuva predmete, odjeću i sl. od nestalog sina nastojeći očuvati kontinuitet njegovog života							0,873			
9. Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.				0,861						
10. U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.					-0,520				0,528	
11. Izražava strah da će poludjeti.										
12. Ima osjećaj da je sinovljeva slika živa dok je gleda, nešto joj želi reći.										0,713
13. Živa djeca ne mire se s pozicijom koju im dodjeljuje majka (protestiraju).		0,722								
14. Među ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestaloga.			0,909							
15. Odabrana memorijalna svijeća osim simboličke sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestalog.			0,904							
16. Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".							0,831			
17. Vlastitu, suprugovu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.					0,742					
18. Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.								0,866		
19. Hodočaste u Rime, Međugorje (svetišta)...					0,660					
20. Ispovijed predstavlja poseban čin vjere, samopreispitivanja i								0,921		

izvor je snage.										
21. Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi to mjesto čuvali..."					-0,702					
22. Tijekom oproštaja sa sinom ožalošćeni opisuje svoj predosjećaj u tijelu (tjelesne senzacije) da će se nešto dogoditi.									-0,518	
23. Razmjenama vojnika prethodi san u kojem se sin vraća.						0,877				
24. Razočaranje nakon neuspjele razmjene završi s tjelesnom dekompenzacijom, rastrojem. Ne zna što se kasnije dogodilo.										0,844
25. Ožalošćeni ne zna što se s njim(njim) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suženje svijesti)		0,697								
26. Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka (kost, zub).	0,865									
27. Identifikaciju doživljava vrlo dramatično s nizom bizarnih detalja.	0,919									
28. Čest fantazam vezan uz identifikaciju je da bi im mogli "podvaliti" nečije tuđe posmrtno ostatke.	0,882									
29. Strah da DNK identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".	0,651					-0,518				
30. Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.	0,964									

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.a Rotation converged in 11 iterations.

Analizom glavnih komponenti 30 čestica *Obrasca za procjenu sadržaja sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranog sina* ekstrahirano je 10 faktora koji zajedno objašnjavaju 85% zajedničke varijance rezultata procjene sadržaja svjedočanstva, a njihove eigen-vrijednosti prelaze vrijednost 1. Struktura tih izdvojenih komponenata relativno je čista osim što su prvi i peti faktor saturiranim ambivalencijama vezanim uz DNK identifikaciju (pozitivni i negativni učinci „Strah da DNK identifikacija ništa ne će razriješiti ‘sahraniti samo po krvi onaj papir’“).

Tablica 8-1. Faktor 1: 'Strah da bi nešto tuđe i strano kao što je DNK identifikacija moglo razriješiti sudbinu nestalog sina'

Teme	Faktor 1.
26. Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka (kost, zub).	0,865
27. Identifikaciju doživljava vrlo dramatično s nizom bizarnih detalja.	0,919
28. Čest fantazam vezan uz identifikaciju je da bi im mogli "podvaliti" nečije tuđe posmrtno ostatke.	0,882
29. Strah da DNK identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".	0,651
30. Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.	0,964
Eigen vrijednost	6,489
%varijance	21,629
Kumulativni % varijance	21,629

Prvi faktor oblikuju prisutni sadržaji prisutni u svjedočanstvima koji upućuje na strahove od rezultata DNK identifikacije (tablica 8-1). Taj faktor nazvali smo 'Strah da bi nešto tuđe i strano kao što je DNK identifikacija moglo odrediti sudbinu nestalog sina'. Taj faktor se u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (26.) Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka (kost, zub); (28.) Čest fantazam vezan uz identifikaciju je da bi im mogli "podvaliti" nečije tuđe posmrtno ostatke; (29) Strah da DNK identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir"; (30.) Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.

Tablica 8-2. Faktor 2: 'Nestala osoba – žrtveni jarac“

Teme	Faktor 2.
2. Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji.	0,866
3. Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.	0,839
13. Živa djeca ne mire se s pozicijom koju im dodjeljuje majka (protestiraju).	0,722
25. Ožalosćeni ne zna što se s njim (njim) događalo nakon što su čuli vijest da je sin nestao (gubi svijest, suzenje svijesti)	0,697
Eigen vrijednost	3,985
%varijance	3,985
Kumulativni % varijance	34,914

Drugi faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvima koji nestalu osobu prikazuju kao najslabiju i najranjiviju osobu u obitelji, predodređenu na žrtvu (tablica 8-2). Taj faktor nazvali smo „Nestala osoba - žrtveni jarac.“ Taj faktor se u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (2.) Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji; (3.) Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.; (13.) Živa djeca ne mire se s pozicijom koju im dodjeljuje majka (prosvjeduju).; (25.) Ožalosćeni ne zna što se s njim (njim) događalo nakon što su čuli vijest da je sin nestao (gubi svijest, suženje svijesti).

Tablica 8-3. Faktor 3: 'Višeznačni odabir spomen svijeće na nestalog.'

Teme	Faktor 3.
1. Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina.	-0,537
14. Među ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestaloga.	0,909
15. Odabrana memorijalna svijeća osim simboličke sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestalog.	0,904
Eigen vrijednost	3,139
%varijance	10,462
Kumulativni % varijance	45,376

Treći faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji upućuju na ambivalentan odnos prema nestalomu sinu, s jedne strane pristaju na primanje naknade za izgubljeni sinovljev život, a s druge strane nesvjesno odabiru zamjensku osobu da bi njezinom adopcijom ispunili prazninu nastalu njegovim nestankom (tablica 8-3). Taj faktor smo nazvali: 'Višeznačni odabir spomen svijeće na nestalog.' Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (1.) Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina; (14.) Među ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestaloga; (15.) Odabrana memorijalna svijeća osim simboličke sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestalog.

Tablica 8-4. Faktor 4: 'Možda se ipak dogodi čudo - vjerovanje u nadnaravno.'

Tvrdnje	Faktor 4.
4. Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihova nadanja da je nestali sin ipak živ.	0,713
6. Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.	0,825
9. Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.	0,861
Eigen vrijednost	2,655
%varijance	8,851
Kumulativni % varijance	54,227

Četvrti faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuju na obezglavljenost očeva i majki u pokušajima traženja sina (tablica 8-4). Ovaj faktor smo nazvali: "Možda se ipak dogodi čudo - vjerovanje u nadnaravno." Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (4.) Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihova nadanja da je nestali sin ipak živ.; (6.) Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.; (9.) Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.

Tablica 8 - 5. Faktor 5: 'Umor od traženja - sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti'

Teme	Faktor 5.
10. U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.	-0,520
17. Vlastitu, suprugu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.	0,742
19. Hodočaste u Rime, Medjugorje (svetišta)...	0,660
21. Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi to mjesto čuvali..."	-0,702
29. Strah da DNK identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".	-0,518
Eigen vrijednost	2,298
%varijance	7,659
Kumulativni % varijance	61,886

Peti faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na bespomoćnost i obezglavljenost, umor od traženja (tablica 8-5). Ovaj faktor smo nazvali: 'Umor od traženja - sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti' Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (10.) U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.; (17.) Vlastitu, suprugu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.;(19.) Hodočaste u Rime, Medjugorje (svetišta)...; (21.) Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi to mjesto čuvali..."; 29. Strah da DNK identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".

Tablica 8 - 6. Faktor 6: 'Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.'

Teme	Faktor 6.
16. Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".	0,831
23. Razmjenama vojnika prethodi san u kojem se sin vraća.	0,877
Eigen vrijednost	1,909
%varijance	6,363
Kumulativni % varijance	68,249

Šesti faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na važnost snova. U tim je svjedočanstvima san aktivan čimbenik i moderator svakodnevnice (tablica 8-6). Ovaj faktor smo nazvali: "Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.' Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (16.) Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".; (23.) Razmjenama vojnika prethodi san u kojem se sin vraća.

Tablica 8 - 7. Faktor 7: 'Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljevog postojanja'

Teme	Faktor 7.
7. Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema krevet....	0,821
8. Čuva predmete, odjeću i sl. od nestalog sina nastojeći očuvati kontinuitet njegovog života	0,873
Eigen vrijednost	1,565
%varijance	5,261
Kumulativni % varijance	73,464

Sedmi faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na roditeljske pokušaje da sačuvaju materijalne predmete koji pokazuju da je njihov sin postojao (tablica 8-7). Ovaj faktor smo nazvali: "Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljevog postojanja' Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (7.) Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema krevet....; (8.) Čuva predmete, odjeću i sl. od nestalog sina nastojeći očuvati kontinuitet njegovog života .

Tablica 8 - 8. Faktor 8: 'Ispovijed - sakrament pokore i pomirenja“

Teme	Faktor 8.
18. Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.	0,866
20. Ispovijed predstavlja poseban čin vjere, samopreispitivanja i izvor je snage	0,921
Eigen vrijednost	1,458

%varijance	4,860
Kumulativni % varijance	78,325

Osmi faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na roditeljske pokušaje da se pomire sa sudbinom – 'Božja volja' i svojom okolinom (tablica 8-8). Ovaj faktor smo nazvali: "Ispovijed - sakrament pokore i pomirenja". Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (18.) Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.; (20.) Ispovijed predstavlja poseban čin vjere, samopreispitivanja i izvor je snage

Tablica 8 - 9. faktor 9: 'Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu'

Teme	Faktor 9.
5. Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci učvršćuju njihova vjerovanja da je nestali sin živ	0,833
9. Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.	0,528
Eigen vrijednost	1,050
%varijance	3,501
Kumulativni % varijance	81,826

Deveti faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na roditeljska nadanja s jedne strane da će se njihov sin vratiti i s druge strane povjerenje u ljudsku dobrotu (tablica 8-9). Ovaj faktor smo nazvali: "Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu'. (Pojam nade interpretiramo u značenju koje mu daje Erik Erikson). Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (5.) Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci učvršćuju njihova vjerovanja da je nestali sin živ. (9.) Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.

Tablica 8 - 10. Faktor 10: Ponavljajuće flash back epizode: obmane osjetila i tjelesna rastroj, dekompenzacija

Teme	Faktor 10.
12. Ima osjecaj da je sinovljeva slika živa dok je gleda, nešto joj želi reći. (obmane osjetila)	0,713
24. Razočaranje nakon neuspjele razmjene završi s tjelesnom dekompenzacijom, rastrojem. Ne zna što se kasnije dogodilo.	0,844
Eigen vrijednost	1,034
%varijance	3,445
Kumulativni % varijance	85,271

Deseti faktor oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji ukazuje na motorički nemir, slike koje se svakodnevno ponavljaju u životima roditelja nestale osobe (tablica 8-10). Ovaj faktor smo nazvali: “Ponavljajuće flash back epizode: obmane osjetila i tjelesna rastroj, dekompenzacija.” Taj se faktor u svjedočanstvima pojavljuje kroz teme: (12.) Ima osjecaj da je sinovljeva slika ziva dok je gleda, nešto joj želi reći. (obmane osjetila); (24.) Razočaranje nakon neuspjele razmjene završi s tjelesnom dekompenzacijom, rastrojem. Ne zna što se kasnije dogodilo.

3.5. Testiranje značajnosti razlika između procjena sadržaja svjedočanstava oca i majke obzirom na prisustvo tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (30 tvrdnji)

Dvosmjernom analizom varijance (ANOVA) testirali smo razlike u procjenama sadržaja svjedočanstava oca i majke s obzirom na prisustvo probranih tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (prilog 2, tablica 9.).

Izvadak iz tablice 9. (tablica 9, prilog 2.)

Teme u svjedočanstvu	Svjedočanstva očeva (skupina 1.)	Sum of Squares	df	Mean Square	F
3. Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama	Between Groups	7,920	1	7,920	5,764
	Within Groups	37,099	27	1,374	
	Total	45,019	28		
11. Izražava strah da će poludjeti.	Between Groups	10,460	1	10,460	6,049
	Within Groups	46,686	27	1,729	
	Total	57,146	28		
16. Sadržaj snova pridonosi jačanju stavu "sin je živ" ili "sin je mrtav".	Between Groups	7,920	1	7,920	5,107
	Within Groups	41,877	27	1,551	
	Total	49,797	28		
18. Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.	Between Groups	18,213	1	18,213	11,329
	Within Groups	43,404	27	1,608	
	Total	61,617	28		
25. Ožalošćeni ne zna što se s njim (njim) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suženje svijesti)	Between Groups	11,188	1	11,188	7,828
	Within Groups	38,590	27	1,429	
	Total	49,778	28		

Iz rezultata prikazanih u tablici 9. (u prilogu) razvidno je da se sadržaj svjedočanstva očeva statistički značajno razlikuje od sadržaja svjedočanstava majki ($p < 0.05$) u pet tema (5/30 tema). Te teme su: Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.; Izražava strah da će

poludjeti.; Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".; Bog i molitva majci su jedina utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.; Ožalosćeni ne zna sto se s njim(njim) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suženje svijesti)

3.6. Testiranje značajnosti razlika u procjenama sadržaja svjedočanstava koji se odnose na nestalu odnosno posmrtno identificiranu osobu s obzirom na prisutnost tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (30 tvrdnji)

Dvosmjernom analizom varijance (ANOVA) testirali smo razlike u procjenama sadržaja svjedočanstava koji se odnose na nestalu odnosno posmrtno identificiranu osobu s obzirom na prisutnost tema za koje je utvrđena odgovarajuća pouzdanost (30 tvrdnji)

Izvadak iz tablice 10. (tablica 10., prilog 3.).

Teme u svjedočanstvu	Svjedočanstva o nestaloj osobi (skupina 1.)	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
	Svjedočanstva o identificiranoj osobi (skupina 2.)					
10. U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.	Between Groups	10,805	1	10,805	5,074	0,033
	Within Groups	57,494	27	2,129		
	Total	68,299	28			
19. Hodočaste u Rime, Međugorje (svetišta)...	Between Groups	14,598	1	14,598	9,210	0,005
	Within Groups	42,797	27	1,585		
	Total	57,395	28			
30. Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina.	Between Groups	12,173	1	12,173	6,435	0,017
	Within Groups	51,076	27	1,892		
	Total	63,249	28			

Iz rezultata prikazanih u tablici 10. (u prilogu) razvidno je da se sadržaj svjedočanstva o nestalom sinu statistički značajno razlikuje od sadržaja svjedočanstava o identificiranom sinu ($p < 0.05$) u samo tri teme (3/30 tema). Te teme su: U obiteljskoj povijesti ima iskustvo nestanka.;

Hodocaste u Rime, Medjugorje (svetišta)...; Iznosi problem povezivanja nadjenih tjelesnih ostataka sa slikom sina (Izvadak iz tablice 10.).

4. RAPRAVA

Ovo je istraživanje provedeno u četiri sela sjeveroistočno i jugozapadno od Osijeka. U ta četiri sela, početkom 1991. godine, nestala je 21 osoba. Nestale osobe nasilno su odvedene u isto vrijeme i s istog mjesta. Odabravši četiri susjedna sela koja su iskusila potpuno iste događaje, stvorili smo uzorak homogen po iskustvu, kulturi i navikama njegovih članova. To nam omogućava bolje tumačenje i procjenu rezultata tako da se možebitne razlike, primjerice između roditelja kojima sinovi jesu ili nisu identificirani, mogu uvjerljivije pripisati utjecaju razlika u iskustvu (ishodima nestanka). Broj ispitanika, tj. očeva i majki nestalih, nije bio unaprijed određen već je zavisio o životnoj situaciji u kojoj smo zatekli oca i majku tijekom istraživanja. Tako je Hermans (Hermans i Bonarius, 1991., Hermans, 1988.) baveći se pregledom znanstveno istraživačkih pristupa u istraživanju ličnosti došao do zaključka da je 'pojedinaac zapravo najbolji poznavatelj vlastitog sebstva i situacija'. Očevi i majke ožalošćeni nestankom i smrću sina u ratu pod nepoznatim okolnostima bili su zapravo suradnici (ko-istraživači) ovoga istraživanja, a ne samo ispitanici (rečeno nomotetskim žargonom). Nestanak sina i njegova posmrtna identifikacija, osoban je i tragičan događaj o kojemu možemo doznati isključivo od ožalošćenih ili osoba pogođenih takvom traumom.

Primjena analize sadržaje kao istraživačkog postupka u analizi sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina, uz odgovarajuću pouzdanost procjena troje procjenjivača, omogućila nam je:

- uvid u načine razmišljanja ožalošćene osobe (osobna razina istraživanja/'like no other men', Kluckhohn i Murray, 1953.);
- ukazala na upadljivost i učestalost ponavljanja pojedinih obrazaca ponašanja i načina mišljenja očeva i majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba (skupna razina istraživanja, 'like some other men,' Kluckhohn i Murray, 1953.);
- izvođenje zaključaka o fenomenološkom osobitostima sadržaja sjećanja oca i majke na traumatski događaj nestanka i posmrtno identifikacije sina na temelju analize DNA u odnosu na znanstvene nalaze i teorijsku podlogu postavki traumatske memorije (fenomenološka razina istraživanja/'like all other men', Kluckhohn i Murray, 1953.).

4.1. Emocionalni doživljaji (teme) i emocionalne epizode u narativnim iskazima (svjedočanstvima) oca i majke nestale i posmrtno identificirane osobe

Kodiranjem jedinica sadržaja svjedočanstava očeva i majki nestalih i posmrtno identificiranih (N=29) i utvrđivanjem pouzdanosti procjena sadržaja njihova narativnog iskaza od strane

petorice procjenjivača (od kojih su dvojica isključena iz istraživanja jer su njihove procjene bile nepouzdana, tablica 2., prilog 1.) omogućilo nam je da iz sadržaja svjedočanstava izdvojimo 30 tema s odgovarajućom pouzdanosti procjena (30/173). Te se teme u svjedočanstvu pojavljuju u istovjetnom ili sinonimnom značenju. Njihov sadržaj čine opisi različitih emocionalnih doživljaja koje je pobudio sinovljev nestanak ili su vezani uz postupke traženja i posmrtnu identifikaciju *npr. Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina.; Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.; Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi smo to mjesto čuvali...", i sl. (tablica....)* Ti se emocionalni doživljaji grupiraju čineći 'epizode' (ili, rečeno jezikom faktorske analize: više tema međusobno su povezane i čine faktor, a izdvojena, nepovezana tema sama po sebi može činiti faktor, tablica...).

Sjećanje majke i oca na traumatski događaj nestanka sina *živo je* i *jasno* odvojeno od ostalih životnih događaja u njihovu životu. Iz sadržaja njihova narativnog sjećanja na nestaloga sina moguće je izdvojiti deset senzorno-slikovnih emocionalnih epizoda: 1. Strah da bi nešto tuđe i strano, kao što je DNA-identifikacija, moglo razriješiti sudbinu nestalog sina'; 2. 'Nestala osoba – žrtveni jarac'; 3. 'Odabir spomen-svijećice na nestaloga.; 4. "Možda se ipak dogodi čudo - vjerovanje u nadnaravno.; 5. 'Umor od traženja – sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti."; 6. Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.'; 7. 'Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljevoga postojanja.'; 8. 'Ispovijed - sakrament pokore i pomirenja.'; 9. 'Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu.; 10. Ponavljajući bljeskovi sjećanja ('flash back' epizode): obmane osjetila i tjelesni rastroj, dekompenzacija.

Ti različiti emocionalni doživljaji (30 tema) oblikuju 10 odvojenih senzorno-slikovnih emocionalnih epizoda (faktor). *Te epizode/faktori zajedno objašnjavaju 85% zajedničke varijance rezultata procjene sadržaja svjedočanstva i njihove eigen-vrijednosti prjelaze vrijednost 1.* Struktura tih izdvojenih epizoda razmjerno je čista, osim što je ista tema "*Strah da DNA-identifikacija ništa neće razriješiti 'sahraniti samo po krvi onaj papir'*", sadržana u prvoj i petoj epizodi u svom negativnom (prva epizoda, faktor 1) i pozitivnom značenju (peta epizoda, faktor pet) za mogući ishod nestanka.

Tako prvu epizodu (faktor) oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvima koja upućuju na strahove od rezultata DNA-identifikacije. Tu smo epizodu nazvali 'Strah da bi nešto tuđe i strano kao što je DNA-identifikacija moglo odrediti sudbinu nestalog sina'. U toj su epizodi prisutne ove teme: (26.) Sumnja u vjerodostojnost posmrtnih ostataka (kost, zub); (28.) Čest fantazam vezan uz identifikaciju je da bi im mogli "podvaliti" nečije tuđe posmrtne ostatke; (29.) Strah da DNA-identifikacija ništa ne će razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".; (30.) Iznosi problem povezivanja nađenih tjelesnih ostataka sa slikom sina, (tablica 8-1).

Drugu senzorno-slikovnu emocionalnu epizodu oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvima koji opisuju nestalu osobu kao slabiju i ranjiviju od ostalih ukućana, predodređenu na žrtvu. Tu smo epizodu nazvali 'Nestala osoba - žrtveni jarac.' Tu epizodu čine teme: (2.) Nestala osoba najranjivije je dijete u obitelji.; (3.) Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.; (13.) Živa djeca ne mire se s pozicijom koju im dodjeljuje majka (prosvjeduju).; (25.) Ožalošćeni ne zna što mu se događalo nakon što su čuli vijest da je sin nestao (gubi svijest, suženje svijesti).

Treću epizodu oblikuju sadržaji (teme) prisutni u svjedočanstvu koji upućuje na ambivalentan odnos prema nestanku. S jedne strane pristaju na primanje naknade za izgubljeni sinovljev život, a s druge nesvjesno odabiru zamjensku osobu da bi njezinom adopcijom ispunili prazninu nastalu sinovljevim nestankom. Tu smo epizodu/faktor nazvali: 'Višeznačni odabir spomen-svijeće na nestaloga.' U toj su epizodi prisutne teme: (1.) Osjeća se krivim zbog naknade koju primaju za izgubljenog sina; (14.) Među ukućanima odabire osobu koja je najviše podsjeća na nestaloga.; (15.) Odabrana memorijalna svijeća osim simbolične sličnosti (karakter, ponašanje) i fizički podsjeća na nestaloga.

Četvrta senzorno-slikovna emocionalna epizoda upućuje na obezglavljenost očeva i majki u pokušajima traženja sina. Tu smo epizodu nazvali "Možda se ipak dogodi čudo – vjerovanje u nadnaravno." U toj su epizodi prisutni sadržaji: (4.) Uključivanje vidovnjaka u proces traženja pothranjuje njihova nadanja da je nestali sin ipak živ.; (6.) Lajanje psa i kucanje na vrata budi nadu da se sin vratio.; (9.) Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.

Petu epizodu čine sadržaji koji upućuje na umor od traženja i iscrpljenost oca, majke i obitelji. S obzirom na sadržane teme tu epizodu možemo nazvati: 'Umor od traženja -

sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti'. Ona sadrži opise različitih emocionalnih iskustava, sumnje, strahove i konfuziju u svakodnevnom životu oca i majke nastalu sinovljevim nestankom: (10.) U obiteljskoj povijesti postoji iskustvo nestanka.; (17.) Vlastitu, suprugovu i bolest djece dovodi u vezu s ratom i sinovljevim nestankom.; (19.) Hodočaste u Rim, Međugorje (svetišta)...; (21.) Strah da ne izgube grobno mjesto: "Mi to mjesto čuvali..."; (29.) Strah da DNA-identifikacija ništa neće razriješiti "sahraniti samo po krvi onaj papir".

Šesta senzorno-slikovna emocionalna epizoda priča o sadržaju snova majke, ali ne i oca, nestaloga. Otac u svojem narativnom iskazu ne spominje snove niti njihovu sadržaju daje realitetna značenja kao što to čini majka. U svjedočanstvima majke san je aktivan čimbenik i moderator njezine svakodnevnice. Tu epizodu nazvali smo: "Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.' U njoj su sadržane teme: (16.) Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".; (23.) Razmjenama vojnika prethodi san u kojemu se sin vraća.

Sedmu epizodu oblikuju narativni sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji upućuju na roditeljske pokušaje da sačuvaju materijalne predmete koji pokazuju da je njihov sin postojao. Nazvali smo je: "Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljeva postojanja'. U njoj su sadržane teme: (7.) Čuva sinovljeve stvari, pere odjeću, sprema postelju....; (8.) Čuva predmete, odjeću i sl. nestalog sina nastojeći očuvati kontinuitet njegova života .

Osmu epizodu oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvima koji upućuju na majčine ali ne i očeve pokušaje mirenja sa sudbinom – 'Božja volja' i svojom okolinom. Nazvali smo je: "Ispovijed – sakrament pokore i pomirenja“. Tu su prisutne teme: (18.) Bog i molitva majci (ocu) jedina su utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.; (20.) Ispovijed predstavlja poseban čin vjere, samopreispitivanja i izvor je snage.

Devetu senzorno-slikovnu emocionalnu epizodu oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji upućuju na roditeljska nadanja, s jedne strane da će se njihov sin vratiti, i s druge, povjerenje u ljudsku dobrotu. Nju smo nazvali: "Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu'. (Pojam nade interpretiramo u značenju koje mu daje Erik Erikson, 1963.). U toj su epizodi sadržane teme: (5.) Anonimni pozivi osoba koje se predstavljaju kao očevidci

učvršćuju njihova vjerovanja da je nestali sin živ. (9.) Za stolom ostavlja prazno mjesto jer je nestali tu sjedio.

Desetu emocionalnu epizodu oblikuju sadržaji prisutni u svjedočanstvu koji upućuju na motorički nemir, priviđenja i obmane osjetila koje se svakodnevno ponavljaju u životima oca i majke nestale osobe. Tu smo epizodu nazvali: “Ponavljajuće 'flash back' epizode: obmane osjetila i tjelesni rastroj, dekompenzacija.” Tu su prisutne teme: (12.) Ima osjećaj da je sinovljeva slika živa dok je gleda. Sin im želi nešto reći. Čuju sinovljev glas. Osjećaju sinovljevo prisustvo.; (24.) Razočaranje nakon neuspjele razmjene završi tjelesnom dekompenzacijom, rastrojem. Ne znaju što im se poslije događalo.

O običnim događajima pohranjenim u memoriji slušač obično saznaje iz ispričane priče koja se prepričavanjem mijenja i prilagođava slušateljstvu. Takva sjećanja su verbalna, vremenski zgusnuta, društvena i podložna preinakama. Usporedimo li to s traumatskom pričom roditelja nestalih, nestanak se doima kao jedan prenaplašen događaj koji se događa ovdje i sada. Traumatskom sjećanju svojstven je osjećaj vječnosti i neizmijenjenosti (Modell, 1990., Spiegel i sur., 1990.) i taj događaj nema komunikativnu funkciju (Janet prema van der Hart i sur. 1989,). Nakon ponovnog aktiviranja traumatskih sjećanja, pristup drugim sjećanjima je ometen ili čak inhibiran (van der Kolk i Fisler, 1995., Burgess i sur., 1995.). Takva halucinatorna, izdvojena i nenamjerna iskustva sastoje se od vizualnih predodžbi, osjetnih doživljaja i motoričkih radnji koje prekrivaju cijelo perceptivno polje. Analizom sadržaja traumatskih epizoda u svjedočenju oca i majke nestaloga stječe se dojam da su sjećanja oca i majke na nestalog i posmrtno identificiranoga sina ponovljeni i doručeni doživljaji sebe kroz vrijeme proteklo od nestanka. Svijest o drugima gotovo da i ne postoji. Nijedan događaj nakon nestanka sina svojim intenzitetom nije zasjenio ili se upleo u taj traumatski događaj, iako su nekim očevima i majkama umrli supružnici, te njihovi braća i sestre. Takvo stanje Putnam (Putnam 1989.) svrstava u skupinu stanja povezanih sa sadržajem sjećanja ('a set of state-dependent memories'). Ona su prisutna u bolesnika s disocijativnim poremećajem osobnosti (DID, DSM-IV,1994.). Svojevrsne su im ponavljajuće, dugotrajne i nepredvidljive promjene ponašanja, afekta, osjetilnosti, percepcije i spoznaje. U tih je osoba moguće izdvojiti “diskretno naglašena stanja svijesti“ organizirana oko prevladavajućeg afekta, doživljaj sebe (uključujući i doživljaj tijela) s ograničenim obrascima ponašanja i skupom stanja povezanih sa sjećanjima (Putnam, 1996.).

Takva neintegrirana iskustva upravo i čine sadržaj autobiografske memorije. Ona ne podliježu uobičajenom načinu obradbe informacija i nisu objedinjena u nekoj od postojećih kognitivnih shema obuhvaćenih normalnom obradbom informacija (van der Kolk i van der Hart, 1991.). Tako će i konstrukcija koherentne priče o tome što se dogodilo ovisiti o intenzitetu emocionalne pobuđenosti samim događajem (van der Kolk i Fidler, 1995.). Ekstreman primjer vezan uz prisjećanje na emocionalni događaj su "bljeskovi" (engl., flash-bulb) sjećanja koji se odlikuju živošću i jasnoćom sjećanja (Neisser, 1992.). Središnji simbolični kontekst određenog emocionalnoga događaja (sheme) oblikuju predodžbe ('image') koje su lančano povezane u epizode. To omogućava da emocionalni događaj može biti izrečen u epizodnom obliku. U tom smislu, pričanje priča je detaljna ekspresija određenih emocionalnih događaja ili njegovih dijelova, u verbalnom obliku (Bucci, 1993). Tako opisi specifičnih predodžbi (imagea) i emocionalnih epizoda u poeziji pokazuju da i emocionalno iskustvo može biti vrlo učinkovito 'zarobljeno' ili iskazano riječima.

4.2. Razlike u narativnoj ekspresiji doživljaja vezanih uz nestalog i posmrtno identificiranog sina u iskazima očeva i majki

Način na koji očevi opisuju svoje doživljaje vezane uz nestalog sina razlikuje se od majčina opisa ($P < 0,05$). Te su razlike najočitije u naglašenosti tema (5/30): *Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.; Izražava strah da će poludjeti.; Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".; Bog i molitva jedina su utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.; Ožalošćeni ne zna što se s njim (njom) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suženje svijesti).* Te su teme u svjedočanstvima očeva prisutne više kao konstatacija "što sve čovjek ne pomisli u ovakvoj situaciji", i nije im namjera konfrontirati sugovornika ili ostaviti dojam na njega. Njihov iskaz je gotovo ravnodušan, oslobođen sadržaja, prazan. Ti su doživljaji/teme sastavnice više traumatskih epizoda: 'Nestala osoba – žrtveni jarac', ; "Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.'i "'Ispovijed – sakrament pokore i pomirenja". Ti se sadržaji u narativnim iskazima majki pojavljuju u istovjetnom ili pak sinonimnom značenju dok su u očeva prisutni u naznakama, dani u isprekidanoj naraciji kao da 'bježe' pred prisjećanjem i završavaju u samoironiji i plaču.

“... Sve se raspalo. Sve je otišlo k' vragu... Kažem vam, tri sina sam imo... ali sada ne znam. Ne mogu vam ništa reći. Ja sam njih volio i oni mene. Možda sam ja nekad... ali što ja znam...”

... Ne znam kako reći... (plače) A što možemo?! Što reći... Izgubio sam sve.

... Eto, što sam reko? Ja sam stariji majmun osto, a moji sinovi su otišli... da sam barem ja negdje osto. Nego-ne. Teško je. Teško je... I zato sam dobio te bolesti i sve zbog njih. Znae gospođice, nema dana... Idem nekad biciklom... i šta ja znam, samo mi najedanput dođe na pamet, samo njih vidim... Sada sam za Tibora, sada sam već nekoliko puta sanjam, a za Janekom ništa. A za Tiborom, sradnjim sinom, malo, malo... Evo tu sam. Ovo-ono, eto...”

(Ulomak iz svjedočanstva oca J.Š.)

Otac traumatski događaj opisuje kao 'tihi promatrač' i u stereotipnoj naraciji iznosi opće stavove o “ratu“, žrtvi“ i „drugim ljudima“. Otac u svojoj naraciji ni ne pokušava dati smisao svojem gubitku. Niti jedan otac, za razliku od majki, ne nalazi utjehu u molitvi. Njegov gubitak je lišen religijskog, egzistencijalnog i bilo kakvog smisla. Priča o sinu verbalni je prikaz apsurdne osobne i uopće ljudske egzistencije u Camusovom značenju „Ne vjerujem u Boga i nisam ateist“. I sve to nije bitno – otac priča 'ogoljenu' priču o sinu i sebi, sinovljevoj možebitnoj smrti i svojoj želji za umiranjem. U njegovu iskazu dominiraju dva stava vezana uz nedoumicu ishoda nestanka “nestali sin je mrtav“ i “želja da nađe nestalog sina i da ga sahrani“, dok naraciju o sinovljevom odrastanju i životu odlikuju živost i jasnoća sjećanja (Neisser, 1992.).

“...Usjeklo mi se u sjećanju... Baš, bio je ovako dosta živ. I onda je išao iz škole, iznad rudnika... Tamo gdje su oni..., iznad rudnika, u šljaku. Onda kako su to oni izbacivali to je gorilo. Znae, baš on se vera tamo uz to... To je gorilo, sjećam se, mogao je i tamo nastradati. Eto vidite, ovaj, užareno mislim... ...ovaj, to je tinjalo, jeli te... ali eto tamo je neki dečko bio pri zemlji i onda ga je odvratio. Kaže: “ Nemoj tamo ič! Tamo gori. Je li, tamo gori?! “Možeš propasti i izgoriti!” I to mi je ostalo u sjećanju. ...”

(Ulomak iz svjedočanstva oca S.K.)

Različiti načini na koji otac i majka pripovijedaju o svojem sinu mogu imati svoje uporište u različitom načinu doživljavanja i reagiranja na smrt djeteta. Otac djetetovu smrt doživljava

putem osjećaja gubitka kontrole nad vlastitim životom i osjećaja vlastite nemoći. On reagira na smrt djeteta samozaštitom nastojeći zaštititi vlastito sebstvo (self) od raspada ('self-protection', Bibby, 2001.) i samopreispitivanjem ('self-search', Bibby, 2001.). Tako da neki autori postuliraju oblike maskulinog žalovanja (Doka, 1998.) koji jesu različiti od načina na koji žene izražavaju svoju tugu, ali to istodobno ne znači da su oni nedostatni i da se muškarci ne mogu djelotvorno nositi s gubitkom. Razlike u naraciji očeva i majki ne moraju biti posljedica samo različitih načina sučeljavanja s gubitkom već mogu biti posljedica razlika u simbolizaciji, odrednica govora i sposobnosti korištenja usporedbi (kontrasta) u verbalnoj ekspresiji (Gal, 1989.). Ta nerječitost (nečitkost) očeve žalosti može se uzeti kao izraz njihove snage i strpljivosti, kao izraz njegove slabosti, ili kao izraz 'običaja vezanih uz društvena zbivanja koji potvrđuju ili podrivaju dominaciju muškarca ili žene' (Gal, 1989.):

*...Mati će živinski kriknuti
otac začutati
i buljiti nijemo cijelog dana.*

(A.B. Šimić, "Smrt")

Susan Gal (1989.) analizirala je značenje 'tišine' u govoru. Općenito uzevši tišina (govor) blisko su vezani uz spol i iskazivanje moći. Tišina, uostalom kao i bilo koji drugi lingvistički oblik, ima različita značenja u institucionalnom ili u kulturalnom kontekstu. Tišina ili nemuštosť nisu sami po sebi znaci slabosti. Tišina može biti upotrijebljena kao način obrane protiv jačega ili kao oblik političkog prosvjeda. Gal govorne razlike među spolovima objašnjava razlikama u kulturalno oblikovanom osjećaju nadmoći, taj se osjećaj iskazuje ('produce', Gal) i opetuje ('reproduce', Gal) u interakcijima između muškaraca i žena.

U narativnom iskazu majke dominiraju ponavljanja pojedinih doživljaja (tema) kojima majke svaki put pridružuju nova značenja. Tako 'bljeskovi sjećanja' ('flash bulb' memory) postaju središnja zbivanja u nastanku pripovijesti o nestalom sinu. 'Bljeskovi sjećanja', ispričani tematski ili epizodno, osiguravaju narativnu vezu s drugim uspomnama i tuđim iskustvima. Majčin narativni iskaz oslikava njezino nastojanje da zaokruži priču o životu i žrtvi svojega sina na osnovi vrlo malo podataka s kojima ona raspolaže. Svojevremeno svim iskazima majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba je narativno odsustvo spomena smrti. Naročito remeteći doživljaji su oni koji se odnose na posmrtnu identifikaciju. Njih prati nedostatak pojmovnika za viđene posmrtne ostatke tijela, zatečenost viđenim i bizarne asocijacije. Rečenica je prekidana, ne samo zbog učestalih emocionalnih disocijacija, već njezina

isprekidanost može predstavljati i majčin pokušaj da što slikovitije izrazi svoj doživljaj ili njezin pokušaj da razumije i objasni nešto tako udaljeno i strano kao što je DNA-identifikacija fragmentiranih posmrtnih ostataka vlastitog sina. Arthur Frank (1995., str. 98)) smatra da je kaotična priča posljedica: 'govora o sebi bez mogućnosti da se u potpunosti razumije sebe'.

Narativni iskaz oca i majke nestalih osoba po svom sadržaju nalik je naricanju, obrednom običaju u kojem se oplakuje pokojnik, gdje "govor i plač gube pojedinačne identitete i stvaraju poseban obredni jezik" (Marošević, 2005.). Taj obredni jezik kojim roditelji nestalih pokušavaju izraziti svoju tugu zapravo je pripovjest o nestalom sinu, a ne 'razgovor s umrlim' kao što je to slučaj s naricanjem za pokojnikom. Kao jezik komuniciranja s umrlim naricanje je bilo više od magijske funkcije (otpremiti umrlog na drugi svijet) - pozicioniralo je ožalošćene u odnosu prema široj zajednici i pomagalo im je izraziti zajednički gubitak. Svojom usmjerenošću na pokojnika putem naricanja ožalošćeni je bio u mogućnosti kanalizirati svoje osjećaje prema umrlom. Sve do sredine XX. stoljeća naricanje je bilo društveno propisani način žaljenja. No, mijenjanjem stavova prema smrti i s otvorenom mogućnosti izražavanja osjećaja naricanje je prestalo biti normom. Marošević (1995.) navodi da je privatnost doma dopuštala slobodnije izražavanje, pa su žene naricale prema vlastitom osjećaju (tiho i glasno, dugo i kraće, uz manje i više izražene gestikualije). Tako su se neke žene ponavljanjem obrazaca ponašanja i istih pokreta znale dovesti u osobito psihičko stanje, nalik transu, kojim bi se uspjele osloboditi pritiska nakupljene tuge i potom vratiti u normalno stanje. Austrijski etnolog Gaal (Gaal, 1987.) krišom je promatrao ponašanje neke žene koja je u kući naricala: ona je neko vrijeme klečala ljuljajući se cijelim tijelom, potom je vrtjela rukama, pa se prislonivši dlanove na sljepoočnice, njihala glavom lijevo i desno, potom se svom dužinom bacila na pod i neko vrijeme ležala da bi se naposljetku digla, vratila u kuhinju gledajući u prazno, kraće vrijeme mirno stajala, a onda se naglo prihvatila posla koji je bila prekinula. Ponašanje koje Gaal opisuje je ponašanje ožalošćene žene koja pripada hrvatskoj nacionalnoj manjini u Gradišću (Austrija). Slične obrasce ponašanja nalazimo u majke nestalog D.O., iako su vezani uz anticipaciju sinovljeve smrti, a ne uz njegovu sahranu:

"...ja sam ispekla kolač i išla sam na misu. I kad je bilo jedanaest sati bila je misa... U mrtvačnici je bila misa jer crkvu su našu otkrili i jednostavno kad je podizanje bilo kad se Sveto Tijelo podizalo ja sam dobila takav udarac u stomak kao da me neko bodežom probo kroz trbuh. Ja sam pala i tog momenta sam rekla «moj Damir je zarobljen, mog Damira tuku», na pola mise. Možete mislit: Sveto Tijelo podizanje, mir i tišina, ja sam pala dole i zajaukala (plače) «mog su Damira zarobili, mog Damira

tuku, strašno ga tuku» i dvije žene su me izvele van. Toliko mi je bilo loše, međutim, udarila mi je krv na nos, sva sam izvan sebe bila. I tu sam, iz crkve sam izašla i skroz sam za Damira plakala...”

Takav oblik izražavanja tuge običaj je, još uvijek prisutan, u tradicijskim zajednicama, posebno u mediteranskim ali i u nekim dijelovima središnje Europe (Finska), pa i ne čudi da su roditelji nestalih i posmrtno identificiranih osoba nesvjesno preuzeli obrasce naricanja u iskazivanju svoje tuge i oplakivanju svoje i sinovljeve sudbine, a ne nužno samo kao izraz oplakivanja pokojnika. Uvriježeno je pravilo u našim krajevima bilo da nariču žene, a ne i muškarci. Tako je bilo sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća, no od tada nije neobično da nariče i muški srodnik. Bliskost i sentimentalnost u obiteljskim odnosima dovele su do emocionalnog odbijanja smrti, do tabua smrti, pa su prijašnji obrasci i formule naricanja zamijenjeni spontanijim i iskrenijim načinima izražavanja tuge (Marošević, 1993.).

4.3. Značenja koja sinovljevu liku i žrtvi dodjeljuju otac i majka u svom pripovjedanju o njemu

Od 29 osoba koje su sudjelovale u ovom istraživanju samo je troje roditelja povezalo događaje iz sinovljeva djetinjstvu s njegovim nestankom. Ostali roditelji odvajaju događaje iz djetinjstva od nestanka. Uzroke nesreće svoje djece 12 roditelja vide u sudbini i Božjoj volji dok ih 17 okrivljuje rat. Nijedan roditelj nije personalizirao krivnju za nestanak sina s osobom, pripadnikom protivničke vojske ili pripadnicima drugoga naroda. O nestanku sina većina roditelja (26/29) priča kao o gubitku sebe i svoju sudbinu označava tragičnom ali istodobno odbija označiti i sinovljevu sudbinu tragičnom. Troje roditelja odvaja svoju životnu priču od životne priče svojega sina: *‘...jeli to njegova ili moja sudbina, ja to ne znam...’*

U pripovjestima očeva i majki moguće je uočiti da oni u sadržajima svojih sjećanja na sinovljevo djetinjstvo nastoje naći što više pozitivnih osobina kako bi povećali vjerojatnost sinovljeva opstanka (preživljenja). Tako odabiru one osobine koje bi mu mogle omogućiti da pobjegne iz zatvora (14 od 19 tih vojnika bili su zatočeni na neko vrijeme), ili neprijateljske vatre. Odabiru i one osobine (pomalo feminine) koje bi mogle umanjiti gnjev njegovih tlačitelja kao i one koje će mu pomoći u ‘probiru’ za razmjene zarobljenika ili bi mu trebale omogućiti da preživi radne logore. Sin je: spretan, snalažljiv, ne izaziva druge niti započinje kavge, on je miran, nije bezobrazan, pristojan, iskren, poslušan, snažan, ne zahtjevan, pametan i mudar. U svakom iskazu roditelj (otac ili majka) koristi u prosjeku deset (9,93) pridjeva da bi opisao svojega sina. Od ukupnog broja pridjeva koje roditelji koriste u svom

iskazu 47,7% ih se koristi za opis svog djeteta. U opisu svoje tragedije koriste samo tri pridjeva: bolest, nesreća i osjetljivost (7,6%).

Očevi i majke koji su identificirali svoju djecu na temelju DNA-analize u svojim iskazima toliko često izražavaju 'nadu' i atribuiraju svoja nadanja da se postavlja pitanje doživljaja vjerodostojnosti DNA-analize fragmentiranih posmrtnih ostataka sina: "... *Uzroci koje su naveli.... Nakon svega čak i sad ja ne mogu razumjeti kako nije bio sposoban pobjeći im.*" *Bio toliko snalažljiv, pa čak i danas još uvijek ne mogu shvatiti da nije mogao pobjeći od njih..*". U iskazu jednoga roditelja u oznaci posmrtnih ostataka njegova sina korišten je samo jedan pridjev. Ono što treba napomenuti je da su te pridjeve roditelji koristili u spontanoj naraciji, u opsegu u kojemu su željeli, bez ikakvog posebnog poticaja intervjuera ili neke istraživačke potrebe da se objasne korišteni pridjevi: oni su samo bili zamoljeni da opišu svoje sinove. Stječe se dojam da roditeljska sjećanja potkrjepljuju nadu u sinovljev povratak, iako u naraciji očeva 'povratak sina' nigdje nije spomenut.

Ratnik od davnina, sve od vremena Gilgameša pa do naših dana slovi kao ideal muškosti. Ratnički je mentalitet duboko ukorijenjen u mnogim kulturama i u raznim vremenima, a ratnički, odnosno vojnički poziv obično je visoko cijenjen i smatran plemenitom i časnom dužnosti prema domovini, narodu, rodu, plemenu. Mnoga suvremena društva slijede taj tradicionalni obrazac ulažući veliki trud u stvaranje pozitivne slike vojnika-ratnika u javnosti. S druge pak strane, u suvremenoj se umjetnosti često ta slika vojnika-ratnika kao oličenja muškosti i junaštva rastače do te mjere da on postaje potpuno izgubljen u ratnom ludilu bez ikakve mogućnosti da na išta utječe ili bilo što promijeni (Sontag, 2005.).

Teorija modusa Northropa Fryea (Frye, 1957.), poznata iz njegove *Anatomije kritike*, primjenjivana je u analizi brojnih književnih djela pa tako i onih s ratnom tematikom. Prema junakovoj moći djelovanja, Frye (1957.) razvrstava književna djela u pet modusa: mit, romancu, visokomimetski, niskomimetski i ironijski modus. U mitu je junak božansko biće čija je moć djelovanja daleko iznad naše. U romanci on više nije božansko već ljudsko biće, ali su njegove moći iznad naših, a postupci čudesni. Visokomimetski modus ima vođu naroda, iznimnog pojedinca čiji su postupci ipak podložni kritici, dok je junak niskomimetskog modusa jedan od nas, ni po čemu drukčiji. Junak je pak ironijskoga modusa po nečemu slabiji i nemoćniji od nas.

O samome junaku-ratniku ovdje doznajemo iz ispovijesti njihovih očeva i majki. Iako se radi o ljudima poput nas, njihovo pozicioniranje u širi društveni kontekst upućuje na to da su oni zapravo junaci ironijskoga modusa. Ono što ih takvima čini jest njihova nemogućnost istinskoga djelovanja. Stvarnost se odvija mimo njih, zahvaća ih sporadično, iako kobno, i oni na nju nemaju nikakva utjecaja.

S obzirom da se o njima doznaje isključivo iz pripovijedanja potpuno neobjektivnog i emocionalno veoma angažiranih pripovjedača oca i majke, možemo sa sigurnošću tek zaključiti da su oni posve obični, ni po čemu istaknuti pojedinci koji žive manje-više urednim građanskim životom na području koje se, eto, spletom povijesno-političkih okolnosti našlo u ratnom okruženju.

Činjenica da su se neki dragovoljno prijavili u vojne formacije, a drugi mobilizirani, ne mijenja ništa u odnosu na određenje njihovoga lika kao lika junaka-ratnika u pričama njihovih roditelja. Zahvaćeni ratnim strahotama, često potpuno nesvjesni mogućih posljedica, oni svi završavaju na isti način. Ono što ih čini junacima ironijskoga modusa jest zbivanje u kojemu su se zatekli i odnos pripovjedača, poglavito majke, prema činjenici njihova nestanka.

Žrtva koju su prinijeli jest ljudska žrtva, onakva kakva je poznata kroz cijelu povijest čovječanstva, ona na kojoj se temelje civilizacije, koja čini okosnicu mnogih velikih mitologija i religija svijeta. Ali ono što ovoj ljudskoj žrtvi nedostaje, a što jedino čini njezin pojmljivi smisao, jest neki viši poredak koji se na njoj temelji i koji bez nje ne bi postojao. Taj smisao ovdje nedostaje. Pokušaj majke-pripovjedača da ga pronađe vrlo je bolan u svojoj bezuspješnosti, a otac to niti ne pokušava naći.

U indijskoj je mitologiji, primjerice, jedan od važnih mitova o stvaranju mit o Puruši (Čovjeku) koji na početku svijeta biva prinesen za žrtvu. Od dijelova njegova tijela, između ostaloga, nastaju strane svijeta i on na taj način unosi red u kaos koji mu je prethodio. Poredak, bez obzira radi li se o tako sveobuhvatnome, svjetskom, ili vrlo uskome, osobnom, preduvjet je za prihvaćanje i poimanje veličine ljudske žrtve. Nije li i Kristov primjer jedan u nizu onih na kojima se temelji (novi) poredak? Njegova smrt i njegova žrtva, a ona je bila prije svega žrtva čovjeka, uspostavlja novi poredak, a taj novi poredak daje joj duboki smisao i opravdanje. Ovdje smisla nema. Majka-pripovjedač ga ne nalazi, jer joj svaki trenutak svakodnevice koji slijedi opovrgava nastojanje da ga u njoj pronađe. Njezin sin, junak-ratnik u tome diskursu, jest samo *pharmakos*, žrtveni jarac čije prinošenje ne utječe bitno na stanje stvari. Nevin je, kao što bi Frye rekao, zato što je ono što se njemu dogodilo daleko veće od

posljedica bilo kojega njegova postupka, a kriv je utoliko što je pripadnik društva krivnje u kojemu su nepravde sastavni dio egzistencije. Baš poput Josefa K. u Kafkinu *Procesu*.

Ono što je na osobnoj razini nepojmljiva žrtva i prava agonija, na široj društvenoj razini predstavlja tek nepriželjkivanu, ali ipak uzgrednu posljedicu. Nerazmjernost osobnog i kolektivnog lijepo se vidi u prizorima prepoznavanja koje su gotovo sve majke-pripovjedači prošle. Očekivanje zajednice, uosobljene u likovima liječnika-patologa, vojnika-zapovjednika i njima sličnih, da u takvim situacijama budu u stanju na temelju dvije-tri kosti, polovice lubanje, popravljenog zuba, istrunute odjeće ili nekog sitnog osobnog predmeta identificirati ono što je nekoć bio živi čovjek, njezin sin, može se usporediti s postupkom koji je nametnut Josefu K. Besmislenost cijeloga postupka, nemogućnost snalaženja u labirintu birokracije, neuspjeli pokušaji dobivanja kakve-takve suvisle informacije koja se tiče sudbine glavnoga junaka, elementi su koji se nalaze u ispovijestima majki nestalih branitelja, a koje te pripovijesti i njihove glavne junake pozicioniraju u onaj dio književnosti koji se bavi pitanjima smislenosti egzistencije i čovjekovih uzaludnih pokušaja upravljanja vlastitim životom.

To jest proces, proces dezintegracije glavnoga junaka do razine neprepoznatljivosti, proces dezintegracije njegove osobnosti do razine nepostojanja, a sve to je postupak isključivanja glavnoga junaka iz društva, postupak karakterističan za ono što Frye pripisuje tragičkoj ironiji (Frye, 1957.).

Ne čudi stoga naizgled iracionalna, a u svojoj biti duboko opravdana reakcija, majke suočene s pokušajem prepoznavanja hrpe kostiju koje bi trebale biti njezin sin. Majčina je instinktivna reakcija odbijanje, čak i u situacijama kada po nečemu ipak prepozna da se radi o njezinome djetetu. Te kosti, i kada bivaju sahranjene, ni jednoj od njih nisu jamstvo da tu doista počiva njezino dijete, nijednoj od njih ne predstavljaju utjehu i ne donose smirenje već samo produbljuju agoniju i sumnje. Slute, naime, da bi prihvaćanje činjeničnog stanja predstavljalo sudioništvo u konačnoj degradaciji onoga što su nekoć bila njihova djeca. Bio bi to kraj postupka kojeg bi, poput Josefa K., mogle zaključiti riječima: "Poput psa."

4.4. Razlike u sadržaju traumatskih sjećanja očeva i majki nestalih osoba u odnosu na roditelje koji su identificirali svoju djecu na temelju analize DNA

Sjećanja traumatiziranih očeva i majki na traumatski događaj nestanka i posmrtnu identifikaciju sina variraju u intenzitetu doživljaja ($P < 0,05$, tablica 10, prilog 3.). Neke se traumatske epizode (*'Strah da bi nešto tuđe i strano kao što je DNA-identifikacija moglo*

odrediti sudbinu nestalog sina.' 'Nestala osoba žrtveni jarac.') učestalije ponavljaju od drugih. Sjećanje na traumu očituje se u opetovanju osjetnih sastavnica događaja kao što su vidne predodžbe, slušni, olfaktorni, kinestetski osjeti ili naleti intenzivnih osjećaja za koje traumatizirani tvrde da su “elementi originalnog traumatskog događaja“ odnosno “traumatske epizode“ (van der Kolk i Hooper, 2001., Hooper i van der Kolk, 2001.).

...Kaže: “Nestao.” “Kako nestao? Kud nestao?” Nije mi došlo do svijesti?! ‘Nestao’... ...kao netko... da ne zna. A čudni su mi bili ovi što sam pitala . “Kako? Niko ga ne pozna?! Nemoguće je da ga ni’ko ne pozna.”

Tu srijedu naveče da su bili u... Gdje su bili to? Ne znam. Otišli su odma' to jutro kad je došo. Oni su se bili pokrenuli... Ne znam, gdje su bili to jutro. Negdje jesu bili...i da je došao zapovjednik i da je pitao dobrovoljce da se ide u Ernestinovo, hoće ići kao izviđači unutra... jer u to vrijeme je bilo kao malo naše, malo četničko. I kaže: „Nije se vratio.“ I onda sam... Onda je došao ovaj... Ne znam. Ne znam... Nekako nije mi bilo jasno da neko može... da to može biti moguće. “Jel' poginuo?” Ne znaju. Onda sam pitala... taj Čato se pojavio i njega sam, ovaj, pitala: “Šta je on?... Jel' na spisku?”

I onda kaže on: “Nije sam. Mi imamo još njih koji su išli s njim u izvidnicu i ovi su ih zarobili. Mi ih nismo mogli izvući van.” I ništa. Ja sam se okrenula. On je gledao. I išla sam k'o da nisam svoja. Kud sad? Što sad?

Išla sam kući i onda sam rekla: “Miroslav je nestao. Ja ne znam što ću.”

I onda sam išla tražit tu na trgu... Na Međunarodni crveni križ. Otišla sam tamo... Ne. Otišla sam u Županiju? U Županiju? Tamo je bila...Tamo sam tražila. Tamo je bilo vojno nešto... Tamo sam išla... da mi je sin nesto, da hoću da znam... Di? Šta? Kako se moglo desiti da nestane?! Zar nikoga nije bilo? Znam da je on izvlačio druge. Zar se ni'ko nije našo da izvuče njega van. Mislim.. To su bila moja pitanja tad. To je bio... Ne znam sad...

(Ulomak iz svjedočanstva majke M.J.)

Ponovljena traumatska iskustva mogu se javljati i u stanjima “normalne osobnosti“ (Myers, 1915.) ali ponešto izmijenjena. Tako u prisjećanju na traumatsko iskustvo može izostati tjelesni odgovor koji prati to iskustvo, kao i pozitivna ili negativna emocionalna pratnja događaja ili može nastupiti stanje psihološke odnosno tjelesne tuposti.

“Možda ga jesam skoro sanjala ali ne znam. Sasvim sam izbila iz glave o čemu ni kako. Dogodi mi se da mi se izgubi a ne znam ni što ni kako.”

(Ulomak iz svjedočanstva majke M.V.)

Nekontrolirani i ponavljajući proboji traumatskih sjećanja i s tim povezana traumatska stanja – uključujući disocijativna stanja (disocijativni identitet), fragmentiranost i druga ego stanja – predstavljaju kontinuiran napor osobe da izbjegne unutarnje ili vanjske podsjetnike na traumu, što ima za posljedicu prekid veze s tijelom, emocijama, jastvom i socijalnim svijetom kojemu osoba pripada. Naposljetku takvo stanje vodi osjećaju praznine i beznađa (Janet, 1889., 1909. prema van der Hart i sur., 1989.).

“U jednoj vreći tri vrste kostiju, bez glave. ...i oni su te kosti složili. Zdenka je našla kao te vojničke, od JNA komade. Znaš, u tim vrećama.“...

...”Kad bi ja dobila tijelo, nema toga tko bi prije zakopavao ovaj sanduk da ja te kosti ne pogledam. Nema ga. Nema ga...”

“Ja sam te slike... I kad su izveli... nemaš kostiju: dugačka kost... Nemaš što vidjet. Svaka kost... nema tu.”

...“Ko zna? Ko zna? Prosto očima me gleda u onoj slici. Živ.”

(Ulomci iz svjedočanstva majke M.DŽ.)

S druge strane, odgovarajuća obradba sadržaja traumatskih sjećanja omogućava objedinjavanje ovih stanja.

...“ Ja sam išla na tu patologiju. Uopće nisam mislila da će to stvarno biti on. Međutim, kad je doktor otkrio plahtu, kad sam ja pogledala sat, odmah, odmah... Kostii ionako nisu bile poredane. Sve onako nabacano: ruka, glava, zubi... Ja sam mislila to će biti složeno u kostur kao što obično u praktikumima u školi bude, a ono samo tako nabacano.”

...”Ja sam to prvi put vidjela tako, uopće ljudske kosti a kamoli djetetove a podsvijest mi je odmah rekla da, iz duše: “To je on.” Imala sam vremena razmišljat. U momentu mi je prolazilo da ne priznam, “ma neću bacit kosti svog sina kad osjećam da je on.” Kad sam vidjela tu plombu i taj zub i sat pa ne može, to je on i gotovo. Da je bilo malo kose? Ništa...”

(Ulomci iz svjedočanstva majke V.B.)

“...Očigledno je. Ja tu fotografiju nisam htio donit kući jer oni su u Zagrebu zubala snimili da ja vidim. Je li, njegove zube... ...i gdje je dobio ...da je ona fotografija koja je tamo da je prava ...da je pogođen u glavu. E sad je na toj... e sad je i to... jer kad sam ja to gledao... Ja sam gledao. Je li to ona strana pogođena koju sam gledao na fotografiji? Da to nije neka podmetačina. Sam sebi, a ne njima, ta je rana (nap. pokazuje na sebi)... Tu je fotografija. E to je njegova... jer ta je bila samo od lubanje... “

(Ulomak iz svjedočanstva oca V.O.)

Ovi izmjenični obrasci “proboja“ ('intrusion') tjelesnih i emocionalnih reakcija i prekidi dodira ('detachment') između traumatskog događaja i njegove tjelesne i emocionalne pratnje izazivaju psihičke promjene koje se očituju u promjenama stanja svijesti. Te promjene mogu biti takve da omogućuju i prilagodbu u posebno ugrožavajućim situacijama; ipak je ta nesposobnost traumatske memorije da objedini traumatski doživljaj u jedinstven doživljaj osnovna podloga za promjene ponašanja svojstvene disocijativnom i posttraumatskom stresnom poremećaju (PTSP) (Spiegel, 1984.)

Dvojaki odgovor na traumatsko iskustvo koji počiva na načinu obrade (procesiranja) informacija čija je subjektivna posljedica suženje svijesti i disocijativna reakcija. Takvo stanje (Janet 1907. prema van der Hart i sur., 1989.) je nazvao promjenjivom svijesti ('alternate-consciousness paradigms'). Janetovi nalazi usporedivi su sa suvremenim saznanjima Crabtreeija (1992.) i van der Kolka (van der Kolk i Fessler, 1995., van der Kolk i sur., 2001.).

Stanje disocijacije zabilježeno u očeva i majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba, bliže je stanju disocijacije koje Guiraud (Guiraud, prema Porot 1984.) označava ‘mentalnom alijenacijom’. Ono nastaje zbog nemogućnosti sintetičke integracije dinamičkih komponenti ličnosti koje oblikuju pojam vlastitog selfa, ili pak stanje ličnosti u kojemu vlastito Ja ne priznaje neke primordijalne komponente ličnosti. Pronađeni posmrtni ostatci njihove djece bili su fragmentirani i izvan mogućnosti očiglednog prepoznavanja.

U istraživanju provedenom na istom uzorku majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba analiziran je sadržaj majčinih svjedočanstva i predmeta koje čuvaju u spomen na nestalog i posmrtno identificiranog sina. Pokazalo se da u verbalnoj naraciji majki dominiraju znaci i simptomi koji bi se mogli pripisati i tzv. “shizotipnim“ mehanizmima (bizarne ideje,

ambivalencija, opsesivno-kompulsivna zaokupljenost, verbigeracije, oskudna verbalna produkcija, vjerski zanos i onipotentni objekt, ideofektivna disocijacija i sl.). Autori (Jurčević i sur., 2005., 2007.) su dobivene pokazatelje tumačili kao simptomatske izraze traumatskog iskustva, a ne kao pokazatelje psihičkih poremećaja. Razlog više bio je to što ispitivane majke nisu primordijalno, a ni u vrijeme istraživanja, bolovale od psihičkih bolesti niti su imale ikakvih klinički značajnih neuroloških smetnji. Iskustvo nestanka sina i njegove posmrtno identifikacije bez mogućnosti vizualnog prepoznavanja, događaj je izvan uobičajenog iskustva koji iscrpljuje afektivne i perceptivno-kognitivne kapacitete ljudskog bića. Na to upućuju i mehanizmi obrane kojima se majke koriste u nošenju s gubitkom. Autori (Jurčević, 2005.) su mehanizme obrane s obzirom na njihova atribucijska obilježja svrstali u tri skupine: “održavanje primordijalnog stanja“, “očuvanje izgubljenog objekta“ i “negacija gubitka“. Za obrambene mehanizme koji saturiraju prvu i treću skupinu moglo bi se reći da su usmjereni na negaciju događaja nestanka i viđenih posmrtnih ostataka, uključivši i negaciju kao narativno odsustvo spomena smrti, te poricanje događaja. Poricanje događaja prisutno je i u fantazmu i u mašti, kao kompenzacija za anticipirajuću ili stvarnu smrt. Za razliku od navedenih skupina, skupina 'očuvanja izgubljenog objekta' saturirana je mehanizmima obrane koji su usmjereni na pokušaj internalizacije izgubljenog objekta putem projektivne identifikacije i investicija u zamjenski objekt (npr. “fenomen spomen-svijeće“) i sublimacija (npr. “rituali vezani za grob“). Mehanizme obrane sadržane u skupini “održanja primordijalnog stanja“ i “očuvanja izgubljenog objekta“, odgovaraju manično-opsesivnim obranama na način kako ih definira Klein (1975., str. 344-69). S druge strane, obrane koje čine faktor očuvanja izgubljenog objekta, odgovaraju obranama koje je Klein označila kao čin obnavljanja.

Takvu uzajamnu povezanost maničnih i opsesivnih obrana Klein (1975.) objašnjava strahovanjem “Ja“ da su opsesivni pokušaji obnavljanja doživjeli neuspjeh. Ta želja ožalošćenoga da kontrolira i nadzire izgubljeni objekt može utjecati i na čin obnavljanja koji se odvija u mislima, aktivnostima i sublimacijama. Objekti koji su predstavljali utočište ponovno postaju progonitelji. Tako majke nestalih osoba iskazuju svoju spremnost u prihvaćanju gubitka (“imanje groba“), ili u dodjeljivanju uloge nestalog drugoj osobi (“spomen-svijeća“), a gotovo istodobno izražavaju nadu da će se nestali vratiti (“osoba je možda živa“).

Modeli kojima se majka koristi u sučeljavanju s nestankom i posmrtnom identifikacijom sina ('coping strategy') po svojim se atribucijskim obilježjima mogu opisati kao: faktor

nemogućnosti mentalizacije gubitka, faktor poništenja stvarnosti, faktor iracionalne percepcije, te faktor disocijacije stvarnosti (Janet prema van der Hart i sur., 1989.). Zatečeno stanje u kojemu se majke nalaze desetak godina nakon nestanka sina, svojom neodređenošću i nemogućnošću usporedbe svojega iskustva gubitka sina s iskustvima drugih ljudi čini se podvojenim (“možda je nestali sin živ“/“možda je nestali sin mrtav“/“možda su ostatci tijela sinovljevi“/“možda ostatci tijela nisu sinovljevi“). Tako je u odnosu prema nestalom sinu i identifikaciji njegovih fragmentiranih posmrtnih ostataka prisutan ambivalentan odnos (Jurčević i sur., 2002.). Ambivalencija u širem značenju označava istodobno djelovanje dvaju suprotnih stavova ili osjećaja u odnosu prema objektu (Jurčević). Ambivalencija bi mogla predstavljati svojevrsan pokušaj smanjenja intenziteta stresa i upućivati na nemogućnost ožalošćenog u prihvaćanju strašne realnosti. Ona može predstavljati i određenu ekspresiju nade da će završiti patnje izazvane nestankom i žalošću. Taj kompromisni međuprostor kojega oblikuje ambivalencija dopušta distanciranje ožalošćenog od izvanjskog realiteta, s djelomičnim uranjanjem u vlastiti svijet unutarnjih objekata.

Žrtve traume često pokazuju umanjene sposobnosti svjesnog integriranja svojih iskustava. Upravo rascjep traumatske memorije omogućava svođenje traumatskog iskustva u okvire ostalih, uobičajenih kognitivnih iskustava (van der Kolk i sur., 1996., str. 309.). Stoga se sjećanja traumatskog iskustva i razlikuju od svakodnevnih sjećanja. Prisjećanje na traumu često je zasjenjeno senzornim komponentama događaja. Tako je vizualna, olfaktorna ili kinestetska očitovanja događaja moguće doživjeti kao intenzivni nalet (zamah) traumatskog iskustva (van der Kolk i sur., 2001., str. 22). Traumatska sjećanja organizirana na implicitnoj tj. perceptivnoj razini i nisu integrirana na semantičkoj razini (Piaget prema Buggle, 2001.). Tako je mogućnost njihova verbalnog opisa (eksplicitna razina) ograničena (van der Kolk, 1996., str. 287).

4.5. Primjena integrativnog idiografsko nomoteskog pristupa u ispitivanju sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina

Naše znanje o ljudima može biti strukturirano na tri različite razine i zadatak je psihologije ličnosti utvrditi: principe ponašanja važeće za sva ljudska bića (kao npr. socijalni principi učenja ili fenomenologija procesa), specifična obilježja skupina (npr. s obzirom na spol, rasnu pripadnost, zanimanje ili osobine ličnosti) kao i obilježja specifična za pojedinc (npr. prikaz kliničkog slučaja, osobna povijest i sl., Hermans i Bonarius, 1991.). Te su istraživačke razine

na određeni način nezavisne. Odgovori na probleme na jednoj razini analize nisu ujedno rješenja za drugu. Narativne studije, usmjeravanjem pozornosti na opća, fundamentalna i konstitutivna određenja (ontološka) ljudskog ponašanja, pružaju povijesne i empirijske osnove istraživanju određenih fenomena s obzirom na njihova vremenska, relacijska, kulturalno specifična ili institucionalna određenja (Somers, 1994.).

Ontološki pristup sadržaju naracije osigurava uvjete za proučavanje načina formiranja identiteta u relacijskom i povijesnom kontekstu, nasuprot krutim kategorizacijama koje identitet promatraju kao 'nešto' ukorijenjeno u prostor i vrijeme (Somers, 1994.). Tako ontološka pripovijest, osim društvene, sadrži i interpersonalnu odrednicu, za razliku od tradicionalnog pristupa naraciji putem pričanja pripovijesti kao ograničenog načina ili oblika predstavljanja (Somers, 1994.).

Znanje o pojedincu ne podrazumijeva da ta ista znanja vrijede za skupinu ili da su univerzalna (općeljudska). Isto se tako, uz određeni oprez i uopćavanja (generalizacije), mogu primjenjivati na pojedinca. Klasičnim pristupom traumi po kojemu sve traumatizirane osobe 'dijele zajedničke osobine u skladu s određenom teorijskom koncepcijom', socijalni interes i intervencije usmjerene su samo na tu skupinu, oko koje postoji teorijski i socijalni konsezus da je traumatizirana. Tako traumatizirani pojedinci koje ne dijele 'značajke' skupine ostaju i dalje marginalizirani i lišeni ne samo socijalnog priznanja '*vrijednosti izubljenog djeteta na posebno traumatičan način*' već i suosjećanja. Traumatska iskustva oko kojih postoji socijalno-političko suglasje (npr. PTSP u hrvatskih vojnika) mogu se doživjeti privilegirenim u odnosu na iskustva drugih osoba izloženih ratnim stradanjima. Priča o posttraumatskom stresnom poremećaju u hrvatskih vojnika čini se kao nomotetska izvedenica u okviru te dijagnostičke kategorije. Takvo društveno precjenjivanje traumatskog iskustva jedne skupine u odnosu na iskustva ostalih skupina izloženih istoj traumi (gubitak članova obitelji u ratu, očevidci zločina, ranjavanje, civilne žrtve rata, nestanak i traženje srodnika, pripadnici neprijateljske vojske, i sl.) Derek Summerfield (Summerfield, 2001.) označava 'domišljatošću' ('invention', Derek Summerfield, 2001.) društva i politike u procesu vrjednovanja težine traumatskog iskustva ('discovery of disorder', Summerfield, 2001.).

Nomotetski izvedene relacije o ljudskom ponašanju ponekad se razlikuju ili su suprotne individualnim obilježjima pojedinca (Hermans, 1988.). Tako je u ovom istraživanju na temelju dobivenih pokazatelja pouzdanosti (Krippendorf alpha) moguće izdvojiti svjedočanstva u kojima su prisutne probrane teme od svjedočanstava u kojima nije moguće naći takve sadržaje. Takav primjer su svjedočanstva dvojice očeva koja se odnose na nestalog

sina. Procjene sadržaja svjedočanstva 6. i 7. oca, osim što su manje pouzdane, mogu upućivati i na drukčiji način oblikovanja (naracije) traumatskih sjećanja na nestalog. S druge strane, može postojati nesuglasje među procjenjivačima u nekim dijelovima sadržaja u inače pouzdanom uzorku. Između ostaloga, odgovarajuća razina suglasja procjenjivača upućuje na to koje su odluke pojedinog procjenjivača razumljive te treba li ih uključiti u konačne podatke. Tako se mogu navesti i dijelovi sadržaja oko kojih postoji nesuglasje. Istraživaču je ostavljena mogućnost da odluči što će učiniti s tim sadržajima. Zavisno od podataka i značajki procjenjivača, nesuglasje se može objasniti kao slučajnost, vodeći se pritom zakonom većine (npr. jedan od ukupnog broja procjenjivača).

5. ZAKLJUČCI

Analiza sadržaja sjećanja na nestalog i posmrtno identificiranog sina prijelaz je s pripovijedanja „životne priče“ o nestalom sinu na analizu sadržaja njihovih sjećanja (svjedočanstva): kodiranje jedinica sadržaja, procjenu tih jedinica i utvrđivanje pouzdanosti procjena. Utvrđivanjem pouzdanosti izvršenih procjena (Krippendorf Alpha 0.60-0.80) trojice procjenjivača omogućilo nam je izvođenje zaključaka o jedinstvenosti promatrane pojave i o njezinim mogućim očitovanjima (značajke i jasnoća emocionalnih epizoda sačuvanih u sjećanju na nestalog sina):

1. Sjećanje majke i oca na traumatski događaj nestanka sina *živo je i jasno* odvojeno od ostalih životnih događaja u njihovu životu. Iz sadržaja sjećanja oca i majke na traumatski događaj nestanka sina moguće je izdvojiti deset senzorno-slikovnih emocionalnih epizoda: 1. Strah da bi nešto tuđe i strano, kao što je DNA-identifikacija, moglo razriješiti sudbinu nestalog sina'; 2. 'Nestala osoba – žrtveni jarac'; 3. 'Odabir spomen-svijeće na nestaloga.; 4. "Možda se ipak dogodi čudo - vjerovanje u nadnaravno.; 5. 'Umor od traženja – sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti."; 6. Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.; 7. 'Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljevoga postojanja.; 8. 'Ispovijed - sakrament pokore i pomirenja.‘; 9. 'Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu.; 10. Ponavljajući bljeskovi sjećanja ('flash back' epizode): obmane osjetila i tjelesni rastroj, dekompenzacija.

2. Sjećanja traumatiziranih očeva i majki na traumatski događaj nestanka u odnosu na traumatski događaj posmrtno identifikacije sina razlikuju se u intenzitetu doživljaja. Posttraumatska disocijativna reakcija najizraženija je prilikom prisjećanja na događaj posmrtno identifikacije sina na temelju analize DNA, bez vizualne prepoznatljivosti (fragmentirani dijelovi tijela: ostaci kostiju, zubalo i sl.). Te naročito remeteće doživljaje prati nedostatak pojmovnika za viđene posmrtno ostatke tijela, zatečenost viđenim i bizarne asocijacije. Tako se traumatska epizoda '*Strah da bi nešto tuđe i strano kao što je DNA-identifikacija moglo odrediti sudbinu nestalog sina.*' učestalije ponavlja od drugih. Sjećanje na traumu očituje se u opetovanju osjetnih sastavnica događaja kao što su vidne predodžbe, slušni, olfaktorni, kinestetski osjeti ili naleti intenzivnih osjećaja za koje traumatizirani tvrde da su "elementi originalnog traumatskog događaja", odnosno traumatske epizode. Stanje disocijacije bliže je stanju disocijacije koje Guiraud (Guiraud, prema Porot 1984.) označava

‘mentalnom alijenacijom’. Nastaje zbog nemogućnosti sintetičke integracije dinamičkih komponenti ličnosti koje oblikuju pojam vlastitog Ja, ili pak stanje ličnosti u kojemu vlastito Ja ne priznaje neke primordijalne komponente ličnosti.

3. Način na koji očevi opisuju svoje doživljaje vezane uz nestalog sina statistički se značajno razlikuje od majčina opisa. Te su razlike najočitije u naglašenosti (5/30) tema koje se pojavljuju u sadržaju svjedočanstva: *Nestali je u djetinjstvu bio vrlo boležljiv, sklon ozljedama.; Izražava strah da će poludjeti.; Sadržaj snova pridonosi jačanju stava "sin je živ" ili "sin je mrtav".; Bog i molitva jedina su utjeha koja im otklanja misli od njihove nevolje.; Ožalošćeni ne zna što se s njim (njom) događalo nakon što su čuli vijest (gubi svijest, suženje svijesti).* Ti se sadržaji u narativnim iskazima majki pojavljuju u istovjetnom (sinonimnom) značenju dok su u očeva prisutni u naznakama, dati u isprekidanoj naraciji kao da 'bježe' pred prisjećanjem i završavaju u samoironiji i plaču. Otac traumatski događaj opisuje kao 'tihi promatrač' i u stereotipnoj naraciji iznosi opće stavove o “ratu“, “žrtvi“ i „drugim ljudima“. Otac u svojoj naraciji ni ne pokušava dati smisao svom gubitku. Niti jedan otac, za razliku od majki, ne nalazi utjehu u molitvi. U njegovu iskazu dominiraju dva stava vezana uz nedoumicu ishoda nestanka “nestali sin je mrtav“ i “želja da nađe nestalog sina i da ga sahrani“, dok naraciju o sinovljevom odrastanju i životu odlikuju živost i jasnoća sjećanja. U narativnom iskazu majke dominiraju ponavljanja pojedinih doživljaja (tema) kojima majke svaki put pridružuju nova značenja. Tako ‘bljeskovi sjećanja’ postaju središnja zbivanja u nastanku pripovijesti o nestalom sinu. ‘Bljeskovi sjećanja’, ispričani tematski ili epizodno osiguravaju narativnu vezu s drugim uspomnama i tuđim iskustvima.

Majčin narativni iskaz oslikava njezino nastojanje da zaokruži priču o životu i žrtvi svojega sina na osnovu vrlo malo podataka s kojima raspolaže. U svim iskazima majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba odsutan je spomen smrti.

Pripovijest o nestalom sinu moguće je sagledati epizodno kao deset različitih priča o sinu. Tako da se svaka emocionalno senzorna epizoda čini kao priča za sebe. U tom smislu, pričanje priča detaljna je ekspresija određene emocionalne sheme, ili dijela sheme, dane u verbalnom obliku. Emocionalno iskustvo nestanka sina i posmrtno identifikacije njegovih fragmentiranih posmrtnih ostataka na temelju analize DNA čini se zarobljenim unutar simboličnog konteksta (verbalnog sustava) i referencijalno vezanim u specifične tvorbe kao što su “predodžbe“ (engl., image) i emocionalne epizode. To omogućava ožalošćenom ocu i

majki da svoje emocionalne doživljaji mogu ispričati u epizodičnom obliku. Tako ova ontološka pripovijest o nestalom i posmrtno identificiranom sinu osim društvene sadrži i interpersonalnu odrednicu za razliku od tradicionalnog pristupa naraciji putem pričanja pripovijesti kao ograničenog načina ili oblika predstavljanja.

LITERATURA

1. Klein SB, Cosmides L, Tooby J, Chance S. Priming exceptions: A test of the scope hypothesis in naturalistic trait judgments. *Social Cognition* 2001;19(4):443-468.
- 2.
3. Markus, H., Cross, S., Wurf, E. (1990). The role of the self-system in competence. In R. J. Sternberg & J. Kolligian, Jr. (Eds.), *Competence considered* (pp. 205-225). New Haven, CT: Yale University Press.
4. Ogilvie DM, Ashmore RD. Self with other representation as a unit of analysis in self concept research. U: Curtis RC (ur.). *The relational self. Theoretical convergences in psychoanalysis and social psychology*. New York: Guilford Press, 1991:282-314.
5. Kihlstrom JF, Beer JS, Klein SD. Self and Identity as Memory. U: *handbook of Self and identity*. Leary MR, Tangney JP. Guilford Press, 2002:68-91.
6. Anderson SM. Self-knowledge and social interference: The diagnosticity of cognitive/affective and behavioral data. *Journal of Personality and Social Psychology* 1984(46):294-307.
7. Anderson SM, Chen S. The Relational Self: An Interpersonal Social-Cognitive Theory. *Psychological Review* 2002(109/4):619-645.
8. Blaxter M. *Health*. Cambridge: Polity Press, 2004:146-147.
9. Farah, M.J. The Neurological Basis of Mental Imagery: A Componential Analysis. *Cognition* 1984;18: 245-72.
10. Farah, M.J. Is Visual Imagery Really Visual? Overlooked Evidence from Neuropsychology. *Psychological Review* 1988;95:307-317.
11. Farah MJ, Hamond KM, Levine DN, Calvanio R. Visual and Spacial mental imagery: Dissociable system of representation. *Cognitive Psychology* 1988(20):439-462.
12. Farah MJ, Hammond KM. Mental rotation and orientation - invariant object recognition: Dissociable processes. *Cognition* 1988(29):29-46.
13. Kihlstrom JF, Klein SB. The self as a knowledge system. U: Wyer RS i Srull TK (ur.). *Handbook of social cognition*. Vol 1. Basic Process. Hillsdale, Nj: Erlbaum; 1994:153-208.
14. Bucci W. (1995) The power of the narrative; A multiple code account. In Pennebaker, J. (Ed.) *Emotion, Disclosure and Health*, Washington, D.C.: American Psychological Association Books; 1995:93-122.
15. Bucci W. The language of emotions; An evolutionary perspective. *Journal of Evolution and Cognition* 2002; :172-183.
16. Bucci W. Symptoms and symbols; A multiple code theory of somatization. *Psychoanalytic Inquiry* 1997;17:151-172.

17. Kaplan C, Simon HA. In search of insight. *Cognitive Psychology* 1990;22:374-419.
18. Fodor J, Pylyshyn Z. Correctionism and cognitive architecture. *Cognition* 1988;2/X:3-71.
19. Fodor J. Concepts: a potboiler. *Cognition* 1994;50:95-113
20. Kosslyn SM, Pomerantz JR. Imagery, Propositions and the Form of Internal Representations. *Cognitive Psychology* 1977;9:52-76.
21. Markowitsch HJ. Autobiographical memory: a bicultural relies between subject and environment. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci.* 2008(258/5):98-103.
22. Tulving E. Episodic memory and autoeoesis. Uniquely human? U: Terrace HS, Metcalfe J. (ur.) *The Missing Link in Cognition.* New York, NY: Oxford University Press, 2005:4-56.
23. Tulving E. Episodic memory. L. Squire L. (ur.) *Encyclopedia of Learning and Memory.* New York: Macmillan, 1992:161-163.
24. Tulving E. What is episodic memory? *Cur. Dir. Psych. Sci.* 1993;2/3:67-70.
25. Tulving E. Episodic memory: From mind to brain. *Annual Review of Psychology* 2002;53:1-25.
26. Tulving E, Markowitsch HJ. (1998). Episodic and declarative memory: Role of the hippocampus. *Hippocampus* 1998; 8:198-204.
27. Markowitsch HJ. Functional amnesia: the mnesic block syndrome. *Revue de Neuropsychologie* 2000;10/1:175-198.
28. Winograd T. Frame representations and the procedural-declarative controversy. U: D. Bobrow D, Collins A. (ur.), *Representation and understanding: Studies in cognitive science.* New York: Academic Press, 1975:185-210.
29. Anderson JR. Practice, working memory, and the ACT* theory of skill acquisition: A comment on Carlson, Sullivan, and Schneider. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 1989;15:527-530.
30. Anderson JR, Reder LM, Lebiere C. Working memory: Activation Limitations on Retrieval. *Cognitive Psychology* 1996;30:221-256.
31. Nelson TO. Consciousness and metacognition. *American Psychologist* 1996;51:102-106

32. Reder LM, Schunn CD. Metacognition Does Not Imply Awareness: Strategy Choice is Governed by Implicit Learning and Memory. U: Reder LM. *Implicit memory and metacognition*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Ass, 1996;45-79.
33. Bandura A. Exercise of human agency through collective efficacy. *Curr. Dir. Psychol. Sci.*, 2000;9:75-78.
34. Tulving E. Varieties of consciousness and levels of awareness in memory. U: Baddeley A, Weiskrantz E. (ur.) *Attention: Selection, awareness, and control. A tribute to Donald Broadbent*. London: Oxford University Press, 1993: 283-299.
35. Wheeler M, Stuss DT, Tulving E. Toward a theory of episodic memory: The frontal lobes and autoeic consciousness. *Psychological Bulletin* 1997;121: 331-354.
36. Squire LR, Zola-Morgan M, Clark RE. Recognition memory and the medial temporal lobe: a new perspective. *Nat Rev Neurosci* 2007;8/11:872-883.
37. Gardiner JM, Parkin AJ. Attention and recollective experience in recognition memory. *Memory & Cognition* 1990;18/6:579-583.
38. Brewin SR, Beaton A. Thought suppression, intelligence, and working memory capacity. *Behaviour Research and Therapy* 2002;40:923-930.
39. Tulving E, Markowitsch HJ. Episodic and declarative memory: Role of the hippocampus. *Hippocampus* 1998;8:198-204.
40. Markowitsch HJ. Autobiographical memory: a biocultural relais between subject and environment. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci* 2008;258(5):98-103.
41. Axmacher N, Mormann F, Fernandez G, Elger CE, Fell J. Memory formation by neuronal synchronization. *Brain Res Rev* 2006;52:170-182.
42. Stickgold R. Sleep-dependent memory consolidation. *Nature* 2005;437/7063:1272-8.
43. Haist F, Bowden Gore J, Mao H. Consolidation of human memory over decades revealed by functional magnetic resonance imaging. *Nature Neuroscience* 2001;4:1139-1145.
44. Tulving E. Organization of Memory. Quo vadis?. U: MS Gazzaniga MS. (ur.) *The Cognitive Neurosciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995:839-847.
45. Tulving E, Kapur S, Markowitsch HJ, Habib R, Houle S. Neuroanatomical correlates of retrieval in episodic memory: auditory sentence recognition. *Proceedings of the National Academy of Science USA* 1994;91:2012-2015.
46. Mishkin M, Vargha-Khadem F, Gadian DG. *Amnesia* and the organization of the hippocampal system. *Hippocampus* 1998;8:212-216.

47. Markowitsch HJ. Diencephalic amnesia: a reorientation towards tracts? *Brain Res Rev* 1988;13:351-370.
48. Markowitsch HJ. Psychogenic amnesia. *NeuroImage* 2003;20:132-138.
49. Cahill L, McGaugh JL. A novel demonstration of enhanced memory associated with emotional arousal. *Consciousness Cognit* 1995;4:410-421
50. Adolphs R, Tranel D, Denburg N. Impaired Emotional Declarative Memory Following Unilateral Amygdala Damage. *Learn Mem* 2000;7/3:180-186.
51. Smith ER, DeCoster J. Dual-Process Models in Social and Cognitive Psychology: Conceptual Integration and Links to Underlying Memory Systems. *Personality and Social Psychology Review* 2000;472:108-131.
52. Srivastava S, Beer JS. How Self-Evaluations Relate to Being Linked by Others: Integrating Sociometer and Attachment Perspectives. *Journal of Personality and Social Psychology* 2005;89/6: 966-977.
53. Piaget J. *Play, dreams and imitation in childhood*. London: Routledge & Kegan Paul, 1962.
54. Howe M, Courage M. On resolving the enigma of infantile amnesia. *Psychological Bulletin* 1993;113:305-326.
55. Pillemer DB, White SH. Childhood events recalled by children and adults. *Advances in Child Development and Behavior* 1989;21:297-340.
56. McCabe A, Capron E, Peterson C. *The Voice of Experience: The Recall of Early Childhood and Adolescent Memories by Young Adults*. U: McCabe A, Peterson C. (ur.) *Developing narrative structure*. Lawrence Erlbaum Ass, Publishers: Hallscale, New Jersey Hove and London, 1991a:137-173.
57. Peterson C, McCabe A. *Linking Children's Connective Use and Narrative macrostructure*. U: McCabe A, Peterson C. *Developing narrative structure*. Lawrence Erlbaum Ass, Publishers: Hallscale, New Jersey Hove and London, 1991b:29-55.
58. Neisser U. Two perceptually given aspects of the self and their development. *Developmental Review* 1991;11/3:197-209.
59. Usher JA, Neisser U. Childhood Amnesia and the beginnings of memory for early life evants. *Journal of Experimental Psychology: General* 1993;122:155-165.
60. Hudson JA, Shapiro LR. *From Knowing to Telling: The development of Children Scrips, Stories, and personal Narratives*. U: McCabe A, Peterson C. (ur.) *Developing narrative structure*. Lawrence Erlbaum Ass, Publishers: Hallscale, New Jersey Hove and London, 1991c:89-137.

61. Winograd E, Killinger WA. Relating age at encoding in early childhood to adult recall: Development of Flashbulb Memories. *Journal of Experimental Psychology: General* 1983;112:413-422.
62. Fivush R, Haden CA. Introduction: Autobiographical memory, Narrative and Self. U: Fivush R, Haden CA. *Autobiographical Memory and the construction of a Narrative Self. Developmental and Cultural Perspectives*. New York: Lawrence Erlbaum Ass., inc., Publishers, 1994:vii-xv.
63. Fivush R. Constructing narrative, emotion, and self in parent-child conversations about the past. U: Neisser U, Fivush R. *The remembered self- Construction and accuracy in the self-narrative*. New York: Cambridge University Press, 1994:205-235.
64. Miller PJ, Mehler RA. The Power of Personal Storytelling in Families and Kindergartens. U: Dyson A, Genishi C. (ur.) *The Need for Story: Cultural Diversity in Classroom and Community*. Illinois: National Council of Teachers of English, 1994:38-57.
65. Miller PJ, Sperry LL. Early talk about the past: The origins of conversational stories of personal experience. *Journal of Child Language* 1988;15:293-315.
66. Dyson AH. Ayesha and William. Chapter 8. U. Dyson AH. *Social worlds of children learning to write in an urban primary school*. New York: Teachers College Press, 1993:189-215.
67. Wellman HM, Wolley JD. From simple desires to ordinary beliefs: The early development of everyday psychology. *Cognition* 1990;35/3:245-275.
68. Labov T. Social structure and peer terminology in a black adolescent gang. *Language in Society* 1982;11:391-411.
69. Spence DP. Narrative Truth and Theoretical Truth. *Psychoanal Q* 1982;51:43
70. Waldfogel, S. The frequency and affective character of childhood memories. *Psychological Monographs* 1948;62:1-39.
71. Nelson CA. The ontogeny of human memory: a cognitive neuroscience perspective. *Developmental Psychology* 1995;31:723-738.
72. Pillemer DB, Picariello ML, Pruett JC. Very-long term memories of a salient preschool event. *Applied Cognitive Psychology* 1994;8:95-106.
73. Rovee-Collier, C. Dissociations in infant memory: Rethinking the development of implicit and explicit memory. *Psychological Review* 1997;104:467-498.
74. Hayne H, Rovee-Collier C. The organization of reactivated memory in infancy. *Child development* 1995;66(3):893-906

75. Hayne H, Boniface J, Barr R. The development of declarative memory in human infants: Age-related changes in deferred imitation. *Behavioral Neuroscience* 2000; 114: 77-83.
76. Howe ML., Courage ML. On resolving the enigma of infantile amnesia. *Psychological Bulletin*, 1993;113: 305-326.
77. Fivush R. The functions of event memory: Some comments on Nelson and Barsalou. U: Winograd E, Neisser U. (ur), *Remembering reconsidered: Ecological and traditional approaches to the study of memory*. New York: Cambridge University Press,1988:277-282).
78. Nelson K. The Psychological and Social Origins of Autobiographical Memory. *Psychological Science* 1993;4:7–14.
79. Perner J, Ruffman T. Episodic memory and autothetic consciousness: Developmental evidence and a theory of childhood amnesia. *Journal of Experimental Child Psychology*. Special Issue: Early memory 1995;59:516-548.
80. Mullen MK. Earliest recollections of childhood: a demographic analysis. *Cognition* 1994;52/1:55-79.
81. Rubin DC, Schulkind MD. Properties of word cues for autobiographical memory. *Psychol Rep* 1997;81/1.47-50
82. Main M, Kaplan N, Cassidy J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. U: Bretherton I, Waters E (ur.), *Growing points of attachment theory and research*. Monographs of the Society for Research in Child Development 1985;50/209), 66-106.
83. Main, M. (1991). Metacognitive knowledge, metacognitive monitoring, and singular (coherent) vs. multiple (incoherent) models of attachment. Findings and directions for future research. U: Parkes CM, Stevenson-Hinde J, Marris P. (ur.), *Attachment across the life cycle*. London: Tavistock, 1991:127—159.
84. Ijzendoorn MH. Adult Attachment Representations, Parental Responsiveness, and Infant Attachment. A Meta-analysis on the Predictive Validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin* 1995;117/3:387-403.
85. Bretherton I, Ridgeway D, Cassidy J. Assessing Internal Working Models of the Attachment Relationship. An Attachment Story Completion Task for 3-year-olds. U: Greenberg MT, Cicchetti D, Cumming EM *Attachment in Preschool Years. Theory, Research and Intervention*. . London: The University Chicago Press, 1993:273-311.
86. Bretherton I. A Communication perspective on Attachment Relationships and Internal Working Models. Monographs of the Society for Research in Child Development 1995;60/2-3:310-329.

87. Oppenheim D, Waters HS. Narrative Process and Attachment Representations: Issues of Development and Assessment. *Monographs of the Society for Research in Child Development* 1995;60(2-3):197-215.
88. Fivush R. The social construction of personal narratives. *Merrill-Palmer Quarterly* 1991;37:59-82.
89. Reese E, Fivush R. Parental styles for talking about the past. *Developmental Psychology* 1993;29:596-606.
90. Reese E, Haden C, Fivush R. Mother-child conversations about the past: Relationships of style and memory over time. *Cognitive Development* 1993;8:403-430.
91. Fivush R, Fromhoff, FA. Style and structure in mother-child conversations about the past. *Discourse Processes* 1988;11:337-355.
92. Tessler M, Nelson K. Making memories: The influence of joint encoding on later recall by young children. *Consciousness and Cognition: An International Journal* 1994;3/3-4:307-326.
93. White SH, Pilemer DB. Childhood amnesia and the development of a socially accessible memory system. U Kihlstrom FF, Evans FJ. (ur.), *Functional disorders of memory*. NJ: Hillsdale, Erlbaum, 1979:29-73.
94. Damasio AR. *Descartes' error: Emotion, reason and the human brain*, NY: Grosset/Putnam, 1994.
95. Benderly BL, Greenspan SI. Questioning a Historical Dichotomy. Introduction. U: Benderly BL, Greenspan SI. *The Growth of the Mind*. Cambridge, Massachusetts: A Merloyd Lawrence Book, 1997:1-13.
96. Terr LC. What happens to early memories of trauma? A study of twenty children under age five at the time of documented traumatic events. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 1988;27/1:96-104.
97. Piaget J, Inhelder B. *The Child constructions of quantities*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974.
98. Scobbie JM, Gibbon F, Hardcastle WJ, Fletcher P. Covert contrast as a stage in the acquisition of phonetics and phonology. *QMC Working Papers in Speech and Language Sciences* 1996;1:43-62.
99. *Walkerdine V. Counting Girls Out*. London: Falmer Press, 1998.
100. Emde RN. The Prerepresentational Self and its Affective Core. *Psychoanalytic Study of the Child* 1983;38:165-192.

101. Hamann S. Cognitive and neural mechanisms of emotional memory. *Trends in Cognitive Sciences* 2001;5(9):394-400.
102. Neisser U, Harsch N. (1992). Phantom flashbulbs: False recollections of hearing the news about Challenger. Vol. 4. U Winograd E, Neisser U. (ur.), *Affect and accuracy in recall: Studies of "flashbulb" memories*. New York: Cambridge University Press, 1992:9-31.
103. Chambers D, Reisberg D. *What an Image Depicts Depends on What an Image Means*. *Cognitive Psychology* 1992;24:145-74.
104. McGaugh JL. Memory: A Century of Consolidation. *Science*, 2000;287:248-251.
105. Mechanic MB, Resick PA, Griffin MG. A comparison of normal forgetting, psychopathology, and information processing models of reported amnesia for recent sexual trauma. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1998;66/6:948-957.
106. van Giezen AE, Arensman E, Spinhoven P, Wolters G. Consistency of memory for emotional arousing events: A review of prospective and experimental studies. *Clinical Psychology Review* 2005;25: 935-953.
107. American Psychiatric Association. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.). Washington, DC: 1994.
108. Conway MA. *Flashbulb Memories*. Hove: Erlbaum, 1995.
109. Conway MA, Pleydell Pearce CW. The construction of autobiographical memories in the self memory system. *Psychol. Rev.* 2000;107:261-288.
110. Conway MA. Sensory perceptual episodic memory and its context: autobiographical memory. *Phil. Trans. R. Soc. Lond. B.* 2001;356:1375-1384.
111. Southwick SM, Morgan A, Nicolau AL, Charney D. Consistency of Memory for Combat-Related Traumatic Events in Veterans of Operation Desert Storm. *Am J Psychiatry* 1997;142(2):173-177.
112. Brown B, Kulik J. Flashbulb memories. *Cognition* 1977;5:73-79.
113. Schacter, D.L. (1996). *Building Memories. Encoding and Retrieving the present and the Past*. U: Schacter DL *Searching for memory: the brain, the mind, and the past*. New York: Basic Books, 1996;15-39.
114. Cahill L, McGaugh JL. A novel demonstration of enhanced memory associated with emotional arousal. *Consciousness and Cognition* 1995;4:410-21.
115. Christianson SA. Flashbulb memories: Special, but not special. *Memory and Cognition* 1989;17:433-443.

116. Christianson SA, Loftus EF. Some characteristics of people's traumatic memories. *Bulletin of the Psychonomic Society* 1990;28:195-198.
117. Neisser U. John Dean's Memory: A Case Study. *Cognition* 1981;9:102-115.
118. Zola SM. Memory, amnesia, and the issue of recovered memory: neurobiological aspects. *Clinical psychology Review* 1998;18/8:915-932.
119. Brewin, CR, Dalgleish T, Joseph, S. A dual-representation theory of Post-Traumatic Stress Disorder. *Psychological Review* 1996;106:670-686.
120. Melchert TP, Parker RL. Different forms of childhood abuse and memory. *Child Abuse and Neglect* 1997;21:125-135.
121. Loftus EF. Our changeable memories: Legal and practical implications. *Nature Reviews: Neuroscience* 2003;4:231-234.
122. Hyman IE, Loftus EF. Errors in Autobiographical Memory. *Clinical Psychology Review* 1998;18(8):933-947.
123. Hyman IE, Pentland J. The Role of Mental Imagery in the Creation of False Childhood Memories. *Journal of Memory and Language* 1996;35:101-117.
124. Fergusson DM, Horwood LJ, Woodward LJ. The stability of child abuse reports: A longitudinal study of young adults. *Psychological Medicine*, 2000; 30: 529-544.
125. Spiegel D. Hypnosis, Dissociation, And Trauma: Hidden and Overt Observers. U Singer JL. *Repression and Dissociation. Publications for Personality Theory, Psychopathology, and Health.* Chicago: The University Press, 1990;121-143.
126. Cardena, E. The domain of dissociation. U: Lynn SJJ. Rhue JW. (ur.) *Dissociation: Clinical and theoretical perspectives* 1994:15-31.
127. Amir N, Cashman LA, Foa E. Strategies of thought control in obsessive-compulsive disorder. *Behaviour Research and Therapy* 1997;35:775-777.
128. Marmar CR, Weiss DS, Metzler TJ, Delucchi K. Characteristics of emergency services personnel related to peritraumatic dissociation during critical incident exposure. *Am J Psychiatry* 1996; 153:94-102.
129. Christianson SA. Emotional stress and eyewitness memory: a critical review. *Psychological Bulletin*,1992;112: 284-309.
130. Putnam FW, Carlson EB, Ross CA, Anderson G, i sur. Patterns of dissociation in clinical and nonclinical samples. *Journal of Nervous & Mental Disease* 1996;184:673-679.

131. *van der Kolk*, BA. The drug treatment of post-traumatic stress disorder. *Journal of Affective Disorders* 1987;13:203-213.
132. *van der Hart*, Brown P, *van der Kolk* B. Pierre Janet's Treatment of Post-traumatic Stress. *Journal of Traumatic Stress* 1989;2/4:1-11.
133. *Marmar* CR, *Weiss* DS, *Metzler* TJ and *Delucchi* K. Characteristics of emergency services personnel related to peritraumatic dissociation during critical incident exposure *Am J Psychiatry* 1996; 153:94-102
134. *Marmar* CR., *Weiss* DS, *Metzler* TJ. Peritraumatic dissociation and posttraumatic stress disorder. U *Bremner* JD, *Marmar* CR. (ur.), *Trauma, memory, and dissociation*. Washington, DC: American Psychiatric Press: 1998:229-252.
135. *Kihlstrom* JF, *Klein* SB. The self as a knowledge structure. U *R. S. Wyer* RS, *Srull* TK. (ur.), *Handbook of Social Cognition*. (Vol. 1: Basic Processes), Hillsdale: Erlbaum, 1994:153-208.
136. *Cardena* E, *Spiegel* D. Diagnostic Issues, Criteria and Comorbidity of Dissociative Disorder. U: *Michelson* L, *Ray* W. (ur.) *Handbook of Dissociation: Theoretical, Empirical and Clinical Perspectives*, New York-London: Plenum Press, 1996:227-251.
137. *Foa* EB, *Molnar* C, *Cashman* L. Change in rape narratives during exposure therapy for posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress* 1995;8(4):675-690.
138. *Gerhuny* BS, *Thayer* JF. Relations among psychological trauma, dissociative phenomena, and trauma-related distress: A review and integration. *Clinical Psychology Review* 1999;19(5):631-657.
139. *Cardena* E. The domain of dissociation. U. *Lynn* SJ, *Rhue* JW. (ur.) *Dissociation: Clinical and theoretical perspectives*. New York: Guilford Press, 1994:15-31.
140. *Steinberg* M. Advances in the clinical assessment of dissociation: The SCID-D-R. *Bulletin of the Menninger Clinic* 2000;164(2):146-163.
141. *Waller* NG, *Ross* CA The Prevalence and Biometric Structure of Pathological Dissociation in the General Population: Taxometric and Behavior Genetic Findings. *Journal of Abnormal Psychology* 1997:106/4:499-510
142. *Briere* J, *Weathers* FW, *Runtz* M. Is Dissociation a Multidimensional Construct? Data from the Multiscale Dissociation Inventory. *Journal of Traumatic Stress* 2005;18(3):221-231.
143. *Atchison* M, *McFarlane* AC. A review of dissociation and dissociative disorders. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry* 1994;28:591-599.

144. Ray WJ. Dissociation in normal populations. U: Michelson LK, Ray WJ. (ur.), Handbook of dissociation: Theoretical, empirical, and clinical perspectives. New York: Plenum Press, 1996:51-66.
145. Steele K, van der Hart O, Nijenhuis ERS. Phase-Oriented Treatment of Structural Dissociation in Complex Traumatization: Overcoming Trauma-Related Phobias. *Journal of Trauma & Dissociation* 2005;6/3:11-53.
146. van der Hart O, Nijenhuis E, Steele K, Brown D. Trauma-related dissociation: conceptual clarity lost and found. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry* 2004;38:906–914.
147. Spiegel D, Hunt T, Dondershine H. (1988). Dissociation and hypnotizability in posttraumatic stress disorder. *American Journal of Psychiatry*, 1988;145:351-355.
148. Noyes R, Hoenck PR, Kupperman BA. Depersonalization in accident victims and psychiatric patients. *J Nerv Ment Dis* 1977;164:401-407.
149. Gelinis DJ. The persisting negative effects of incest. *Psychiatry* 1983;46:313-332.
150. Christianson S, Nilsson L. Functional amnesia as induced by psychological trauma. *Memory and Cognition* 1984;12:142–155.
151. Bremner JD, Scott Tm, Belaney RC, i sur. Deficits in short term memory in posttraumatic stress disorder. *Am J Psychiatry* 1993;150:235-239.
152. Koopman C, Classen, D, Spiegel D. Predictors of posttraumatic stress symptoms among survivors of the Oakland/Berkley California firestorm. *American Journal of Psychiatry* 1994;151: 888-894.
153. Marmar CR, Weiss DS, Schlenger WE, Fairbank JA, Jordan BK, Kulka RA and Hough RL. Peritraumatic dissociation and posttraumatic stress in male Vietnam theater veterans. *Am J Psychiatry* 1994; 151:902-907.
154. Shalev AY, Peri T, Canetti L, Schreiber S. Predictors of PTSD in injured trauma survivors: a prospective study. *Am J Psychiatry* 1996; 153:219-225.
155. Terr L. *Unchained memories: True stories of traumatic memories, lost and found.* New York: Basic Book, 1994.
156. Spiegel D. Dissociation and hypnosis in post-traumatic stress disorders. *Journal of Traumatic Stress* 1988; 1/1:17-33.
157. Bradshaw SL, Ohlde CD, Horne JB. *The Love of War: Vietnam and Traumatized Veteran.* *Bulletin of the Menninger Clinic* 1991;LV:96-103.
158. Nijenhuis ERS, Spinhoven P, Van Dyck R, Van der Hart O, Vanderlinden J. The development and the psychometric characteristics of the Somatoform

Dissociation Questionnaire (SDQ-20). *Journal of Nervous and Mental Disease* 1996;184: 688-694.

159. Kluft RP. Treating the traumatic memories of patients with dissociative identity disorder. *American Journal of Psychiatry* 1996;153/7:103-109.
160. Zatzick DR, Marmar CR., Weiss, DS, Metzler T. Does trauma-linked dissociation vary across ethnic groups? *Journal of Nervous and Mental Disease* 1994;182:576-582.
161. Nijenhuis ERS, Van Dyck R, Van der Hart O, Spinhoven P. Somatoform dissociation is unlikely to be a result of indoctrination by therapists (letter). *British Journal of Psychiatry* 1988; 172: 452.
162. Putnam FW, Guroff JJ, Silberman EK. i sur. The clinical phenomenology of multiple personality disorder: Review of 100 recent cases. *Journal of Clinical Psychiatry* 1986;47: 285-293.
163. Solomon, Z., Mikulincer, M, & Avitzur, E. (1988). Coping, locus of control, social support, and combat-related post-traumatic stress disorder -- A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 279-285.
164. Wright DB, Gaskell GD. *Flashbulb* memories: conceptual and methodological issues. *Memory* 1995;3:67-80.
165. Neisser U, Harsh N. Phantom flashbulbs: False recollections of hearing the news about the Challenger. U: Winograd E, Neisser U. (Ur.) *Affect and accuracy in recall: Studies of 'flashbulb memory'* San Francisco: Freeman, 1992:121-137.
166. Pillemer DB. Clarifying the Flashbulb Memory Concept: Comment on McCloskey, Wible, and Cohen(1988). *Journal of Experimental Psychology: General* 1990;119:92-96.
167. Winokur G, Holemon E. Chronic Anxiety Neurosis: Clinical and Sexual Aspects. *Acta Psychiatrica Scandinavica* 1963; 39:384-412.
168. Cardena E, Spiegel D. Suggestibility, absorption, and dissociation: An integrative model of hypnosis. U: John F. Schumaker (ur.) *Human suggestibility: Advances in theory, research and application*. New York: Routledge, 1991:93-107.
169. Winningham RG, Hyman IE, Dinnel DL. Flashbulb memories? The effects of when the initial memory report was obtained. *Memory* 2000;8(4):209-216.
170. Foa EB, Molnar C, Cashman L. Change in rape narratives during exposure therapy for posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress* 1995;8(4):675-690.

171. van der Kolk BA, Fisler R. Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories. Review and experimental confirmation. *Journal of Traumatic Stress* 1995;8:505-525.
172. Krinsley KE, Gallagher JG, Weathers FW, Kutter CJ, Kaloupek DG. Consistency of Retrospective Reporting About Exposure to Traumatic Events. *Journal of Traumatic Stress* 2003;16(4):399-409.
173. Southwick SM, Morgan A, Nicolau AL, Charney D. Consistency of Memory for Combat-Related Traumatic Events in Veterans of Operation Desert Storm. *Am J Psychiatry* 1997;142(2):173-177.
174. Goodman, GS., Quas JA, Batterman-Faunce JM, Riddlesberger MM, Kuhn J. Predictors of accurate and inaccurate memories of traumatic events experienced in childhood. *Consciousness and Cognition* 1994;3:269–294.
175. Goodman GS, Batterman-Faunce JM, Schaaf J, Kenney R. Nearly 4 years after an event: Children’s eyewitness memory and adults’ perceptions of children’s accuracy. *Child Abuse and Neglect* 2002;26:849-884.
176. Goodman GS, Quas JA, Batterman-Faunce JM, Riddlesberger M, Kuhn J. Children’s reactions to and memory for a stressful event: Influences of age, anatomical dolls, knowledge, and parental attachment. *Applied Developmental Science* 1997;1:54-75.
177. Krinsley KE, Gallagher JG, Weathers FW, Kutter CJ, Kaloupek DG. Consistency of Retrospective Reporting About Exposure to Traumatic Events. *Journal of Traumatic Stress* 2003;16(4):399-409.
178. McCloskey M, Wible CG., Cohen NJ. Is there a special flashbulb-memory mechanism? *Journal of Experimental Psychology: General* 1988;117:171–181.
179. Lee PJ, Brown NR. Delay Related Changes in Personal Memories for September 11, 2001. *Applied Cognitive Psychology* 2003; 17: 1007–1015.
180. William Hirst, Elizabeth A. Phelps, Randy L. Buckner, Andrew E. Budson, Alexandru Cuc i sur. Term Memory for the Terrorist Attack of September 11: Flashbulb Memories, Event Memories, and the Factors That Influence Their Retention. *Journal of Experimental Psychology: General* © 2009 American Psychological Association 2009, Vol. 138, No. 2, 161–176
181. Dalenberg C. Recovered Memory and The Daubert Criteria. Recovered Memory as Professionally Tested, Peer Reviewed and Accepted in relevant Scientific Community. *Trauma, Violence & Abuse* 2006;7/4:274-310.
182. Schooler JW. Seeking the Core: The Issues and Evidence Surrounding Recovered Accounts of Sexual Trauma. *Consciousness and Cognition* 1994;3/3-4:452-469.

183. Schefflin AW, Brown D. Repressed memory or dissociative amnesia: What the science says. *Journal of Psychiatry & Law* 1996;24/2:143-88.
184. Schooler JW, Ryan RS, Reder LM. The costs and benefits of verbalization. U: Herrmann D, Johnson M, McEvoy O, Hertzog C, Hertel P. (ur.) *Basic and Applied Memory: New Findings*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1996:51-65.
185. McNally RJ. *Remembering trauma*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2005:41-42.
186. Neisser U, Winograd E, Bergman ET, Schreiber CA, Palmer SE, Weldon MS. Remembering the earthquake: Direct experience vs. hearing the news. *Memory* 1996;4:337-365.
187. McNally RJ. Progress and controversy in the study of posttraumatic stress disorder. *Annual Review of Psychology* 2003;54:229-252.
188. Bremner JD, Krystal JH, Charney DS, Southwick SM. Neural mechanisms in dissociative amnesia for childhood abuse: Relevance to the current controversy surrounding the "False memory Syndrome". *American Journal of Psychiatry*, 1996;153:71-82.
189. Herlihy J, Scragg P, Turner J. Discrepancies in autobiographical memories — implications for the assessment of asylum seekers: repeated interviews study. *BMJ* 2002; 324:324-7.
190. Krackow E, Lynn S.J. (2003). Is there touch in the game of Twister? The effects of innocuous touch and suggestive questions on children's eyewitness memory. *Law and Human Behavior* 2003; 27: 589-604.
191. Lynn SJ, Lock T, Loftus EF, Krackow E, Lilienfeld SO. The remembrance of things past: Problematic memory recovery techniques in psychotherapy. U: Lilienfeld SO, Lynn SJ, Lohr JM. (ur.), *Science and pseudoscience in clinical psychology*. New York: Guilford Press, 2003:205-239).
192. Hoepfl MC. Choosing Qualitative Research: A Primer for Technology Education Researchers. *Journal of Technology Education* 1997;9(1):47-63.
193. Morgan I, CA, Hazlett G, Doran A, Garrett S, Hoyt G, Thomas P, Baranoski M, Southwick, SM. Accuracy of eyewitness memory for persons encountered during exposure to highly intense stress. *International Journal of Law and Psychiatry* 2004;27;265-279.
194. Porter S, Birt AR. Is traumatic memory special? A comparison of traumatic memory characteristics with memory for other emotional life experiences. *Applied Cognitive Psychology* 2001;15:101-117.

195. Everaerd W, Gersons-Wolfensberger DC. Report from the Health Council of the Netherlands on disputed memories. *Ned Tijdschr Geneeskd* 2004;14/148(33):1620-2.
196. Weber RP. *Basic Content Analysis*. Newbury Park: 1990.
197. Strauss A, Corbin J. *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park: Sage, 1990.
198. Denzin NK, Lincoln YS. *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1994:513.
199. Hayes AF, Krippendorf K. Answering the call for standard reliability measure for coding data. *Communication Methods and Measures* 2007;1(1):77-89.
200. Jurcevic S, Allen J, Dahl S. *Gender Differences in War-Related Disappearance: Croatian Experiences*. *Military Medicine*, 2007.
201. Jurcevic S, Urlic I. Linking Objects in the Process of Mourning for Sons Disappeared in War: Croatia 2001. *Croat Med J* 2002;43(2):234-239.
202. Jurčević S. Eksternalizacija u procesu žalovanja očeva i majki za sinom nestalim u ratu i/ili posmrtno identificiranim. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005a.
203. Jurcevic S, Urlic I, Vlastelica M. Denial and Dissociation as Coping Strategies in Mothers' Postmortem Identification of Their Sons. *American Imago* 2005b;62(4):395-418.
204. Lombard M. Intercoder Reliability. Practical Resources for Assessing and Reporting Intercoder Reliability in Content Analysis Research Project. Dostupno: <http://astro.temole.edu/lombard/reliability/> Preuzeto, 02. 04. 2009.
205. Neunendorf KA. *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2002:141.
206. Lacy S, Riffe D. Sampling Error and Selecting Intercoder. Reliability Samples for Nominal Content Categories: Sins of Omission and Commission in Mass Communication Quantitative Research. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 1996;73(4):963-73.
207. Patton MQ. *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Newbury Park, CA: Sage Publications, 1990.
208. Bowlby J. Conditions Affecting the Course of Mourning. U: Bowlby J. *Attachment and Loss*. Vol.3. London: The Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis (1980), Pimlico edition, 1998: 172-201.

209. van der Kolk, Hopper JW, Osterman JE. Exploring the Nature of Traumatic Memory: Combining Clinical Knowledge with Laboratory Methods. U: Freyd JJ, DePrince AP. Trauma and Cognitive Science: A Meeting of Minds, Science and Human Experience. New York, London, Oxford: The Haworth Maltreatment & Trauma Press, 2001: 9-33.
210. Hopper JW, van der Kolk BA. Retrieving; Assessing, and Classifying Traumatic Memories: A Preliminary Report on Three Case Studies of a New Standardized Method. U: Freyd JJ, DePrince AP. Trauma and Cognitive Science: A Meeting of Minds, Science and Human Experience. New York, London, Oxford: The Haworth Maltreatment & Trauma Press, 2001: 33-73.
211. Patton MQ. Evaluation, knowledge management, best practices, and high quality lessons learned. *American Journal of Evaluation*, 2001;22:329-336.
212. Hoepfl MC. Choosing Qualitative Research: A Primer for Technology Education Researchers. *Journal of Technology Education* 1997;9(1):47-63.
213. Janesick VJ. The dance of qualitative research design. U: Denzin NK, Lincoln YS. *Handbook of qualitative research*. London: Sage, 1994:214-215.
214. Mathison S. Why Triangulate? *Educational Research* 1988;17(2):13-17.
215. Stenbacka C. Qualitative research requires quality concepts of its own. *Management Decision* 2001;39(7):551-555
216. Eisner EW. *The enlightened eye: Qualitative inquiry and the enhancement of educational practice*. New York, NY: Macmillan Publishing Company: 1991:58.
217. Lincoln YS, Guba, EG. *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage, 1985:300.
218. Seale C. Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry* 1999;5/4:465-478.
219. van der Kolk B, van der Hart O, Marmar CR. Dissociation and Information Processing in Posttraumatic Stress Disorder. U: van der Kolk, McFarlane AC, Weisaeth L. *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society*. New York: The Guilford Press, 1996:303-327.
220. Sierra M, Berrios G. Flashbulb Memories and Other Repetitive Images: A Psychiatric Perspective. *Comprehensive Psychiatry* 1999;40(2):115-125.
221. Gerhuny BS, Thayer JF. Relations among psychological trauma, dissociative phenomena, and trauma-related distress: A review and integration. *Clinical Psychology Review* 1999;19(5):631-657.
222. Volkan VD. Typical findings in pathological grief. *Psychiat Quart* 1970;44:231-50.

223. U. S. General Accounting Office. Content Analysis: A Methodology for Structuring and Analyzing Written Material. Washington, D. C.:GAO/PEMD, 1996.
224. Neunendorf KA. The content analysis guidebook. Thousand Oaks, CA: Sage, 2002:141.
225. Kolbe RH, Burnet MS. Content-analysis research: An examination of applications with directives for improving research reliability and objectivity. Journal of Consumer Research, 1991;18:243-250.
226. Lacy S, Riffe D. Sampling Error and Selecting Intercoder. Reliability Samples for Nominal Content Categories: Sins of Omission and Commission in Mass Communication Quantitative Research. Journalism & Mass Communication Quarterly 1996;73(4):963-73.
227. Schutz WC. Reliability, Ambiguity and Content. Analysis. Psychological Review 1952;59:119-29
228. Lacy S, Riffe D. Sampling error and selecting intercoder reliability ... Journalism and Mass Communication Quarterly 1997;73/4:963-973.
229. Krippendorff K. Reliability in content analysis. Some common misconceptions and recommendations. Human Communication Research 2004; 30(3):411-433.
230. Murray HA, Kluckhohn C. Personality in Nature, Society, and Culture (1953).Dostupno na: <http://www.panarchy.org/kluckhohn/personality.1953.html> Preuzeto: 05. 11. 2010.
231. Bibby MA. Grieving Fathers: A qualitative investigation of the grief reactions of men who have experienced the death of a child. Dissertation Abstract International: Section B: The Sciences and Engineering. Vol. 6281-B), Jul 2001, str. 536.
232. Doka KJ, Terry ML. masculine responses to loss: Clinical Implications. Journal of Family Studies 1998;4/2:143-158.
233. Gal S. between Speech and Silence: The problematics of research on language and gender. Pragmatics 1989;3/1:1-38.
234. Frank AW. The Wounded Storyteller: Body, Illness, and Ethics. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.:98.
235. Marošević G. Naricanje u hrvatskoj u povijesnom kontekstu. Nar. Umjet 2005;42/2:39-48.
236. Gaal K. die Totenklage in Stinatz. U: Neweklowsky G, Gaal K. Totenklage und Erzählkultur in Stinatz. Wien. Gessellschaft zur Forderung slawistisher Studien 1998:XIV-XXV

237. Marošević G. Izvedba kao odrednica folklornosti glazbe: Etnomuzikološko istraživanje u Karlovačkom Potkuplju. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
238. Putnam FW. Pierre Janet and modern views of dissociation. *Journal of Traumatic Stress* 1989;2-4:413-429.
239. Erikson EH. *Childhood and Society*. Revised and enlarged. New York: W.W. Norton, 1963.
240. Krippendorff K. Estimating the reliability, systematic error, and random error of interval data. *Educational and Psychological Measurement*, 1970;30/1:61-70.
241. Krippendorff K. *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA:Sage, 2004a.
242. Hermans HJM, Bonarius H. The person as co-investigator in personality research. *European Journal of Personality*, 1991;5:199-216.
243. Hermans HJM. On the Integration of Nomothetic and Idiographic Research Methods in the Study of Personal Meaning. *Journal of Personality*, 1988;56:785-812.
244. Myers CS. A contribution to the study of shell shock: being an account of three cases of loss of memory, vision, smell, and taste, admitted into the Duchess of Westminster's Hospital, Le Touquet. *Lancet* 1915;13:316-320.
245. Crabtree, Adam. (1992). Dissociation and memory: A two-hundred year perspective, *Dissociation* 1992;5:150-154.
246. Frye HN. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press, 1957.
247. Sontag S. *Prizori tuđeg stradanja*. Zagreb: Algoritam, 2005

248. Buggle, Franz. 2001. Die Entwicklungspsychologie Jean Piagets [The Developmental Psychology of Jean Piaget]. 4th ed. Stuttgart: Kohlhammer.
249. Somers MR. The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory of Society*, 1994;23:605-649.
250. Summerfield D. The invention of post-traumatic stress disorder and the social usefulness of a psychiatric category. *BMJ*, 2001;322-95.

SAŽETAK

Cilj Procijeniti osobitosti sjećanja oca i majke na traumatski događaj nestanka i posmrtno identifikacije sina deset godina poslije njegova nestanka.

Ustroj studije Primijenjen je kvalitativni istraživački pristup analize sadržaja sjećanja.

Ispitanici: Ispitivani uzorak čini ukupno 13 majki i 7 očeva nestalih osoba i šest majki i tri oca koji su posmrtno identificirali svoje sinove. Ukupno 29 osoba. Prosječna dob majki bila je 65 godina (53-77), a očeva 67 godina (60-75).

Mjesto studije Istraživanje je provedeno u četiri sela sjeveroistočno i jugozapadno od Osijeka: Laslovu, Ernestinovu, Bilju i Dardi. Iz njih je početkom 1991. godine nasilno odvedena 21 osoba. Prosječna dob nestalih osoba bila je 31 godina (raspon godina 18-41). Deset godina poslije, šest ih je posmrtno identificirano (6/21), a petnaest ih se još vodi nestalima (15/21).

Postupci Istraživač bilježi audio zapis intervjua. Sadržaj dopunjava opisom ponašanja traumatizirane osobe i njezinim samoopažanjima. Od ispitanika se tražilo da prizove u sjećanje najtraumatičniju scenu, a potom je analizira prema protokolu traumatske memorije. Teorijsko polazište u formulaciji pitanja bila je Bowlbyeva teorija žalovanja. Intervju se obavljao dok se nije iscrpila izučavana tema, odnosno dok se razmišljanja u razgovorima nisu počela ponavljati. U postupku analize sadržaja svjedočanstva slični i istovjetni opisi sažimani su u teme. Teme predstavljaju jedinice sadržaja svjedočanstva. Tako smo kodirali 173 teme. Na Obrascu za procjenu uz svaku temu navedena je ljestvica za procjenu. Od ukupnog broja jedinica sadržaja (173) za pilotno testiranje pouzdanosti odabrane su 62 jedinice sadržaja (teme), uz raspon pouzdanosti od 0,05 i pogrešku uzorkovanja 0,03. Procjena pouzdanosti Krippendorf alpha za dvojicu procjenjivača nije dala zadovoljavajuće rezultate pa su oni isključeni iz istraživanja. Preostala tri procjenjivača nastavila su s procjenom ukupnog sadržaja (173 kodirane teme). Postupak pročišćavanja kodiranog materijala obuhvaćao je tri faze. I. faza: Odabrali smo željenu razinu pouzdanosti procjena Krippendorf alpha $\geq 0,30$. Tako smo izdvojili 80 tema (80/173). II. faza: Podigli smo razinu pouzdanosti procjena Krippendorf alpha $\geq 0,40$ čime smo izdvojili 52 teme (52/173). III. faza: Podigli smo razinu pouzdanosti procjena Krippendorf alpha $\geq 0,50$ i izdvojili 30 tema (30/173). Te su teme prisutne u svjedočanstvima 11 majki i 6 očeva (raspon pouzdanosti Krippendorf alpha 0,60 – 0,82).

Mjere glavnog ishoda Iz sadržaja sjećanja oca i majke na traumatski događaj nestanka sina moguće je izdvojiti deset senzorno-slikovnih emocionalnih: 1. Strah da bi nešto tuđe i strano, kao što je DNA-identifikacija, moglo razriješiti sudbinu nestalog sina'; 2. 'Nestala osoba –

žrtveni jarac“; 3. 'Odabir spomen-svijeće na nestaloga.; 4. "Možda se ipak dogodi čudo - vjerovanje u nadnaravno.; 5. 'Umor od traženja – sahraniti mrtve da bi živi mogli živjeti."; 6. Sadržaj sna određuje svakodnevna ponašanja – san kao aktivan čimbenik realnosti.'; 7. 'Sačuvane sinovljeve stvari (odjeća i sl.) dokaz su sinovljevoga postojanja.'; 8. 'Ispovijed - sakrament pokore i pomirenja.'; 9. 'Nada – nesvjesni izraz temeljnog povjerenja u svoju okolinu.; 10. Ponavljajući bljeskovi sjećanja ('flash back' epizode): obmane osjetila i tjelesni rastroj, dekompenzacija.

Rezultati Posttraumatska disocijativna reakcija najizraženija je prilikom prisjećanja na anticipirani ili stvarni događaj posmrtno identifikacije sina na temelju analize DNA, a bez vizualne prepoznatljivosti (fragmentirani dijelovi tijela: ostaci kostiju, zubalo i sl.). Način na koji očevi opisuju svoje doživljaje vezane uz nestalog sina statistički se značajno razlikuje od majčina opisa. Majčin narativni iskaz oslikava njezino nastojanje da zaokruži priču o životu i žrtvi svojega sina na osnovi vrlo malo podataka s kojima ona raspolaže. Svojestveno svim iskazima majki nestalih i posmrtno identificiranih osoba je narativno odsustvo spomena smrti. Otac traumatski događaj opisuje po modelu izmjeničnih uloga aktera i promatrača, u stereotipnoj naraciji iznosi opće stavove prema ratu“, žrtvi“ i „drugim ljudima“. Dominiraju dva stava “nestali sin je mrtav“ i “želja da nađe nestalog sina i sahrani“.

Zaključci Pripovijest o nestalom sinu moguće je sagledati epizodno kao deset različitih priča o sinu. Svaka se emocionalno senzorna epizoda čini kao priča za sebe. Emocionalno iskustvo nestanka sina i posmrtno identifikacije njegovih fragmentiranih posmrtnih ostataka na temelju analize DNA čini se zarobljenim unutar simboličnog konteksta (verbalnog sustava) i referencijalno vezanim u specifične tvorbe kao što su “predodžbe“ (engl., image) i emocionalne epizode. To omogućava ožalošćenom ocu i majki da svoje emocionalne doživljaje mogu ispričati u epizodičnom obliku. Tako ‘bljeskovi sjećanja’ postaju središnja zbivanja u nastanku pripovijesti o nestalom sinu. ‘Bljeskovi sjećanja’, ispričani tematski ili epizodno osiguravaju narativnu vezu s drugim uspomnama i tuđim iskustvima. Ova ontološka pripovijest o nestalom i posmrtno identificiranom sinu osim društvene sadrži i interpersonalnu odrednicu za razliku od tradicionalnog pristupa naraciji putem pričanja pripovijesti kao ograničenog načina ili oblika predstavljanja.

ABSTRACT

Aim To assess memory characteristics of parents in regards to the trauma caused by the disappearance and postmortem identification of their sons, ten years after the sons were reported missing.

Study design Qualitative analysis of the content of memory.

Sample size Testimonies were taken from 13 mothers and 7 fathers, out of which 6 mothers and 3 fathers have identified their sons postmortem. Mothers' median age was 65 (53-77), and fathers' 67 (60-75).

Place of study The interviews were held in 4 villages situated NE and SW from Osijek: Laslovo, Ernestinovo, Bilje i Darda; out of which, in the beginning of 1991, 21 persons have been reported missing. Sons' median age, at the time of their disappearance was 31 (18-41). In the ten years after the disappearance, 6 out of 21 were identified postmortem, while the remaining 15 are still listed as missing.

Methods Interviews were recorded and translated verbatim adding the interviewers comments and descriptions of the observed behavior. Interviewees were asked to recall their most traumatic event, which was then analyzed according to the protocol for the traumatic memory. The interviews were ended when the topic was thoroughly exhausted, or when the interviewees' thoughts started to repeat. Theoretical starting point was Bowlby's theory of mourning. Analyzing the contents of the memories, descriptions that were similar or the same were grouped into topics. These topics represent units of memory's content, and initially 173 different ones were coded. Evaluation Forms for the testimonies consisted of those 173 topics, followed by an evaluation scale. The pilot testing consisted of 62 topics, with a confidence interval of 0,05 and sampling error of 0,03. For two evaluators Krippendorff's alpha coefficient was insufficient and they were excluded from the study, while the remaining 3 evaluators continued their analysis on all 173 topics. The process of stratification of the coded topics consisted of 3 phases: For Phase 1 Krippendorff's alpha coefficient was set to $\geq 0,30$ which yielded 80 out of 173 topics. In Phase 2 Krippendorff's alpha coefficient was set to $\geq 0,40$ yielding 53 topics. Finally in Phase 3 Krippendorff's alpha coefficient was set to $\geq 0,50$ yielding 30 topics. These 30 topics were present in the testimonies of 11 mothers and 6 fathers with Krippendorff's alpha coefficient 0,60 – 0,82.

Final results' measures From the parental memories of the trauma caused by the disappearance of their sons it was possible to construct 10 sensorial and emotional episodes: 1. Fear that something so foreign and alien, as DNA-analysis is, could determine the faith of the missing son; 2. The missing person is a – 'scapegoat'; 3. Picking of a 'memorial candle' for

the missing; 4. Belief in the supernatural – 'perhaps a miracle will still happen'; 5. Tiredness brought on by the search for the missing - 'burying the dead so that the living could live'; 6. The content of dreams directs daily behavior – 'dream as an active reality check'; 7. Preserved objects belonging to the missing son (clothes, etc.) are proof that he is alive; 8. Confession – 'the sacrament of repent and acceptance'; 9. Hope – 'subconscious expression of belief in ones surroundings'; 10. Flash-back episodes – 'sensory delusions and body manifestations, decompensation'.

Final results A post-traumatic dissociative reaction is highest during the recollection of an anticipated or actual postmortem identification of the missing son by DNA-analysis in cases when visual identification is not possible (fragmented body parts: pieces of bone, dental parts, etc.) The ways fathers describe events relating to the missing son are statistically very different from the way mothers do so. Mothers' narrative testimony depicts them trying to conclude the story of their son's disappearance based upon very scarce information they possess. Another trait of the mothers' narratives about their missing sons that have been identified postmortem, is the lack of mentioning the way the sons died. The fathers, on the other hand, depict the traumatic event by switching the observer and the acting roles for themselves, with a stereotypical narration in which societies attitudes towards the war, toward the victim and toward other individuals is expressed. Two attitudes dominate the fathers' testimonies: 'the missing son is dead' and 'the wish to find and bury the missing son'.

Conclusions Testimonies regarding the missing sons can be viewed as consisting of 10 separate stories, each accompanied by its emotional and sensorial image. Emotional reaction brought on by the disappearance and the postmortem identification of their sons by DNA-analysis seems to be captured within a symbolic context (verbal system) and linked to these specific images and emotional episodes. This enables the mourning parents to tell their story in an episodic form. Flashbulb memories, therefore, become the center points of a disappearance narrative, and are then easily linked to other episodes with thematically similar or emotionally similar. This ontological narrative about the missing son who was identified postmortem, enables not only a social approach, what has so far been the traditional approach, but also an individual approach to a narration as a limited way of self presentation.

CURRICULUM VITAE

Mr. sc. Slavica Jurčević, prof. psi.

Adresa poslodavca:

Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu

Katedra za psihološku medicinu

Šoltanska 2

Tel./fax. 021 557 822

E-mail: jurcevic@bsb.mefst.hr

Adresa stanovanja:

Stepinčeva 75

21 000 Split

Mob. 0994092789

Datum i mjesto rođenja: 07. listopada 1966. god., Split, Hrvatska

Strani jezici: njemački i engleski jezik

Obrazovanje

1995. prof. psihologije, diplomirala na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zadru Sveučilišta u Split (Tema: «Konstrukcija testova za selekciju kandidata u studiju filmske i TV montaže». Mentor: prof. dr. sc. Vladimir Takšić)

1997.-2000. Poslijediplomski stručni studij “Psihoterapija” na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

2000.-2001. Poslijediplomski znanstveni studij iz “Biomedicine” na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

2005. magistar znanosti, magistrirala na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (Tema: «Značenje eksternalizacije u procesu žalovanja za sinom nestalim u ratu i/ili posmrtno identificiranim.» Mentor: prof. dr. sc. Ivan Urlić)

Nagrade

1995. nagrada “Ramiro Bujas” Hrvatskog psihološkog društva za “Osobito vrijedan diplomski rad”

Certifikati

1994. Training Program on the Impact of War Trauma on Service Providers, The Center for Psychology and Social Change an affiliate of Harvard Medical School at The Cambridge Hospital, Massachusetts, USA

1996. A Program Designed Specifically for Health and Human Rights and The Center for Continuing Professional Education, Harvard School of Public Health, Boston Massachusetts, USA

1999. diploma o završenoj pripremnoj izobrazbi iz grupne analize Zavod za grupnu analizu Klinike za psihološku medicinu Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Stručno usavršavanje u inozemstvu

Rujan 2001.- siječanj 2002.- Department of Families Relationships and Nutrition. University of Guelph, Guelph, Canada (Mentor: Prof. dr. sc. Richard Barham i mr. sc. Richard Goy)

Rujan 2003.- veljača 2004. “Fellowship Programme 2002/2003 for Cooperation within Higher Education and Research between Norway an South Easterh Europe”, OsloThe Research Council of Norway.

Department of Psychiatry. Psychosocial Centre for Refugee. Medical School University of Oslo. Norway. (Mentor: dr. sc. Solveig Dahl),

Ostale aktivnosti

1989-1991. suradnja s Odsjekom za filmski i TV montažu Akademije za film Sveučilišta u Zagrebu na konstrukciji testova za selekciju kandidata na razredbenom ispitu iz filmske i TV montaže

1993.-1995. suradnik s Odjelom za informiranje i istraživanje Ministarstva zdravstva Republike Hrvatske na poslovima prikupljanja medicinske dokumentacije o kršenju ljudskih prava u ratu

1994. suradnik Medicinskog centra za ljudska prava Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na zajedničkom projektu s Norwaig People Aid na poslovima prikupljanja svjedočanstava o seksualnom zlostavljanju u ratu

1995-1997. voditelj projekta Medicinskog Centra za ljudska prava Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Naslov projekta: “Organiziranje profesionalne medicinske i psihološke pomoći djeci traumatiziranoj u ratu.)

Nastavna aktivnost

1998. izabrana u suradničko zvanje mlađeg asistenta u katedri «Psihološka medicina» (ranije katedra “Liječnik i bolesnik I”) na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

2002.-2007. sudjelovanje u izvođenju nastave u predmetu “Razvoj čovjeka”, “Komunikacijske vještine” i “Zdravstvena psihologija”u dodiplomskom stručnom studiju sestrinstva i fizioterapije Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

2002.-2007. sudjelovanje u izvođenju nastave u VIP-u: Posttraumatski stresni poremećaj: dijagnostika i terapijski postupci”dodiplomskog studija medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

2002.-2007. sudjelovanje u izvođenju nastave u predmetu “Psihijatrija”, “Odabrana poglavlja iz psihijatrije”u dodiplomskom stručnom studiju sestrinstva i fizioterapije u Visokoj zdravstvenoj školi Sveučilišta u Mostaru

2002.-2005. sudjelovanje u izvođenju nastave u predmetu “Patopsihologija”, u dodiplomskom studiju psihologije Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zadru Sveučilišta u Zadru.

Članci publicirani u međunarodnim publikacijama

Current Contents

1. Jurcevic S, Urlic I. Linking Objects in the Process of Mourning for Sons Disappeared in War: Croatia 2001. *Croat Med J* 2002;43(2):234-239.

2. Vlastelica M, Jurcevic S, Zemunik T. Changes of Defense Mechanisms and Personality Profile during Group Analytic Treatment. *Coll Antropol* 2005;29(2):551-558.

3. Jurcevic S, Urlic I, Vlastelica M. Denial and Dissociation as Coping Strategies in Mothers' Postmortem Identification of Their Sons. *American Imago* 2005;62(4):395-418.

4. Jurcevic S, Allen J, Dahl S. Gender Differences in War-Related Disappearance: Croatian Experiences. *Military Medicine* 2007;172(4):370-375.

5. Jukic M, Kvolik S, Kardum G, Kozina (Jurcevic) S, Tomic Juraga A. Knowledge and Practices of Obtaining Informed Consent or Medical Procedures among Specialist Physicians: Questionnaire Study in 6 Croatian Hospitals. *CMJ* 2009;50:567-74

Excerpta Medica

1. Vilovic K, Jurcevic S, Ivanisevic R, Sapunar D. Clinical skills teaching – Survey at medical school in Split and Zagreb. *Medicina* 2006;42:26-30.

2. Vlastelica M, Jurčević S. Specifičnosti žalovanja majki čiji su sinovi nestali i/ili su posmrtno identificirani. *Soc.psihijat* 2008;36:29-32.

Nastavni tekst

Urlić I, Jurčević S. Psihološki aspekti medicine ronjenja. U: Petri NM, Andrić D. Odabrana poglavlja iz medicine ronjenja: materijali za pohađanje tečaja poslijediplomskog usavršavanja iz medicine ronjenja za liječnike. Split, 2001:70-75.

Znanstvenoistraživački projekti

2005./2006 sudjelovanje u znanstvenoistraživačkom projektu pod naslovom «Istraživanje o obavijesnom pristanku, u Dalmaciji.» (glavni istraživač dr. sc. Marko Jukić, šifra projekta 0141020).

Mr. sc. Slavica Jurčević

Curriculum Vitae
Slavica Jurčević, MA, psychologist

Academic degree: psychologist

Permanent address

Split University School of Medicine

Soltanska 2

21 000 Split

Croatia

E mail. jurcevic@bsb.mefst.hr

Stepinceva 75

21 000 Split

Date and place of birth 7th October, 1966, Split, Croatia

Education

1995 Bachelor degree of psychology of Split University Faculty of Art Department of Psychology (thesis: Construction of test for selection of students for studies for film editing. Advisor: Professor Vladimir Taksic, PhD)

1997/1998 Postgraduate study of psychotherapy of Zagreb University School of Medicine Clinic of Psychological Medicine

2000/2001 Postgraduate study of biomedicine of Zagreb University School of Medicine

2005 Master thesis: Externalisation of the process of bereaving in circumstances of losses of sons in the war (February, 2005), Zagreb University School of Medicine

2009. Accepted Doctoral thesis: Mothers' and fathers' traumatic memories of the disappearance and post-mortem identification of their sons: a qualitative analysis 10 years later (October, 2009), Zagreb University School of Medicine

Awards

1995 Award “Ramiro Bujas” of the Croatian Psychological Association

Certificates

1994 Training Program on Impact of War Trauma on Service Providers. The Centre for Psychology and Social Change an affiliate of Harvard Medical School at the Cambridge Hospital. Massachusetts, USA, Tucepi, Croatia

1996 A Program Designed Specifically for Health Professionals. The Francois-Xavier Centre for Health and Human Rights and Centre for Continuing Professional Education, Harvard School of Public Health, Boston Massachusetts, USA

1999 Preparation agree of group psychotherapy (Zagreb University School of Medicine Clinic of Psychological Medicine)

Professional activities

1998 assistant at cathedra of the Health and Human Rights of Split University School of Medicine

2002 assistant at cathedra of the Psychopathology of the of Zadar University Department of Psychology

2002 assistant at cathedra of the Psychological Medicine of Mostar University (Bosnia and Herzegovina) School of Nursing

Other activities

1989-1991 associate with the Department of Film Editing and TV of University of Zagreb on the project “Construction of test for selection of students for studies for film editing”

1992-1995 associate of the Medical Centre for Human Rights, University of Zagreb School of Medicine on the project: “Collected testimony and medical documentation on human rights violence in the war” in corporation with the Norway People Aid

1994-1997 associate of the Medical Centre for Human Rights, University of Zagreb School of Medicine on the project “Organization professional medical and psychological care for children traumatized in the war” in corporation with Netherlands foundation Mala Sirena.

1993-1995 associate of the “Suncokret” Non Governmental Organisation on the project “Psycho-social care for refugee and displaced persons”

Fellowship programs

September, 2000 – January, 2001 Fellowship program of Guelph University (Canada) Department of Families Relationships and Nutrition (Advisor. Professor Richard Barham, PhD, Richard Goy, MA)

September 2002-February, 2003 Fellowship Program for Eastern Europe of the Norway Research Council at the Oslo University School of Medicine Department of Psychiatry Group (Advisor: Dr. sc. Solveig Dahl)

Publications

Current Contents

1. Jurcevic S, Urlic I. Linking Objects in the Process of Mourning for Sons Disappeared in War: Croatia 2001. *Croat Med J* 2002;43(2):234-239.
2. Vlastelica M, Jurcevic S, Zemunik T. Changes of Defense Mechanisms and Personality Profile during Group Analytic Treatment. *Coll Antropol* 2005;29(2):551-558.
3. Jurcevic S, Urlic I, Vlastelica M. Denial and Dissociation as Coping Strategies in Mothers' Postmortem Identification of Their Sons. *American Imago* 2005;62(4):395-418.
4. Jurcevic S, Allen J, Dahl S. Gender Differences in War-Related Disappearance: Croatian Experiences. *Military Medicine* 2007;172(4):370-375.
5. Jukic M, Kvolik S, Kardum G, Kozina (Jurcevic) S, Tomic Juraga A. Knowledge and Practices of Obtaining Informed Consent or Medical Procedures among Specialist Physicians: Questionnaire Study in 6 Croatian Hospitals. *CMJ* 2009;50:567-74

Excerpta Medica

1. Vilovic K, Jurcevic S, Ivanisevic R, Sapunar D. Clinical skills teaching – Survey at medical school in Split and Zagreb. *Medicina* 2006;42:26-30.

2. Vlastelica M, Jurčević S. Specifičnosti žalovanja majki čiji su sinovi nestali i/ili su posmrtno identificirani. *Soc.psihijat* 2008;36:29-32.

Prilog 1.

Tablica 2. Statistička značajnost razlika odstupanja pojedinačnih procjena petorice procijenjivača od srednje vrijednosti procjena na slučajno odabranom uzorku 62 teme

		Paired Differences				t	df	Sig. (2-tailed)		
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference					
					Lower	Upper				
Pair 1	I165A - AS165	-3,39E-02	1,07	0,2022	-0,4488	0,381	-0,168	27	0,868	1
Pair 1	I156A - AS156	-4,64E-02	0,7569	0,143	-0,3399	0,2471	-0,325	27	0,748	2
Pair 1	I39A - AS39	-6,55E-02	0,9603	0,1783	-0,4308	0,2998	-0,367	28	0,716	3
Pair 1	I158A - AS158	-5,89E-02	0,4254	8,04E-02	-0,2239	0,106	-0,733	27	0,47	4
Pair 1	I22A - AS22	-0,1321	0,9245	0,1747	-0,4906	0,2263	-0,756	27	0,456	5
Pair 1	I69A - AS69	-0,2018	1,0396	0,1965	-0,6049	0,2013	-1,027	27	0,314	6
Pair 1	I142A - AS142	-0,2071	0,9775	0,1847	-0,5862	0,1719	-1,121	27	0,272	7
Pair 1	I42A - AS42	0,3911	1,1483	0,217	-5,42E-02	0,8363	1,802	27	0,083	8
Pair 1	I126A - AS126	0,2661	0,7829	0,148	-3,75E-02	0,5697	1,798	27	0,083	9
Pair 1	I70A - AS70	0,4786	1,3547	0,256	-4,67E-02	1,0039	1,869	27	0,072	10
Pair 1	I89A - AS89	0,5304	1,2355	0,2335	5,13E-02	1,0094	2,271	27	0,031	11
Pair 1	I41A - AS41	0,5054	1,0892	0,2058	8,30E-02	0,9277	2,455	27	0,021	12
Pair 1	I31A - AS31	0,5196	1,107	0,2092	9,04E-02	0,9489	2,484	27	0,019	13
Pair 1	I26A - AS26	0,6125	1,2113	0,2289	0,1428	1,0822	2,676	27	0,013	14
Pair 1	I105A - AS105	0,6722	1,152	0,2217	0,2165	1,128	3,032	26	0,005	15
Pair 1	I128A - AS128	0,6839	1,1698	0,2211	0,2303	1,1375	3,094	27	0,005	16
Pair 1	I67A - AS67	0,5821	0,9797	0,1851	0,2022	0,962	3,144	27	0,004	17
Pair 1	I155A - AS155	0,6518	1,1078	0,2093	0,2222	1,0813	3,113	27	0,004	18
Pair 1	I59A - AS59	0,6714	1,0735	0,2029	0,2552	1,0877	3,309	27	0,003	19
Pair 1	I94A - AS94	0,7964	1,267	0,2394	0,3051	1,2877	3,326	27	0,003	20
Pair 1	I131A - AS131	0,5893	0,9543	0,1803	0,2193	0,9593	3,268	27	0,003	21
Pair 1	I174A - AS174	0,5786	0,9415	0,1779	0,2135	0,9436	3,252	27	0,003	22
Pair 1	I83A - AS83	0,6125	0,9218	0,1742	0,2551	0,9699	3,516	27	0,002	23
Pair 1	I109A - AS109	1,0963	1,4715	0,2832	0,5142	1,6784	3,871	26	0,001	24
Pair 1	I124A - AS124	0,6393	0,954	0,1803	0,2694	1,0092	3,546	27	0,001	25
Pair 1	I1A - AS1	0,7536	0,8672	0,1639	0,4173	1,0898	4,598	27	0	26
Pair 1	I2A - AS2	1,5375	1,0205	0,1929	1,1418	1,9332	7,972	27	0	27
Pair 1	I4A - AS4	1,7625	1,0629	0,2009	1,3504	2,1746	8,774	27	0	28
Pair 1	I6A - AS6	1,7161	1,0508	0,1986	1,3086	2,1235	8,642	27	0	29
Pair 1	I10A - AS10	1,1482	0,9045	0,1709	0,7975	1,4989	6,718	27	0	30
Pair 1	I17A - AS17	1,2321	0,903	0,1707	0,882	1,5823	7,22	27	0	31
Pair 1	I18A - AS18	1,1518	1,1471	0,2168	0,707	1,5966	5,313	27	0	32
Pair 1	I24A - AS24	1,1054	0,9278	0,1753	0,7456	1,4651	6,304	27	0	33
Pair 1	I27A - AS27	0,6554	0,5532	0,1045	0,4409	0,8699	6,269	27	0	34
Pair 1	I29A - AS29	1,1679	1,0442	0,1973	0,7629	1,5728	5,918	27	0	35
Pair 1	I36A - AS36	0,9107	1,1007	0,208	0,4839	1,3375	4,378	27	0	36
Pair 1	I43A - AS43	1,2982	0,8794	0,1662	0,9572	1,6392	7,811	27	0	37
Pair 1	I60A - AS60	0,7464	0,9837	0,1859	0,365	1,1279	4,015	27	0	38
Pair 1	I61A - AS61	1,0429	1,1296	0,2135	0,6048	1,4809	4,885	27	0	39
Pair 1	I63A - AS63	1,125	0,8868	0,1676	0,7811	1,4689	6,713	27	0	40
Pair 1	I73A - AS73	0,9214	0,9596	0,1813	0,5493	1,2935	5,081	27	0	41

Pair 1	I74A - AS74	1,2054	0,8638	0,1632	0,8704	1,5403	7,384	27	0	42
		Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference					
					Lower	Upper				
Pair 1	I78A - AS78	1,0196	0,9021	0,1705	0,6698	1,3694	5,981	27	0	43
Pair 1	I79A - AS79	1,2036	0,9912	0,1873	0,8192	1,5879	6,426	27	0	44
Pair 1	I80A - AS80	1,8607	0,7331	0,1385	1,5764	2,145	13,43	27	0	45
Pair 1	I84A - AS84	1,1661	1,0248	0,1937	0,7687	1,5634	6,021	27	0	46
Pair 1	I85A - AS85	1,575	1,1074	0,2093	1,1456	2,0044	7,526	27	0	47
Pair 1	I90A - AS90	1,4804	1,0591	0,2002	1,0697	1,891	7,396	27	0	48
Pair 1	I92A - AS92	1,2	0,702	0,1327	0,9278	1,4722	9,046	27	0	49
Pair 1	I96A - AS96	1,0946	1,0412	0,1968	0,6909	1,4984	5,563	27	0	50
Pair 1	I98A - AS98	1,0196	0,9312	0,176	0,6586	1,3807	5,794	27	0	51
Pair 1	I99A - AS99	1,7946	0,9397	0,1776	1,4303	2,159	10,106	27	0	52
Pair 1	I100A - AS100	2,1963	0,8044	0,1548	1,8781	2,5145	14,187	26	0	53
Pair 1	I102A - AS102	1,5889	0,678	0,1305	1,3207	1,8571	12,177	26	0	54
Pair 1	I103A - AS103	1,4796	1,0332	0,1988	1,0709	1,8884	7,441	26	0	55
Pair 1	I111A - AS111	1,637	0,8876	0,1708	1,2859	1,9882	9,584	26	0	56
Pair 1	I114A - AS114	1,6554	0,9941	0,1879	1,2699	2,0408	8,811	27	0	57
Pair 1	I122A - AS122	0,7054	0,8915	0,1685	0,3597	1,051	4,187	27	0	58
Pair 1	I149A - AS149	1,6375	0,9137	0,1727	1,2832	1,9918	9,483	27	0	59
Pair 1	I154A - AS154	0,8339	1,0198	0,1927	0,4385	1,2294	4,327	27	0	60
Pair 1	I178A - AS178	1,3964	1,2688	0,2398	0,9044	1,8884	5,824	27	0	61
Pair 1	I181A - AS181	1,0714	1,3449	0,2542	0,5499	1,5929	4,215	27	0	62
Pair 2	I174B - AS174	1,61E-02	0,7802	0,1474	-0,2865	0,3186	0,109	27	0,914	1
Pair 2	I105B - AS105	3,21E-02	1,2265	0,2318	-0,4434	0,5077	0,139	27	0,891	2
Pair 2	I102B - AS102	-3,04E-02	1,0793	0,204	-0,4489	0,3881	-0,149	27	0,883	3
Pair 2	I96B - AS96	-5,71E-02	0,8271	0,1563	-0,3778	0,2636	-0,366	27	0,718	4
Pair 2	I70B - AS70	7,68E-02	0,9955	0,1881	-0,3092	0,4628	0,408	27	0,686	5
Pair 2	I124B - AS124	-8,39E-02	0,8725	0,1649	-0,4223	0,2544	-0,509	27	0,615	6
Pair 2	I178B - AS178	-9,46E-02	0,8682	0,1641	-0,4313	0,242	-0,577	27	0,569	7
Pair 2	I158B - AS158	0,1196	0,8857	0,1674	-0,2238	0,4631	0,715	27	0,481	8
Pair 2	I69B - AS69	-0,1393	0,9933	0,1877	-0,5245	0,2459	-0,742	27	0,465	9
Pair 2	I59B - AS59	-0,1857	1,1446	0,2163	-0,6296	0,2581	-0,859	27	0,398	10
Pair 2	I22B - AS22	-0,1946	1,0978	0,2075	-0,6203	0,2311	-0,938	27	0,356	11
Pair 2	I89B - AS89	0,1464	0,8239	0,1557	-0,1731	0,4659	0,94	27	0,355	12
Pair 2	I79B - AS79	0,1768	0,9689	0,1831	-0,1989	0,5525	0,965	27	0,343	13
Pair 2	I84B - AS84	-0,1821	0,9697	0,1832	-0,5581	0,1938	-0,994	27	0,329	14
Pair 2	I78B - AS78	0,1982	0,9791	0,185	-0,1814	0,5779	1,071	27	0,294	15
Pair 2	I4B - AS4	-0,1929	0,858	0,1622	-0,5256	0,1399	-1,189	27	0,245	16
Pair 2	I63B - AS63	-0,2143	0,9532	0,1801	-0,5839	0,1553	-1,19	27	0,245	17
Pair 2	I100B - AS100	-0,3286	1,4346	0,2711	-0,8848	0,2277	-1,212	27	0,236	18
Pair 2	I60B - AS60	-0,1643	0,7063	0,1335	-0,4382	0,1096	-1,231	27	0,229	19
Pair 2	I128B - AS128	0,3536	1,2305	0,2326	-0,1236	0,8307	1,52	27	0,14	20
Pair 2	I29B - AS29	-0,2696	0,937	0,1771	-0,633	9,37E-02	-1,523	27	0,139	21
Pair 2	I149B - AS149	-0,2286	0,7576	0,1432	-0,5223	6,52E-02	-1,596	27	0,122	22
Pair 2	I165B - AS165	0,35	1,1495	0,2172	-9,57E-02	0,7957	1,611	27	0,119	23
Pair 2	I39B - AS39	-0,2732	0,8943	0,169	-0,62	7,36E-02	-1,617	27	0,118	24
Pair 2	I181B - AS181	-0,3036	0,9879	0,1867	-0,6866	7,95E-02	-1,626	27	0,116	25

Pair 2	I6B - AS6	-0,3554	1,121	0,2119	-0,7901	7,93E-02	-1,677	27	0,105	26	
Pair 2	I98B - AS98	-0,2214	0,6718	0,127	-0,4819	3,91E-02	-1,744	27	0,093	27	
Pair 2	I80B - AS80	-0,2643	0,7946	0,1502	-0,5724	4,38E-02	-1,76	27	0,09	28	
Pair 2	I122B - AS122	-0,3839	1,1355	0,2146	-0,8242	5,64E-02	-1,789	27	0,085	29	
Pair 2	I17B - AS17	-0,375	1,0867	0,2054	-0,7964	4,64E-02	-1,826	27	0,079	30	
Pair 2	I83B - AS83	-0,2089	0,6032	0,114	-0,4428	2,50E-02	-1,833	27	0,078	31	
		Paired Differences						t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
					Lower	Upper					
Pair 2	I26B - AS26	-0,4667	1,2736	0,2451	-0,9705	3,72E-02	-1,904	26	0,068	32	
Pair 2	I90B - AS90	-0,4036	1,078	0,2037	-0,8216	1,44E-02	-1,981	27	0,058	33	
Pair 2	I131B - AS131	-0,4375	1,1685	0,2208	-0,8906	1,56E-02	-1,981	27	0,058	34	
Pair 2	I156B - AS156	-0,4304	1,1484	0,217	-0,8757	1,49E-02	-1,983	27	0,058	35	
Pair 2	I142B - AS142	0,4714	1,1575	0,2188	2,26E-02	0,9203	2,155	27	0,04	36	
Pair 2	I61B - AS61	-0,4929	1,1864	0,2242	-0,9529	-3,28E-02	-2,198	27	0,037	37	
Pair 2	I73B - AS73	-0,5429	1,2365	0,2337	-1,0223	-6,34E-02	-2,323	27	0,028	38	
Pair 2	I85B - AS85	-0,3714	0,7972	0,1506	-0,6805	-6,23E-02	-2,466	27	0,02	39	
Pair 2	I31B - AS31	-0,6411	1,3655	0,258	-1,1705	-0,1116	-2,484	27	0,019	40	
Pair 2	I67B - AS67	-0,5339	1,1036	0,2086	-0,9619	-0,106	-2,56	27	0,016	41	
Pair 2	I103B - AS103	-0,4929	1,0019	0,1893	-0,8814	-0,1044	-2,603	27	0,015	42	
Pair 2	I126B - AS126	-0,5286	1,0078	0,1905	-0,9194	-0,1378	-2,775	27	0,01	43	
Pair 2	I94B - AS94	-0,3821	0,7075	0,1337	-0,6565	-0,1078	-2,858	27	0,008	44	
Pair 2	I36B - AS36	-0,4196	0,766	0,1448	-0,7167	-0,1226	-2,899	27	0,007	45	
Pair 2	I41B - AS41	-0,4589	0,8341	0,1576	-0,7824	-0,1355	-2,911	27	0,007	46	
Pair 2	I42B - AS42	-0,6804	1,1291	0,2134	-1,1182	-0,2425	-3,188	27	0,004	47	
Pair 2	I109B - AS109	-0,5857	0,9825	0,1857	-0,9667	-0,2047	-3,154	27	0,004	48	
Pair 2	I10B - AS10	-0,6911	0,9541	0,1803	-1,061	-0,3211	-3,833	27	0,001	49	
Pair 2	I74B - AS74	-0,7768	1,0703	0,2023	-1,1918	-0,3617	-3,84	27	0,001	50	
Pair 2	I154B - AS154	-0,7286	1,0624	0,2008	-1,1405	-0,3166	-3,629	27	0,001	51	
Pair 2	I1B - AS1	-1,3446	1,0402	0,1966	-1,748	-0,9413	-6,84	27	0	52	
Pair 2	I2B - AS2	-0,5875	0,4923	9,30E-02	-0,7784	-0,3966	-6,315	27	0	53	
Pair 2	I18B - AS18	-0,8036	1,0387	0,1963	-1,2063	-0,4008	-4,094	27	0	54	
Pair 2	I24B - AS24	-0,6268	0,7782	0,1471	-0,9286	-0,325	-4,262	27	0	55	
Pair 2	I27B - AS27	-0,8268	0,9651	0,1824	-1,201	-0,4526	-4,533	27	0	56	
Pair 2	I43B - AS43	-0,8089	0,7686	0,1453	-1,107	-0,5109	-5,569	27	0	57	
Pair 2	I92B - AS92	-0,6571	0,5816	0,1099	-0,8827	-0,4316	-5,979	27	0	58	
Pair 2	I99B - AS99	-1	0,9941	0,1879	-1,3855	-0,6145	-5,323	27	0	59	
Pair 2	I111B - AS111	-0,7161	0,8808	0,1664	-1,0576	-0,3745	-4,302	27	0	60	
Pair 2	I114B - AS114	-0,7375	0,8602	0,1626	-1,071	-0,404	-4,537	27	0	61	
Pair 2	I155B - AS155	-0,9107	1,1626	0,2197	-1,3615	-0,4599	-4,145	27	0	62	
Pair 3	I96C - AS96	-1,21E-02	0,9008	0,1673	-0,3547	0,3306	-0,072	28	0,943	1	
Pair 3	I85C - AS85	-1,38E-02	0,7657	0,1422	-0,305	0,2774	-0,097	28	0,923	2	
Pair 3	I142C - AS142	-2,76E-02	1,0278	0,1909	-0,4185	0,3634	-0,145	28	0,886	3	
Pair 3	I94C - AS94	-3,28E-02	0,8688	0,1613	-0,3632	0,2977	-0,203	28	0,841	4	
Pair 3	I29C - AS29	-3,62E-02	0,863	0,1603	-0,3645	0,2921	-0,226	28	0,823	5	
Pair 3	I100C - AS100	-7,59E-02	1,1232	0,2086	-0,5031	0,3514	-0,364	28	0,719	6	
Pair 3	I178C - AS178	7,24E-02	1,0575	0,1964	-0,3298	0,4747	0,369	28	0,715	7	
Pair 3	I17C - AS17	-9,48E-02	1,0321	0,1917	-0,4874	0,2978	-0,495	28	0,625	8	
Pair 3	I69C - AS69	-1,00E-01	1,0367	0,1925	-0,4944	0,2944	-0,519	28	0,608	9	

Pair 3	I109C - AS109	0,1241	1,0058	0,1868	-0,2584	0,5067	0,665	28	0,512	10	
Pair 3	I41C - AS41	1,00E-01	0,803	0,1491	-0,2054	0,4054	0,671	28	0,508	11	
Pair 3	I31C - AS31	-0,1276	0,9532	0,177	-0,4901	0,235	-0,721	28	0,477	12	
Pair 3	I124C - AS124	0,1345	0,9872	0,1833	-0,241	0,51	0,734	28	0,469	13	
Pair 3	I70C - AS70	-9,83E-02	0,7082	0,1315	-0,3677	0,1711	-0,747	28	0,461	14	
Pair 3	I39C - AS39	0,1414	0,9232	0,1714	-0,2098	0,4926	0,825	28	0,417	15	
Pair 3	I181C - AS181	0,1724	1,0057	0,1867	-0,2101	0,5549	0,923	28	0,364	16	
Pair 3	I78C - AS78	-0,1276	0,7337	0,1362	-0,4067	0,1515	-0,936	28	0,357	17	
Pair 3	I98C - AS98	-0,119	0,6604	0,1226	-0,3702	0,1322	-0,97	28	0,34	18	
Pair 3	I67C - AS67	0,2086	0,9839	0,1827	-0,1656	0,5829	1,142	28	0,263	19	
Pair 3	I84C - AS84	0,2466	1,1341	0,2106	-0,1848	0,6779	1,171	28	0,252	20	
		Paired Differences						t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
					Lower	Upper					
Pair 3	I80C - AS80	-0,169	0,766	0,1422	-0,4603	0,1224	-1,188	28	0,245	21	
Pair 3	I174C - AS174	0,2483	1,0491	0,1948	-0,1508	0,6473	1,274	28	0,213	22	
Pair 3	I60C - AS60	-0,1672	0,6204	0,1152	-0,4032	6,87E-02	-1,452	28	0,158	23	
Pair 3	I158C - AS158	0,1845	0,6573	0,122	-6,55E-02	0,4345	1,512	28	0,142	24	
Pair 3	I105C - AS105	0,3845	1,1653	0,2164	-5,88E-02	0,8277	1,777	28	0,086	25	
Pair 3	I2C - AS2	0,2345	0,6886	0,1279	-2,74E-02	0,4964	1,834	28	0,077	26	
Pair 3	I83C - AS83	0,3069	0,8779	0,163	-2,70E-02	0,6408	1,883	28	0,07	27	
Pair 3	I126C - AS126	0,3	0,8491	0,1577	-2,30E-02	0,623	1,903	28	0,067	28	
Pair 3	I18C - AS18	-0,4741	1,2515	0,2324	-0,9502	1,90E-03	-2,04	28	0,051	29	
Pair 3	I114C - AS114	0,3483	0,8834	0,164	1,22E-02	0,6843	2,123	28	0,043	30	
Pair 3	I36C - AS36	-0,3276	0,7978	0,1482	-0,6311	-2,41E-02	-2,211	28	0,035	31	
Pair 3	I154C - AS154	0,3741	0,8853	0,1644	3,74E-02	0,7109	2,276	28	0,031	32	
Pair 3	I43C - AS43	-0,2638	0,6169	0,1145	-0,4984	-2,92E-02	-2,303	28	0,029	33	
Pair 3	I155C - AS155	0,3707	0,845	0,1569	4,93E-02	0,6921	2,362	28	0,025	34	
Pair 3	I99C - AS99	0,4828	1,0356	0,1923	8,89E-02	0,8767	2,51	28	0,018	35	
Pair 3	I128C - AS128	-0,4086	0,826	0,1534	-0,7228	-9,44E-02	-2,664	28	0,013	36	
Pair 3	I103C - AS103	0,5155	1,0344	0,1921	0,122	0,909	2,684	28	0,012	37	
Pair 3	I4C - AS4	-0,2983	0,5917	0,1099	-0,5233	-7,32E-02	-2,715	28	0,011	38	
Pair 3	I92C - AS92	-0,2897	0,573	0,1064	-0,5076	-7,17E-02	-2,722	28	0,011	39	
Pair 3	I10C - AS10	0,5397	1,0557	0,196	0,1381	0,9412	2,753	28	0,01	40	
Pair 3	I90C - AS90	-0,4845	0,9428	0,1751	-0,8431	-0,1258	-2,767	28	0,01	41	
Pair 3	I61C - AS61	0,55	1,0316	0,1916	0,1576	0,9424	2,871	28	0,008	42	
Pair 3	I6C - AS6	0,5621	1,0397	0,1931	0,1666	0,9576	2,911	28	0,007	43	
Pair 3	I89C - AS89	-0,3155	0,5887	0,1093	-0,5395	-9,16E-02	-2,886	28	0,007	44	
Pair 3	I131C - AS131	0,4224	0,7745	0,1438	0,1278	0,717	2,937	28	0,007	45	
Pair 3	I79C - AS79	-0,3897	0,6939	0,1289	-0,6536	-0,1257	-3,024	28	0,005	46	
Pair 3	I63C - AS63	0,6034	1,0055	0,1867	0,221	0,9859	3,232	28	0,003	47	
Pair 3	I1C - AS1	0,4172	0,667	0,1239	0,1635	0,6709	3,369	28	0,002	48	
Pair 3	I59C - AS59	-0,5069	0,8093	0,1503	-0,8147	-0,1991	-3,373	28	0,002	49	
Pair 3	I22C - AS22	-0,6103	0,927	0,1721	-0,963	-0,2577	-3,546	28	0,001	50	
Pair 3	I111C - AS111	0,7569	1,0854	0,2016	0,344	1,1698	3,755	28	0,001	51	
Pair 3	I156C - AS156	0,619	0,906	0,1682	0,2744	0,9636	3,679	28	0,001	52	
Pair 3	I165C - AS165	0,8552	1,2464	0,2314	0,3811	1,3293	3,695	28	0,001	53	
Pair 3	I24C - AS24	0,7483	0,7764	0,1442	0,453	1,0436	5,19	28	0	54	
Pair 3	I26C - AS26	0,9879	0,9499	0,1764	0,6266	1,3492	5,601	28	0	55	

Pair 3	I27C - AS27	0,5207	0,6032	0,112	0,2912	0,7501	4,649	28	0	56	
Pair 3	I42C - AS42	1,1621	1,0451	0,1941	0,7645	1,5596	5,988	28	0	57	
Pair 3	I73C - AS73	0,7603	0,7472	0,1387	0,4761	1,0446	5,48	28	0	58	
Pair 3	I74C - AS74	1,0517	0,7443	0,1382	0,7686	1,3348	7,609	28	0	59	
Pair 3	I102C - AS102	0,7379	0,9151	0,1699	0,3898	1,086	4,342	28	0	60	
Pair 3	I122C - AS122	0,6983	0,744	0,1382	0,4153	0,9813	5,054	28	0	61	
Pair 3	I149C - AS149	-0,4534	0,5196	9,65E-02	-0,6511	-0,2558	-4,7	28	0	62	
Pair 4	I59D - AS59	-4,29E-02	1,1137	0,2105	-0,4747	0,389	-0,204	27	0,84	1	
Pair 4	I156D - AS156	-5,54E-02	0,912	0,1724	-0,409	0,2983	-0,321	27	0,751	2	
Pair 4	I94D - AS94	-0,1321	1,0132	0,1915	-0,525	0,2607	-0,69	27	0,496	3	
Pair 4	I31D - AS31	-0,1589	1,1932	0,2255	-0,6216	0,3037	-0,705	27	0,487	4	
Pair 4	I18D - AS18	0,1696	1,2355	0,2335	-0,3094	0,6487	0,727	27	0,474	5	
Pair 4	I36D - AS36	-0,1875	1,0885	0,2057	-0,6096	0,2346	-0,912	27	0,37	6	
Pair 4	I27D - AS27	-0,1839	0,8106	0,1532	-0,4982	0,1304	-1,201	27	0,24	7	
Pair 4	I155D - AS155	-0,3214	1,3211	0,2497	-0,8337	0,1908	-1,287	27	0,209	8	
Pair 4	I69D - AS69	0,2536	0,8941	0,169	-9,31E-02	0,6003	1,501	27	0,145	9	
		Paired Differences						t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
					Lower	Upper					
Pair 4	I41D - AS41	-0,2893	0,97	0,1833	-0,6654	8,68E-02	-1,578	27	0,126	10	
Pair 4	I1D - AS1	-0,3804	1,0091	0,1907	-0,7716	1,09E-02	-1,995	27	0,056	11	
Pair 4	I67D - AS67	-0,5786	1,4711	0,278	-1,149	-8,14E-03	-2,081	27	0,047	12	
Pair 4	I126D - AS126	-0,5375	1,2859	0,243	-1,0361	-3,89E-02	-2,212	27	0,036	13	
Pair 4	I17D - AS17	-0,5536	1,2254	0,2316	-1,0287	-7,84E-02	-2,39	27	0,024	14	
Pair 4	I154D - AS154	-0,6304	1,3639	0,2578	-1,1592	-0,1015	-2,446	27	0,021	15	
Pair 4	I89D - AS89	-0,3089	0,6518	0,1232	-0,5617	-5,62E-02	-2,508	27	0,018	16	
Pair 4	I85D - AS85	-0,4786	0,9429	0,1782	-0,8442	-0,1129	-2,686	27	0,012	17	
Pair 4	I122D - AS122	-0,713	1,3586	0,2615	-1,2504	-0,1755	-2,727	26	0,011	18	
Pair 4	I26D - AS26	-0,6643	1,1871	0,2243	-1,1246	-0,204	-2,961	27	0,006	19	
Pair 4	I83D - AS83	-0,3696	0,6589	0,1245	-0,6251	-0,1142	-2,969	27	0,006	20	
Pair 4	I22D - AS22	0,8054	1,3463	0,2544	0,2833	1,3274	3,165	27	0,004	21	
Pair 4	I131D - AS131	-0,7946	1,2987	0,2454	-1,2982	-0,291	-3,238	27	0,003	22	
Pair 4	I70D - AS70	-0,5121	0,8263	0,1534	-0,8264	-0,1978	-3,337	28	0,002	23	
Pair 4	I73D - AS73	-0,8375	1,2752	0,241	-1,332	-0,343	-3,475	27	0,002	24	
Pair 4	I128D - AS128	-0,7	1,0605	0,2004	-1,1112	-0,2888	-3,493	27	0,002	25	
Pair 4	I149D - AS149	-0,4696	0,7135	0,1348	-0,7463	-0,193	-3,483	27	0,002	26	
Pair 4	I29D - AS29	-0,8411	1,1759	0,2222	-1,297	-0,3851	-3,785	27	0,001	27	
Pair 4	I79D - AS79	-0,4241	0,5876	0,1091	-0,6477	-0,2006	-3,887	28	0,001	28	
Pair 4	I105D - AS105	-0,6643	0,9167	0,1732	-1,0197	-0,3088	-3,834	27	0,001	29	
Pair 4	I2D - AS2	-0,7852	0,5	9,62E-02	-0,983	-0,5874	-8,16	26	0	30	
Pair 4	I4D - AS4	-0,5946	0,5049	9,54E-02	-0,7904	-0,3989	-6,233	27	0	31	
Pair 4	I6D - AS6	-0,9268	0,7678	0,1451	-1,2245	-0,6291	-6,387	27	0	32	
Pair 4	I10D - AS10	-0,8185	0,685	0,1318	-1,0895	-0,5475	-6,209	26	0	33	
Pair 4	I24D - AS24	-0,7429	0,7797	0,1473	-1,0452	-0,4405	-5,042	27	0	34	
Pair 4	I39D - AS39	-0,7464	0,8723	0,1648	-1,0847	-0,4082	-4,528	27	0	35	
Pair 4	I42D - AS42	-1,0286	1,1413	0,2157	-1,4711	-0,586	-4,769	27	0	36	
Pair 4	I43D - AS43	-0,7911	0,8564	0,1618	-1,1231	-0,459	-4,888	27	0	37	
Pair 4	I60D - AS60	-0,45	0,5629	0,1064	-0,6683	-0,2317	-4,23	27	0	38	
Pair 4	I61D - AS61	-1,2607	0,7982	0,1508	-1,5702	-0,9512	-8,358	27	0	39	

Pair 4	I63D - AS63	-1,2143	0,6921	0,1308	-1,4827	-0,9459	-9,283	27	0	40	
Pair 4	I74D - AS74	-1,4375	0,8448	0,1596	-1,7651	-1,1099	-9,004	27	0	41	
Pair 4	I78D - AS78	-0,6679	0,7033	0,1329	-0,9406	-0,3951	-5,025	27	0	42	
Pair 4	I80D - AS80	-0,7375	0,7469	0,1412	-1,0271	-0,4479	-5,225	27	0	43	
Pair 4	I84D - AS84	-1,4857	0,8522	0,1611	-1,8162	-1,1553	-9,225	27	0	44	
Pair 4	I90D - AS90	-0,85	0,738	0,1395	-1,1362	-0,5638	-6,095	27	0	45	
Pair 4	I92D - AS92	-0,9518	0,527	9,96E-02	-1,1561	-0,7475	-9,558	27	0	46	
Pair 4	I96D - AS96	-0,6554	0,7174	0,1356	-0,9335	-0,3772	-4,834	27	0	47	
Pair 4	I98D - AS98	-0,4089	0,3621	6,84E-02	-0,5493	-0,2685	-5,976	27	0	48	
Pair 4	I99D - AS99	-1,4286	0,965	0,1824	-1,8028	-1,0544	-7,834	27	0	49	
Pair 4	I100D - AS100	-1,3018	0,6605	0,1248	-1,5579	-1,0457	-10,43	27	0	50	
Pair 4	I102D - AS102	-1,6107	0,8062	0,1523	-1,9233	-1,2981	-10,573	27	0	51	
Pair 4	I103D - AS103	-1,1	0,8504	0,1607	-1,4297	-0,7703	-6,845	27	0	52	
Pair 4	I109D - AS109	-1,0054	0,7554	0,1428	-1,2983	-0,7124	-7,042	27	0	53	
Pair 4	I111D - AS111	-1,2518	0,9355	0,1768	-1,6145	-0,8891	-7,081	27	0	54	
Pair 4	I114D - AS114	-0,8446	0,8847	0,1672	-1,1877	-0,5016	-5,052	27	0	55	
Pair 4	I124D - AS124	-0,8518	0,8615	0,1628	-1,1858	-0,5177	-5,232	27	0	56	
Pair 4	I142D - AS142	-0,7429	0,8724	0,1649	-1,0811	-0,4046	-4,506	27	0	57	
Pair 4	I158D - AS158	-0,4071	0,512	9,68E-02	-0,6057	-0,2086	-4,208	27	0	58	
Pair 4	I165D - AS165	-0,8643	0,8474	0,1601	-1,1929	-0,5357	-5,397	27	0	59	
Pair 4	I174D - AS174	-0,6	0,6999	0,1323	-0,8714	-0,3286	-4,536	27	0	60	
		Paired Differences						t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
					Lower	Upper					
Pair 4	I178D - AS178	-0,8089	0,611	0,1155	-1,0459	-0,572	-7,005	27	0	61	
Pair 4	I181D - AS181	-1,0179	0,9836	0,1859	-1,3993	-0,6365	-5,476	27	0	62	
Pair 5	I29E - AS29	-1,96E-02	0,8149	0,154	-0,3356	0,2964	-0,128	27	0,899	1	
Pair 5	I18E - AS18	-2,59E-02	0,9383	0,1742	-0,3828	0,3311	-0,148	28	0,883	2	
Pair 5	I36E - AS36	3,57E-02	1,233	0,233	-0,4424	0,5138	0,153	27	0,879	3	
Pair 5	I60E - AS60	4,11E-02	0,7313	0,1382	-0,2425	0,3246	0,297	27	0,769	4	
Pair 5	I89E - AS89	-4,11E-02	0,625	0,1181	-0,2834	0,2013	-0,348	27	0,731	5	
Pair 5	I59E - AS59	8,21E-02	1,1895	0,2248	-0,3791	0,5434	0,365	27	0,718	6	
Pair 5	I70E - AS70	7,68E-02	1,0158	0,192	-0,3171	0,4707	0,4	27	0,692	7	
Pair 5	I74E - AS74	-8,04E-02	1,0584	0,2	-0,4908	0,3301	-0,402	27	0,691	8	
Pair 5	I181E - AS181	7,14E-02	0,799	0,151	-0,2384	0,3813	0,473	27	0,64	9	
Pair 5	I156E - AS156	-0,1089	1,0194	0,1927	-0,5042	0,2864	-0,565	27	0,576	10	
Pair 5	I128E - AS128	8,57E-02	0,7883	0,149	-0,22	0,3914	0,575	27	0,57	11	
Pair 5	I99E - AS99	0,1339	1,0615	0,2006	-0,2777	0,5455	0,668	27	0,51	12	
Pair 5	I41E - AS41	0,1393	1,0784	0,2038	-0,2789	0,5575	0,683	27	0,5	13	
Pair 5	I154E - AS154	0,1375	0,9958	0,1882	-0,2486	0,5236	0,731	27	0,471	14	
Pair 5	I42E - AS42	0,1143	0,7131	0,1348	-0,1622	0,3908	0,848	27	0,404	15	
Pair 5	I22E - AS22	0,1483	0,9359	0,1738	-0,2077	0,5043	0,853	28	0,401	16	
Pair 5	I158E - AS158	0,1554	0,9643	0,1822	-0,2186	0,5293	0,853	27	0,401	17	
Pair 5	I155E - AS155	0,1964	1,19	0,2249	-0,265	0,6579	0,873	27	0,39	18	
Pair 5	I131E - AS131	0,2054	1,187	0,2243	-0,2549	0,6656	0,915	27	0,368	19	
Pair 5	I124E - AS124	0,1571	0,8091	0,1529	-0,1566	0,4709	1,028	27	0,313	20	
Pair 5	I61E - AS61	0,1411	0,7021	0,1327	-0,1312	0,4133	1,063	27	0,297	21	
Pair 5	I17E - AS17	-0,1983	0,9552	0,1774	-0,5616	0,1651	-1,118	28	0,273	22	
Pair 5	I27E - AS27	-0,1839	0,7389	0,1396	-0,4704	0,1026	-1,317	27	0,199	23	

Pair 5	I10E - AS10	-0,219	0,8507	0,158	-0,5425	0,1046	-1,386	28	0,177	24	
Pair 5	I84E - AS84	0,2464	0,9111	0,1722	-0,1069	0,5997	1,431	27	0,164	25	
Pair 5	I69E - AS69	0,1911	0,6777	0,1281	-7,17E-02	0,4539	1,492	27	0,147	26	
Pair 5	I94E - AS94	-0,2482	0,7708	0,1457	-0,5471	5,07E-02	-1,704	27	0,1	27	
Pair 5	I165E - AS165	-0,3375	0,9973	0,1885	-0,7242	4,92E-02	-1,791	27	0,085	28	
Pair 5	I67E - AS67	0,3143	0,9157	0,173	-4,08E-02	0,6694	1,816	27	0,08	29	
Pair 5	I73E - AS73	-0,3286	0,9292	0,1756	-0,6889	3,17E-02	-1,871	27	0,072	30	
Pair 5	I90E - AS90	0,275	0,7726	0,146	-2,46E-02	0,5746	1,883	27	0,07	31	
Pair 5	I63E - AS63	-0,3214	0,8804	0,1664	-0,6628	2,00E-02	-1,932	27	0,064	32	
Pair 5	I174E - AS174	-0,2518	0,6574	0,1242	-0,5067	3,11E-03	-2,027	27	0,053	33	
Pair 5	I105E - AS105	-0,4143	1,0739	0,203	-0,8307	2,14E-03	-2,041	27	0,051	34	
Pair 5	I111E - AS111	-0,3946	1,0173	0,1922	-0,7891	-1,79E-04	-2,053	27	0,05	35	
Pair 5	I122E - AS122	-0,3571	0,9027	0,1706	-0,7072	-7,10E-03	-2,093	27	0,046	36	
Pair 5	I96E - AS96	-0,3696	0,8627	0,163	-0,7042	-3,51E-02	-2,267	27	0,032	37	
Pair 5	I142E - AS142	0,5071	1,1515	0,2176	6,07E-02	0,9536	2,331	27	0,027	38	
Pair 5	I109E - AS109	0,4054	0,9008	0,1702	5,61E-02	0,7546	2,381	27	0,025	39	
Pair 5	I103E - AS103	-0,3679	0,775	0,1465	-0,6684	-6,74E-02	-2,512	27	0,018	40	
Pair 5	I31E - AS31	0,4125	0,8581	0,1622	7,98E-02	0,7453	2,544	27	0,017	41	
Pair 5	I100E - AS100	-0,4089	0,8332	0,1575	-0,732	-8,58E-02	-2,597	27	0,015	42	
Pair 5	I98E - AS98	-0,2661	0,5106	9,65E-02	-0,4641	-6,81E-02	-2,757	27	0,01	43	
Pair 5	I26E - AS26	-0,5214	0,983	0,1858	-0,9026	-0,1402	-2,807	27	0,009	44	
Pair 5	I178E - AS178	-0,5679	1,0669	0,2016	-0,9816	-0,1541	-2,816	27	0,009	45	
Pair 5	I114E - AS114	-0,4339	0,7462	0,141	-0,7233	-0,1446	-3,077	27	0,005	46	
Pair 5	I2E - AS2	-0,4207	0,7004	0,1301	-0,6871	-0,1543	-3,234	28	0,003	47	
Pair 5	I24E - AS24	-0,4931	0,812	0,1508	-0,802	-0,1842	-3,27	28	0,003	48	
Pair 5	I126E - AS126	0,4893	0,791	0,1495	0,1826	0,796	3,273	27	0,003	49	
		Paired Differences						t	df	Sig. (2-tailed)	
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference						
					Lower	Upper					
Pair 5	I43E - AS43	0,575	0,8893	0,1681	0,2302	0,9198	3,421	27	0,002	50	
Pair 5	I85E - AS85	-0,7107	0,978	0,1848	-1,09	-0,3315	-3,845	27	0,001	51	
Pair 5	I102E - AS102	-0,6554	0,8976	0,1696	-1,0034	-0,3073	-3,864	27	0,001	52	
Pair 5	I1E - AS1	0,5207	0,6585	0,1223	0,2702	0,7712	4,258	28	0	53	
Pair 5	I4E - AS4	-0,6431	0,5852	0,1087	-0,8657	-0,4205	-5,918	28	0	54	
Pair 5	I6E - AS6	-1,0161	0,9918	0,1874	-1,4007	-0,6315	-5,421	27	0	55	
Pair 5	I39E - AS39	0,9411	0,96	0,1814	0,5688	1,3133	5,187	27	0	56	
Pair 5	I78E - AS78	-0,4179	0,529	1,00E-01	-0,623	-0,2127	-4,18	27	0	57	
Pair 5	I79E - AS79	-0,5375	0,6246	0,118	-0,7797	-0,2953	-4,554	27	0	58	
Pair 5	I80E - AS80	-0,6839	0,6938	0,1311	-0,9529	-0,4149	-5,216	27	0	59	
Pair 5	I83E - AS83	-0,3518	0,4029	7,61E-02	-0,508	-0,1956	-4,62	27	0	60	
Pair 5	I92E - AS92	0,7089	0,7224	0,1365	0,4288	0,989	5,193	27	0	61	
Pair 5	I149E - AS149	-0,4696	0,4613	8,72E-02	-0,6485	-0,2908	-5,387	27	0	62	

Prilog 2.

Tablica 9. Testiranje razlika u procjenama naglašenosti probranih traumatskih sadržaja između očeva i majki nestalih i identificiranih

Pouzdanost teme Krippendorff alpha $\geq 0,50$		Suma kvadrata	Stupnjevi slobode	Srednja vrijednost sume kvadrata	F	Razina značajnosti
1	Između skupina	0,948	1	0,948	0,504	0,484
	Unutar skupina	50,723	27	1,879		
	Ukupno	51,670	28			
2	Između skupina	5,756	1	5,756	4,009	0,055
	Unutar skupina	38,765	27	1,436		
	Ukupno	44,521	28			
3	Između skupina	7,920	1	7,920	5,764	0,024
	Unutar skupina	37,099	27	1,374		
	Ukupno	45,019	28			
4	Između skupina	0,188	1	0,188	0,186	0,670
	Unutar skupina	27,306	27	1,011		
	Ukupno	27,494	28			
5	Između skupina	1,299	1	1,299	1,218	0,280
	Unutar skupina	28,790	27	1,066		
	Ukupno	30,088	28			
6	Između skupina	0,877	1	0,877	1,065	0,311
	Unutar skupina	22,234	27	0,823		
	Ukupno	23,111	28			
7	Između skupina	8,182	1	8,182	3,647	0,067
	Unutar skupina	60,580	27	2,244		
	Ukupno	68,762	28			
8	Između skupina	6,207	1	6,207	3,293	0,081
	Unutar skupina	50,889	27	1,885		
	Ukupno	57,096	28			
9	Između skupina	9,842E-02	1	9,842E-02	0,173	0,681
	Unutar skupina	15,373	27	0,569		
	Ukupno	15,471	28			
10	Između skupina	0,169	1	0,169	0,067	0,798
	Unutar skupina	68,130	27	2,523		
	Ukupno	68,299	28			
11	Između skupina	10,460	1	10,460	6,049	0,021
	Unutar skupina	46,686	27	1,729		
	Ukupno	57,146	28			
12	Između skupina	0,818	1	0,818	0,730	0,400
	Unutar skupina	30,232	27	1,120		
	Ukupno	31,050	28			
13	Između skupina	2,446	1	2,446	2,929	0,098
	Unutar skupina	22,550	27	0,835		
	Ukupno	24,996	28			
14	Između skupina	1,724E-03	1	1,724E-03	0,001	0,979
	Unutar skupina	66,772	27	2,473		
	Ukupno	66,774	28			
15	Između skupina	4,904E-02	1	4,904E-02	0,020	0,888
	Unutar skupina	65,089	27	2,411		
	Ukupno	65,138	28			
16	Između skupina	7,920	1	7,920	5,107	0,032
	Unutar skupina	41,877	27	1,551		
	Ukupno	49,797	28			
17	Između skupina	4,543	1	4,543	2,227	0,147

	Unutar skupina	55,089	27	2,040		
	Ukupno	59,632	28			
18	Između skupina	18,213	1	18,213	11,329	0,002
	Unutar skupina	43,404	27	1,608		
	Ukupno	61,617	28			
19	Između skupina	3,457	1	3,457	1,730	0,199
	Unutar skupina	53,938	27	1,998		
	Ukupno	57,395	28			
20	Između skupina	6,675	1	6,675	5,251	0,030
	Unutar skupina	34,321	27	1,271		
	Ukupno	40,996	28			
21	Između skupina	0,417	1	0,417	0,427	0,519
	Unutar skupina	26,395	27	0,978		
	Ukupno	26,812	28			
22	Između skupina	1,621	1	1,621	0,836	0,369
	Unutar skupina	52,356	27	1,939		
	Ukupno	53,977	28			
23	Između skupina	0,834	1	0,834	1,992	0,170
	Unutar skupina	11,311	27	0,419		
	Ukupno	12,146	28			
24	Između skupina	0,239	1	0,239	0,496	0,487
	Unutar skupina	13,010	27	0,482		
	Ukupno	13,249	28			
25	Između skupina	11,188	1	11,188	7,828	0,009
	Unutar skupina	38,590	27	1,429		
	Ukupno	49,778	28			
26	Između skupina	0,172	1	0,172	0,095	0,760
	Unutar skupina	49,000	27	1,815		
	Ukupno	49,172	28			
27	Između skupina	7,663E-02	1	7,663E-02	0,045	0,833
	Unutar skupina	45,778	27	1,695		
	Ukupno	45,854	28			
28	Između skupina	0,277	1	0,277	0,229	0,636
	Unutar skupina	32,578	27	1,207		
	Ukupno	32,854	28			
29	Između skupina	0,235	1	0,235	0,198	0,660
	Unutar skupina	31,972	27	1,184		
	Ukupno	32,207	28			
30	Između skupina	0,511	1	0,511	0,220	0,643
	Unutar skupina	62,738	27	2,324		
	Ukupno	63,249	28			

Prilog 3.

Tablica 10. Testiranje razlika u procjenama naglašenosti probranih traumatskih sadržaja između roditelja koji su identificirali svoju djecu i njih čija se djeca još vode nestalima.

Pouzdanost teme	Suma kvadrata	Stupnjevi slobode	Srednja vrijednost sume kvadrata	F	Razina značajnosti
-----------------	---------------	-------------------	----------------------------------	---	--------------------

Krippendorf alpha $\geq 0,50$						
1	Između skupina	1,475	1	1,475	0,793	0,381
	Unutar skupina	50,195	27	1,859		
	Ukupno	51,670	28			
2	Između skupina	2,209	1	2,209	1,410	0,245
	Unutar skupina	42,312	27	1,567		
	Ukupno	44,521	28			
3	Između skupina	2,469	1	2,469	1,566	0,221
	Unutar skupina	42,551	27	1,576		
	Ukupno	45,019	28			
4	Između skupina	0,762	1	0,762	0,770	0,388
	Unutar skupina	26,732	27	0,990		
	Ukupno	27,494	28			
5	Između skupina	1,536	1	1,536	1,453	0,239
	Unutar skupina	28,552	27	1,057		
	Ukupno	30,088	28			
6	Između skupina	1,339	1	1,339	1,661	0,208
	Unutar skupina	21,772	27	0,806		
	Ukupno	23,111	28			
7	Između skupina	0,332	1	0,332	0,131	0,720
	Unutar skupina	68,431	27	2,534		
	Ukupno	68,762	28			
8	Između skupina	6,220E-06	1	6,220E-06	0,000	0,999
	Unutar skupina	57,096	27	2,115		
	Ukupno	57,096	28			
9	Između skupina	0,118	1	0,118	0,208	0,652
	Unutar skupina	15,353	27	0,569		
	Ukupno	15,471	28			
10	Između skupina	10,805	1	10,805	5,074	0,033
	Unutar skupina	57,494	27	2,129		
	Ukupno	68,299	28			
11	Između skupina	7,403	1	7,403	4,019	0,055
	Unutar skupina	49,742	27	1,842		
	Ukupno	57,146	28			
12	Između skupina	1,951E-02	1	1,951E-02	0,017	0,897
	Unutar skupina	31,030	27	1,149		
	Ukupno	31,050	28			
13	Između skupina	0,293	1	0,293	0,320	0,576
	Unutar skupina	24,703	27	0,915		
	Ukupno	24,996	28			
14	Između skupina	4,557	1	4,557	1,978	0,171
	Unutar skupina	62,216	27	2,304		
	Ukupno	66,774	28			
15	Između skupina	1,650	1	1,650	0,702	0,410
	Unutar skupina	63,488	27	2,351		
	Ukupno	65,138	28			
16	Između skupina	1,463	1	1,463	0,817	0,374
	Unutar skupina	48,334	27	1,790		
	Ukupno	49,797	28			
17	Između skupina	7,774	1	7,774	4,048	0,054
	Unutar skupina	51,858	27	1,921		
	Ukupno	59,632	28			
18	Između skupina	1,150	1	1,150	0,514	0,480
	Unutar skupina	60,467	27	2,240		
	Ukupno	61,617	28			
19	Između skupina	14,598	1	14,598	9,210	0,005

	Unutar skupina	42,797	27	1,585		
	Ukupno	57,395	28			
20	Između skupina	2,644	1	2,644	1,861	0,184
	Unutar skupina	38,352	27	1,420		
	Ukupno	40,996	28			
21	Između skupina	0,112	1	0,112	0,113	0,739
	Unutar skupina	26,701	27	0,989		
	Ukupno	26,812	28			
22	Između skupina	4,061	1	4,061	2,196	0,150
	Unutar skupina	49,916	27	1,849		
	Ukupno	53,977	28			
23	Između skupina	0,112	1	0,112	0,251	0,621
	Unutar skupina	12,034	27	0,446		
	Ukupno	12,146	28			
24	Između skupina	0,274	1	0,274	0,571	0,456
	Unutar skupina	12,975	27	0,481		
	Ukupno	13,249	28			
25	Između skupina	3,013	1	3,013	1,740	0,198
	Unutar skupina	46,765	27	1,732		
	Ukupno	49,778	28			
26	Između skupina	0,505	1	0,505	0,280	0,601
	Unutar skupina	48,667	27	1,802		
	Ukupno	49,172	28			
27	Između skupina	4,568	1	4,568	2,987	0,095
	Unutar skupina	41,286	27	1,529		
	Ukupno	45,854	28			
28	Između skupina	2,430	1	2,430	2,156	0,154
	Unutar skupina	30,425	27	1,127		
	Ukupno	32,854	28			
29	Između skupina	4,876E-03	1	4,876E-03	0,004	0,949
	Unutar skupina	32,202	27	1,193		
	Ukupno	32,207	28			
30	Između skupina	12,173	1	12,173	6,435	0,017
	Unutar skupina	51,076	27	1,892		
	Ukupno	63,249	28			